C MOERMAN

Jeroen ter Brugge

“Het is net andersom”

Leven en werk van dokter Moerman

'Onaangenaam', 'benepen', 'paranoïde', 'kwakzalver' en 'antisemiet', maar ook 'knap', 'miskend', 'origineel' en 'mensenredder'. Dit zijn kwalificaties die aan één en dezelfde persoon zijn toegekend: de Vlaardingse arts Cornelis Moerman (1893-1988). Moerman werd vooral bekend door zijn alternatieve behandelwijze van kanker en zijn antisemitische uitspraken, die hem beide tot een landelijke bekendheid maakten. De man hield gedurende zijn leven, maar ook daarna nog de gemoederen bezig, vaak met uiterst negatieve en even zo vaak met positieve reacties. Een middenweg lijkt er in het oordeel over Moerman niet te zijn. Als iets hem kenmerkt, dan zijn het wel de extremen in zijn doen en laten en de wijze waarop zijn omgeving daarop reageerde. Of het nu de verdediging van zijn eigen 'Moermantherapie' tegen kanker is of zijn verzet tegen grondonteigeningen, de zorg voor zijn patiënten of zijn religieuze denkbeelden, steeds dreef hij de verhoudingen tot het uiterste. Moerman kende aperte bestrijders maar ook geestdriftige adepten. Het raakt de kernvragen van dit biografische artikel: Wat bewoog de arts Moerman om steeds weer de controverse op te zoeken? Wat waren zijn idealen, hoe trachtte hij die na te streven en hoe reageerde de samenleving daarop?

Wapen van het geslacht Moerman. Schilderij in de spreekkamer, kopie van het origineel in de collectie van het Museum Rotterdam. (foto Arie Wapenaar)

Cornelis Moerman overleed op 95-jarige leeftijd in 1988 in Vlaardingen aan een beroerte in zijn woning, die van oudsher de naam 'Hoogstad' draagt. Hij had een veelbewogen leven geleid, waarin de door hem ontwikkelde en naar hem genoemde therapie een centrale rol inneemt. Zijn strijd tegen kanker is de rode draad in zijn leven en de meeste van de controverses die hij uitvocht, hebben daar direct of indirect mee te maken. Zoals dat in de archiefvorming vaak gaat, laten geschillen veel geschreven en gedrukte stukken achter. Het geval Moerman is hiervan een schoolvoorbeeld. Zijn persoonlijk archief berust in het Stadsarchief Vlaardingen.[1] Het archief van het Gemeentebestuur van Vlaardingen bevat niet alleen dossiers over de diverse onteigeningen van het landbezit van de familie Moerman, maar ook de bevolkingsregisters van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht, dossiers van de dienst Gemeentewerken over het boerderijcomplex Hoogstad en Moermans woning aan de Bernhardlaan in de jaren 1939-1942, notariële akten, belastingaanslagen, gegevens over Moermans praktijk, zijn postduiven en tenslotte zijn internering aan het begin en einde van de Tweede Wereldoorlog. In het Nationaal Archief in Den Haag bevinden zich de archieven van het Ministerie van Volksgezondheid, waarin uitgebreide dossiers over de Moermantherapie en de diverse onderzoekscommissies daarnaar, en van het Ministerie van Oorlog (Defensie) betreffende zijn diensttijd. Hier werd tevens inzage verkregen in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, waartoe de dossiers behoren van personen tegen wie een verdenking van collaboratie en/of oorlogsmisdaden bestond. Ook over Cornelis Moerman werd een dergelijk dossier aangelegd, waarin met name de diverse getuigenissen over zijn (vermeende) Duitsgezindheid van belang zijn. Daarnaast zijn het Gemeentearchief Schiedam, betreffende zijn schooltijd aan de HBS, en het archief van de Universiteit Leiden, aangaande zijn studietijd, geraadpleegd. De collectie van het Museum Vlaardingen bevat enige objecten die met Moerman verband houden, zoals fotomateriaal, tekeningen en voorwerpen die met het Nederlands afweergeschut op Hoogstad te maken hebben. Van andere aard zijn de interviews met personen die Moerman zelf gekend en meegemaakt hebben. Naast familieleden betreft het personeelsleden en medewerkers, betrokkenen bij het kankeronderzoek en particulieren die op een of andere wijze met hem in aanraking zijn gekomen, onder wie patiënten. Uiteraard vormt het Hoogstadcomplex een bron op zichzelf. Bijzonder is dat na het overlijden van Moerman in 1988 zijn woon- en praktijkruimten vrijwel ongemoeid zijn gelaten. Dit was het gevolg van de bepalingen in zijn testament en een overeenkomst die hij voor zijn overlijden met de Gemeente Vlaardingen sloot. Hierin was bepaald dat deze ruimten ten minste 25 jaar na zijn overlijden zouden worden behouden "zodat dit een monument kan worden ter blijvende herinnering aan het zo van onschatbare betekenis gebleken onderzoek met behulp van postduiven, dat heeft geleid tot de ontdekking van de mogelijke methode van kankerbestrij-

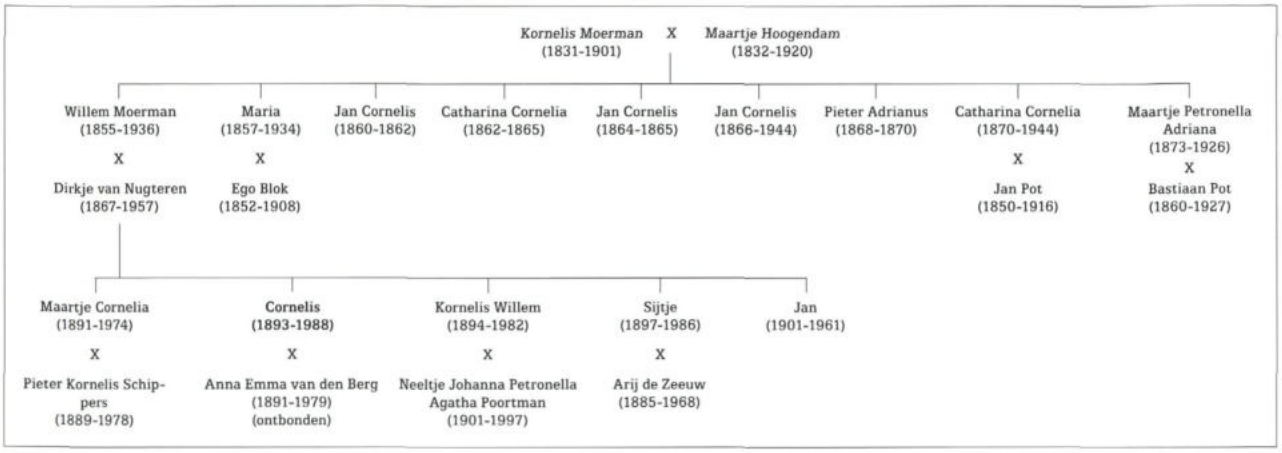

Genealogisch overzicht van drie generaties Moerman.

ding, de Moerman-Therapie".[2] De inrichting en de aanwezige objecten geven inzicht in Moermans manier van werken en denken. Momenteel worden deze ruimten beheerd door het Museum Vlaardingen, in afwachting van definitieve besluitvorming over de bestemming van het Hoogstadcomplex. Het persoonlijk archief van Cornelis Moerman berustte tot 2006 aldaar in zijn privévertrekken en werd in dat jaar door de executeur-testamentair overgedragen aan het Stadsarchief Vlaardingen. Het werd in de jaren na zijn overlijden geordend en geschoond door de executeur-testamentair Wim de Zeeuw (1932-2011), een neef van Moerman en mevrouw M. Dijkstra, een kennis van De Zeeuw. Hoewel niet duidelijk is wat daarbij is afgestoten, vormt dit archief een zeer waardevolle bron voor het onderzoek. Het bevat naast stukken uit de dokterspraktijk persoonlijke geschriften, foto's en formele documenten die op zijn leven betrekking hebben. Een omvangrijk deel van dit archief bestaat uit correspondentie, met name die met overheidsinstanties en relevante stukken met betrekking tot de Moermantherapie. Ook bevat het stukken aangaande de diverse onteigeningen van land. Opmerkelijk binnen dit archief zijn de eigenhandig opgestelde verweerschriften tegen zijn opponenten inzake de Moermantherapie, zijn interneringen, zijn school- en studietijd en de locale medische wereld.

Dit artikel is thematisch opgebouwd rondom een aantal karakteristieken uit het leven van Cornelis Moerman, die benaderd worden vanuit de hierboven geformuleerde vraagstelling. Aan de orde komen achtereenvolgens: Moermans familie en huwelijk, zijn jeugd, opleiding, studie en diensttijd, Moermans religieuze wereldbeeld en antisemitisme, zijn huisartspraktijk en zijn verhouding tot de locale collegae, zijn (vermeende) Duitsgezindheid, zijn publicaties, de landonteigeningen, en uiteraard de ontwikkeling van de Moermantherapie en de maatschappelijke receptie daarvan. Daarnaast is een kaderstuk ingevoegd dat ingaat op zijn boek 'De Wedergeboorte van het Christendom'.

Hoofdstuk 1. Familie en huwelijk

Familie

Moerman is een relatief veel voorkomende achternaam op de Zuid-Hollandse eilanden, de noordelijke Maasoever en in het Westland. De Nederlandse tak van het geslacht Moerman stamt af van Willem Pieterszn Moerman. Deze stamvader ontvluchtte als protestant aan het einde van de zestiende eeuw de zuidelijke Nederlanden, die onder heerschappij van de katholieke Spaanse kroon stonden. Deze Willem Moerman was afkomstig uit de stad Blankenberge in Vlaanderen. Hij vestigde zich in Poortugaal en trok later, rond 1610, naar een eiland in de Maas, dat ongeveer een eeuw tevoren was bedijkt. Dit eiland, met vruchtbare kleigrond, staat vanaf ongeveer die tijd bekend onder de naam 'Blankenburg', vermoedelijk naar de geboorteplaats van zijn nieuwe, welgestelde, bewoner. Het eiland zou later uitgebreid worden, waarna de tweede woonkern (Rozenburg) de belangrijkste functies zou gaan herbergen. Een rouwbord, dat ter herinnering aan de gestorvene in 1648 vermoedelijk in de kerk van Blankenburg was gehangen en dat vaak is gekopieerd, vermeldt in het kort de geschiedenis van Willem Pieterszn Moerman en het eiland Blankenburg:

"AanDagtige OverDenkinge Over Myn WederVaren Indese
Bedroefde Lÿdende En Strÿdende Weerelt
Als Spaans Freet Gespuis Heel Vlaandere Ging Kwelle
Zoodat Geen Leeuw Hem Zoo In T Freetse Mogt Aanstelle
Zoo Heeft Daarbove Ons Nog Honger Zware Plage
Daar By Nog Zware Pest Schier E Slaage
Ik Die Was Jong Geÿaart Moest Vlugten Door Dees Nood
Zogt Myn Jeugdig Hert Te Vrÿÿe Van Den Dood
Ik Ben In Holland Geraakt God Heeft Mÿ Hier Gegeven

Bevrÿd Van Straf En Nood Genoeg Om Wel Te Leven
Mÿn Laas Mÿn Gans Geslagt Is Door Deez Nood Verdwenen
Dat Nooit Een Straal Daar Van In 'T Minste Is Verschenen
Iozef Die Was Verkogt En Buitenslans Verdreven
Maar Echter Zÿn Geslacht Is In 'T Ligt Gebleven
Mÿn Stam En Afkomst Was Eertÿds Genaamt Moorman
Dat Ist Meeste Wat Mÿ Hier Van Heugen Kan
Terweil Ik Op 'T Land Mÿn Woning Nam Met Zorg
Zoo Kreeg Ik Hier Nogtans De Van Van Blankenburg
Maar Om Dat Mÿn Afkomst Niet Blÿve Zou Vergeten
Zoo gaat Men Mÿ Moerman Van Blankenburg Heeten
God Geeft Dat Ik Moerman Van Blankenburg Sweven
In 'T Hemels Blankenburg Bÿ God in Ewigh Leven."

Cornelis Moerman had zelf ook een kopie van het rouwbord in bezit, als een ingelijste gouache, die in zijn spreekkamer boven de schouw hing. Deze werd op zijn verzoek vervaardigd door een patiënt die de doktersrekening niet kon betalen, naar het origineel dat zich toen in de collectie van het Historisch Museum Rotterdam bevond.[3] Het rouwbord toont naast het autobiografische dichtwerk het familiewapen van het geslacht Moerman (een in vieren gedeeld wapen, met in het tweede en derde kwartier een burcht en in het eerste en vierde kwartier een vogel op een tak, naar overlevering van een moerbei) en een ovaal schild met de initialen N.I., van Neeltje Jansdr Block, de tweede echtgenote van Willem Pieterszn Moerman. In het midden van de achttiende eeuw vestigde een tak van het geslacht zich in Vlaardingen. Hier en in Vlaardinger-Ambacht boerden vijf generaties Moerman, tot aan die van Cornelis Moerman. Net als hun stamvader in Blankenburg/Rozenburg behoorden telgen uit deze tak van de familie tot de gegoede boerenstand. Huwelijkspartners werden in welgestelde boerenfamilies gevonden. Moermans grootvader Kornelis (1831-1901) huwde Maartje Hoogendam (1832-1920), telg uit een andere gegoede boerenfamilie uit Vlaardinger-Ambacht en zij kregen negen kinderen, van wie er vier op jonge leeftijd overleden. De overigen sloten allen goede huwelijken. Willem (1855-1936), de oudste zoon en vader van Cornelis Moerman, huwde Dirkje van Nugteren (1867-1957), afkomstig uit bemiddelde boerenfamilie uit Goudswaard, later Schiedam. Zijn zuster Maria (1857-1934) trouwde met Ego Blok (1852-1908), aannemer, afkomstig uit een voorname Vlaardingse familie. Zijn andere twee zusters, Catharina Cornelia (1870-1944) en Maartje Petronella Adriana (1873-1926), waren gehuwd met twee broers, zoons van de Vlaardingse scheepsbouwer Joost Pot, de reders Jan Pot (1850-1916) en Bastiaan Pot (1860-1927). Het vijfde kind, Jan Cornelis (1866-1944), bleef ongehuwd en boerde in een in 1862 nieuw gebouwde boerderij aan de Holyweg, waar voorheen de ouderlijke boerderij had gestaan.[4] De vijf kinderen uit het huwelijk van Willem Moerman en Dirkje van Nugteren (Maartje Cornelia, Kornelis Willem, Cornelis, Sijtje en Jan) vonden ook huwelijkspartners uit de gegoede klasse, maar ditmaal allen buiten de boerenstand. De oudste, Maartje Cornelia (1891-1974) trouwde met Pieter Kornelis Schippers (1889-1978), fabrikant in plantaardige olie en lijnkoeken, en zoon Kornelis Willem (1894-1982) huwde de Maassluisse redersdochter Neeltje Johanna Petronella Agatha Poortman (1901-1997). Dochter Sijtje (1897-1986) stond voor het altaar met Arij de Zeeuw (1885-1968), telg uit de vooraanstaande Vlaardingse familie van smeden en reders. Het jongste kind Jan Moerman (1901-1961) bleef ongehuwd, terwijl Cornelis Moerman op latere leeftijd met de weduwe Anna Emma Meijer-van den Berg zou trouwen, een vermogende repatriante uit Nederlands-Indië, welk huwelijk al spoedig op de klippen liep.

Het kapitaal van Willem Moerman lag vooral in zijn onroerend goed, de voor hem door zijn vader in 1880 gekochte boerderij Hoogstad in Vlaardinger-Ambacht en het daarbij behorende landbezit. Daarnaast bezat hij aandelen, obligaties en spaargeld. Veel boeren hadden geen of slechts gedeeltelijk eigen landbezit en een boerderij, die zij pachtten. Met name tijdens de crisisjaren had de boerenstand het moeilijk door teruglopende inkomsten en de waardevermindering van het bezit. Hoewel Willem Moerman tot de gegoede boerenstand behoorde, werd ook hij getroffen door de crisis. Zoon Cornelis onderbrak zijn studie geneeskunde tijdelijk, naar zijn eigen zeggen vanwege de moeilijke financiële situatie van zijn vader. Om aan extra inkomsten te komen werden bijvoorbeeld ook de iepen langs de waterloop de Kulk gekapt voor de opbrengst van het hout.[5]
Enig inzicht in het inkomen van Willem Moerman wordt verkregen uit de staten van de Hoofdelijke Omslag (locaal geheven inkomstenbelasting), die van Vlaardinger-Ambacht tot 1921 bewaard zijn gebleven. Opvallend is dat hij een bovenmodaal inkomen had, dat echter niet tot de allerhoogste inkomens binnen zijn gemeente gerekend kon worden. De welstand was in Willems geval niet verbonden aan het jaarlijks inkomen, maar kwam door zijn vermogen. Schommelde zijn inkomen in de periode 1902-1915 tussen de f 1.300 en f 1.600, vanaf 1916 maakte dit een vooralsnog onverklaarbare sprong tot circa f 2.500 in de jaren daarna. 1919 vormt een opmerkelijke uitschieter met een inkomen van circa f 7.000, waarna hij in 1920 en 1921 rond de f 3.000 uitkwam. De staten over deze jaren zijn de enige waarin zijn twee studerende en thuiswonende zoons voorkomen. Beiden waren ingedeeld in de klasse 16, met een jaarinkomen tussen f 850 à f 900. Verondersteld mag worden dat zij deze toelage, bij het ontbreken van een studiebeurs van overheidswege, van hun vader ontvingen.[6] Waarom de beide studenten (Cornelis studeerde geneeskunde aan de Leidse universiteit en Kornelis Willem werktuigbouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft) in de voorliggende jaren, toen zij immers ook al studeerden, niet zijn opgenomen, is onbekend. Duidelijk is in ieder geval dat de studie van zijn zoons een forse financiële wissel trok op het huishoudboekje van Willem Moerman. Het feit dat de beide broers de Schiedamse Hogere Burgerschool (HBS)

Echtpaar Moerman-Van Nugteren met drie van hun kinderen, circa 1900 (SAV Archief Moerman).

bezochten en daarna gingen studeren, is een ander teken van financiële welstand en een sociaal milieu waarin studerende kinderen pasten. De inschrijvingsregisters in Schiedam laten zien dat de broers Moerman sinds tientallen jaren de eerste boerenzoons uit Vlaardinger-Ambacht waren die deze HBS bezochten. De enige andere Ambachter die tussen 1898 en 1905 op de HBS zat, was Simon van West, zoon van Pieter van West, het hoofd van een lagere school.[7] Willems derde zoon Jan doorliep na de lagere school geen vervolgopleiding en legde zich toe op het boerenbedrijf. Als kind was hij in 1907 het slachtoffer van een ongeval. Het Rotterdamsch Nieuwsblad van 13 augustus meldt:

> "Vrijdag j.l. [9 augustus 1907/JtB] liep het 5-jarig zoontje van den landbouwer W.M. mee met de driewielkar, waarmede de knecht mest naar het land bracht. Onder het rijden wilde hij op het vooruitstekende deel van den wagen klimmen, doch kwam hierbij te vallen, met het gevolg, dat het wiel hem over het bovendeel van den arm en gedeeltelijk over het hoofdje ging. Zwaar gekwetst werd het ventje opgenomen. Zijn toestand is levensgevaarlijk."

Jan Moerman overleefde het ongeval, maar bleef de rest van zijn leven slechthorend. Om het gehoor te versterken droeg hij een op de borst hangend gehoortoestel, een 'kasttoestel' gevoed door batterijen. Door zijn doofheid had hij moeite gesprekken te voeren en te volgen en dat maakte hem eenzaam en enigszins timide. Hoewel hij graag had willen trouwen, had hij moeite contact te leggen en bleef hij ongehuwd.[8] A.M. (Jo) Sonneveld-van Buuren was van 1933 tot en met 1936 dienstbode bij de familie Moerman en was getuige van de naweeën van het ongeval:

> "Jan die heeft een ongeluk gehad toen hij jong was. Hij heeft met zijn hoofd onder een mestkar gezeten en daar denk ik dat het van gekomen is (...). Hij had prachtig haar en op een gegeven ogenblik dan waren ineens hele plekken kaal. En hij had vreselijk hoofdpijn want dan zag je hem een hele dag niet. Dan lag hij in dat kamertje."

Nadat Willem Moerman ging rentenieren, ergens begin jaren twintig, nam Jan Moerman het beheer van het boerenbedrijf over, waartoe de veehouderij behoorde en een tweetal grote druivenkassen. Zijn nicht Dirtha Tichler-Moerman (dochter van Kornelis Willem):

> "Oom Jan was een heel lieve rustige man. Hij nam je mee naar de boomgaard en de oude moerbeiboom en de druivenkassen. Vertelde over het krenten van druiven waarvoor hij gespecialiseerde krentsters in dienst had. Zijn frankenthalertrossen [druivenras/JtB] waren schitterend."

In de crisisjaren werd een deel van het land verkaveld in perceeltjes land voor verhuur als volkstuin. Het land rondom boerderij Hoogstad was hier goed voor geschikt, aangezien zich hier een forse kreekrug in de ondergrond bevond, met vruchtbare zandige klei. Jan Moerman hield het toezicht op de tuinen, onderhield de paden en sloten en inde de pacht. In de oorlogsjaren werd een deel van de weilanden gescheurd en ingezaaid met maïs en gerst, welk grondgebruik ook na de oorlog werd voortgezet en met hulp van loonwerkers werd onderhouden. Ook de hoogstamboomgaard, direct achter de boerderij gelegen, werd door Jan geëxploiteerd. Om vogels te verjagen had hij een jachtgeweer, waarvoor hij voor, tijdens en na de oorlog vergunning kreeg. De vergunningen golden steeds voor afgebakende perioden, waarin hij onder meer kraaien, houtduiven, mussen en spreeuwen mocht afschieten. Tijdens de oorlog werden deze vergunningen behalve door de plaatselijke politie meeondertekend door de 'Deutsche Sicherheitspolizei und SD' te Den Haag. Van oorsprong was Hoogstad een melkveehouderij en werd er kaas geproduceerd. In de drieschepige stal konden de koeien staan en in het boenhok daarnaast werd gekaasd. De kazen zelf werden in de koele kelder onder de opkamer aan de voorzijde van de boerderij bewaard. Of Jan Moerman de

kaasmakerij heeft bedreven kon niet worden bevestigd. Vanaf maart 1928 werden het grote huis naast de boerderij en de weilanden verpacht aan Adrianus (Janus) Vellekoop, die ook van de directeur van de melkfabriek Hummelinck grasland pachtte. Jan Moerman richtte zich vanaf dat moment geheel op de tuinderij. In de jaren vijftig (vermoedelijk 1952) werd de landpacht niet verlengd en trachtte Jan Moerman de veehouderij met vetweiderij voort te zetten. Pachter Vellekoop was er vanuit gegaan dat de pacht weer met twaalf jaar verlengd zou worden, maar dat bleek niet het geval. Jan Moerman weigerde het contract te verlengen met het argument dat Vellekoop eerder bij de Pachtkamer een verzoek had moeten indienen.[9] De familie Vellekoop bleef het grote huis bewonen, totdat ook het huurcontract van dit pand in 1976 niet verlengd werd en zij naar elders moesten verhuizen. Na Jans dood in 1961 werden de nog nietonteigende weilanden tot 1988 verpacht aan Jan Bos, die vooral jongvee hield op de strook weiland langs de Westlandseweg (het 'Laanstuk'). Het niet verlengen van de pacht kon op weinig begrip van de familie Vellekoop rekenen. In hun ogen was Jan Moerman een berekenende, onvriendelijke man, die erg op de penning was. De door de gemeente ter beschikking gestelde schadeloosstelling na de onteigening van diverse percelen land, waar Vellekoop als pachter deels het recht op had, zou geheel door Jan Moerman zijn opgestreken. Zijn broer Cornelis waardeerden zij daarentegen juist wel. In tegenstelling tot Jan was Cornelis vaak in voor een praatje en belangstellend voor het wel en wee van de familie Vellekoop. Toen een zoon van Vellekoop, Wim, al spelende van een hooiwagen was gevallen en een gecompliceerde armbreuk had opgelopen, werd deze in het Eudokia Ziekenhuis behandeld. Moerman kwam poolshoogte nemen en meende dat de arm niet goed gezet was. Hij stuurde Wim terug naar het ziekenhuis, waarna een en ander hersteld werd. Als troost kocht Moerman bij slager Koning aan de Ridderstraat een bokkenwagen met bok voor Wim Vellekoop.[10] De relatie tussen de onder hetzelfde dak wonende (tot 1957 met hun moeder) broers Jan en Cornelis was niet goed.[11] Dienstbode Jo Sonneveld maakte hen beiden van nabij mee:

Cornelis Moerman (toegeschreven), als jongen, foto J. Niestad circa 1900 (SAV Archief Moerman).

> "De dokter en Jan waren ook geen vrienden. Ik denk dat daar een hoop jalousie bij kwam. Jan was natuurlijk 'maar boer' en de dokter werd door zijn vader altijd erg in de hoogte gestoken. Door zijn moeder niet, die was meer voor Jan. (...) Er hingen schilderijen (...). Die had hij [de dokter] opgehangen en daar liep hij mee te grozen. Dat kon Jan niet uitstaan, wat natuurlijk eigenlijk logisch was, want hij deed net of dat allemaal van hem was (...). Toen op een keer waren opeens de schilderijen er af. Die had Jan eraf gegooid. (...) En nog een keer op een ochtend, was er vreselijk lawaai (...) Jan was binnen gekomen en die had een luidspreker opgepakt. Je had toen nog van die luidsprekers van de distributie [radiodistributie/JtB], en die pakte hij op en die smeet hij naar de dokters kop."[12]

De vele onteigeningen, die met de aanleg van de rijksweg in de jaren dertig begonnen, namen in de naoorlogse jaren grote vormen aan. Dat het familiebezit stukje bij beetje werd aangetast, en de bestaansgrond voor het boerenbedrijf steeds kleiner werd, was emotioneel ook een aanslag voor Jan. Cornelis Moerman stelde zich hiertegen, met hulp van advocaten, keer op keer in het geweer, maar het verlies van landbouwgrond en weiland kon ook hij niet voorkomen. Jan Moerman voelde zich hierdoor zeer benadeeld en verweet dit zijn broer. Nadat wederom een stuk land was onteigend, sloeg Jan op 15 maart 1961 op de zolder boven de stal de hand aan zichzelf. Diezelfde middag nog had hij M. Bot, hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling, gesproken die zich, als direct betrokkene bij de onteigeningen, na dertig jaar de strekking van het gesprek nog herinnert:

"Hé, meneer Moerman! Is er wat? Zo spreek ik hem aan. Met een afwezige blik richt hij zijn hoofd op, kijkt me wezenloos aan, herkent me kennelijk en mompelt "Ik weet het niet meer. Ik weet het niet meer." "Och, man ga maar even mee", reageer ik en gedwee loopt hij achter me aan. Op mijn kamer op de 1e verdieping probeer ik hem op z'n gemak te stellen. (...) Na enig aandringen begon hij te vertellen. "Ik mag niks weten. De dokter vertelt me niks." Natuurlijk begreep ik dat het over de onteigening ging en op mijn verzoek reikte een personeelslid van mijn afdeling het dossier Moerman aan. (...) Allengs kwam het hoge woord er uit. Hij wilde weg. Weg van de boerderij. Weg van de heerschappij van zijn broer."

Bot bood Jan Moerman op korte termijn een woning in Vlaardingen aan, maar de volgende ochtend bereikte hem het nieuws dat deze zich het leven benomen had. Wat zich in de tussentijd op Hoogstad heeft afgespeeld, is verder onbekend.

Niet alleen de verhouding van Cornelis Moerman met zijn broer Jan was ongemakkelijk, ook die met andere familieleden verliep stroef of was non-existent. Toen zijn ouders nog leefden, kwam er met enige regelmaat familie over de vloer. Naast zijn alleenstaande oom Jan Moerman (van de Holyweg), die iedere zondag op de koffie kwam, kwamen ook de tantes Pot af en toe op bezoek. Ook was er schriftelijk contact, onder andere met zijn tante Cato Pot-Moerman.[13] De enige met wie Moerman zijn leven lang een redelijk goed contact onderhield, was zijn broer Kornelis Willem en diens echtgenote. Tijdens de feestavond ter gelegenheid van hun huwelijk op 4 september 1924 was hij de ceremoniemeester. Met zijn zusters Maartje Cornelia en Sijtje en hun gezinnen onderhield hij lange tijd nauwelijks contact. Tijdens de laatste jaren van zijn leven intensiveerde het contact met zijn neef Wim de Zeeuw. De onderlinge verhoudingen waren echter verstoord en de sfeer was slecht. Een ongedateerd briefje [interpunctie toegevoegd/JtB] van Dirkje Moerman-van Nugteren aan haar oudste dochter:

"Beste Maar, dit bondje [bontmanteltje/JtB] moest jij maar nemen. Ik draag het toch niet en niemand weet dat ik het heb. Jij kan het nog dragen en hier sluit ik wat voor jullie St Nicolaas in, maar laat het nooit blijken wat ik je geef. Verbrand dit direkt, je Moeder."

Het briefje werd niet verbrand en wordt nog steeds door de kleindochter van Maartje Moerman samen met het vossenbontje bewaard.[14] Het laat in korte maar duidelijk woorden blijken hoe geheimzinnig opgetreden werd en hoe de verhoudingen verstoord waren. De relatie tussen Willem Moerman en zijn vrouw Dirkje was eveneens slecht. Dienstbode Jo Sonneveld:

"Hij [Willem Moerman/JtB] is zes weken ziek geweest en ik heb hem al die zes weken nagelopen, want hij wou van zijn vrouw niks weten. Alleen Jan [Jan Moerman/JtB], die mocht hem wassen, want dat vonden ze dan toch te erg voor mij. Ik weet niet precies wat hij had, maar ik denk dat het ouderdom was. Er moest wel elke keer het bed verschoond worden en al die dingen meer. Eten en drinken bracht ik hem altijd, want zijn vrouw deed het ook niet."[15]

Willem Moerman was een stille man, die veel las en niet zo op de voorgrond trad. Hij was flink wat ouder dan zijn vrouw en misschien ook daardoor waren de verhoudingen stijfjes en behoudend.[16] Jacob Vellekoop herinnert zich hem eveneens als een bedachtzame man en zag hem af en toe met een sigaar over het land lopen. Toen zijn vader een koe had met een staartwond, die na het kalven niet meer op wilde staan, oordeelde Willem Moerman dat het beest de 'wolf in de staart' had. Op zijn advies werd er peper en zout op de wond gesmeerd, waarna de koe tot ieders verbazing meteen ging staan en genas.[17] Zijn vrouw Dirkje had een ongelukkige jeugd gehad, veroorzaakt door het vroege overlijden van haar moeder (ook Sijtje geheten) en haar stiefmoeder, met wie ze het slecht kon vinden. Jo Sonneveld hierover:

"Die man [Dirkjes vader, Cornelis Burger van Nugteren/JtB] is weer getrouwd. Toen had ze een tweede moeder, en die had al een dochter. Dat heeft mevrouw verteld anders had ik dat niet geweten. Die dochter hoefde nooit wat te doen en zij moest juist extra werken. Tenslotte is ze met Moerman getrouwd. Ze wilde waarschijnlijk graag de deur uit."

Overigens was de dienstbode goed over haar 'mevrouw' te spreken:

"Ik kon heel goed met mevrouw opschieten. Mevrouw was echt punktueel precies en ze ging recht door zee (...) en voor de rest was het eten en drinken goed hoor, want mevrouw kon heerlijk koken."

Voor anderen was Dirkje afstandelijk en enigszins hooghartig, maar voor haar familieleden was zij zorgzaam, kwiek en de spil in het huishouden.[18] De jonge Arie Hoogendam bracht, op weg naar zijn oom op de Kooiwoning in de Broekpolder, regelmatig een bezoek aan Hoogstad. Cornelis Moerman vroeg hem altijd als hij op het erf was: "Ben je al chocolademelk wezen drinken?" Die kreeg hij dan van diens moeder, die hij een "aardig vrouwtje" noemt, in de keuken.[19]

Een oorzaak van spanning tussen de Cornelis Moerman en zijn broers en zusters was de verdeling van de nalatenschap van hun ouders geweest. Deze bestond voor een belangrijk deel uit het onroerende goed: het boerderijcomplex Hoogstad met de bijbehorende landerijen. Zowel Jan

als Cornelis Moerman hadden hier belangen liggen, Jan als tuinder en beheerder van het agrarisch bedrijf en Cornelis vanwege diens huisartsenpraktijk. Bovendien woonden zij beiden in de boerderij en wensten dat ook te blijven doen. De andere erfgenamen hadden ook een belang en het was niet vanzelfsprekend dat zij genoegen zouden nemen met de winst die het agrarisch bedrijf en de verhuur van onroerende goederen jaarlijks opbrachten. Het complex Hoogstad was in 1880 door Kornelis Moerman voor zijn oudste zoon Willem gekocht. In 1905 werd deze eigenaar, na overdracht door zijn moeder Maartje Hoogendam, weduwe sinds 1901. In 1931 verkocht Willem het geheel voor f 120.000 aan vier van zijn vijf kinderen: Cornelis, Kornelis Willem, Sijtje en Jan. Deze vier sloten meteen een exploitatieovereenkomst, waarbij Jan Moerman als bedrijfsleider van de maatschap werd aangesteld. De reden dat hun zuster Maartje Cornelia, gehuwd met Pieter Kornelis Schippers, niet in deze gemeenschappelijke exploitatie participeerde, zal gelegen hebben in het feit dat het zakelijk met het bedrijf van Schippers bergafwaarts was gegaan en dat hij vermoedelijk niet over voldoende financiële middelen beschikte. De opbrengsten uit de exploitatie vielen tegen. Op 25 maart 1936 stuurde Arie de Zeeuw (echtgenoot van Sijtje) namens de andere belanghebbenden Jan Moerman een brief waarin hem gemeld werd dat het arbeidscontract herzien moest worden "gezien de tekorten der laatste jaren, waarbij ook zelfs je loon er niet uitkomt". Toen Willem Moerman eind 1936 overleed, volgde de verdeling van diens vermogen en de roerende goederen. Het echtpaar Schippers-Moerman eiste om begrijpelijke redenen het erfdeel op, maar zonder direct resultaat. In mei 1938 dagvaardden zij de overige erfgenamen om tot een verdeling te geraken, wat nog enige jaren heeft voortgesleept. Willems weduwe Dirkje draaide ondertussen op voor de betaling van de successierechten, waartoe zij in januari 1938 een geldlening bij haar zwager Jan Moerman moest afsluiten. Ook Arij de Zeeuw toonde zich, mede namens zijn echtgenote, ontevreden over de gang van zaken. Hij verlangde volledige openheid over de administratie: "Uit deze boekhouding moet dan zichtbaar worden, wat in de loop der jaren door de overige erfgenamen reeds is opgenomen voor studiegeld en dergelijke, wat naar onze schatting beduidende bedragen zijn." Hij doelde hier duidelijk op de studies van zijn beide zwagers, die voor het grootste deel door Willem Moerman zullen zijn bekostigd en waarvan hij vereffening in de boedelscheiding wenste. Het zal de verhoudingen geen goed hebben gedaan, ook al bleef de verstandhouding van Maartje Cornelia met haar broer Kornelis Willem, zuster Sijtje en haar moeder normaal. Nadat in 1957 Dirkje was overleden, vond een herschikking van de exploitatie van Hoogstad plaats. Kornelis Willem en het echtpaar De Zeeuw-Moerman verkochten hun aandeel in de eigendom van het complex aan Jan en Cornelis Moerman. Na de dood van Jan in 1961 verwierf Cornelis de volledige eigendom van het complex door zijn broer en zusters ieder voor f 25.000 uit te kopen.

Relaties en vriendschappen

Van de relaties die Moerman tijdens zijn militaire dienst- en studietijd met leden van het andere geslacht heeft gehad, kan slechts fragmentarisch een beeld gevormd worden. Een handjevol bewaard gebleven brieven, de meeste aan hem gericht, geven een blik op de wijze waarop de beide seksen contact met elkaar onderhielden. Correspondentie was een niet ongebruikelijke manier van communiceren in de kringen waarin Moerman verkeerde. Bovendien speelde de afstand tussen de briefschrijvers, die te groot was voor een veelvuldig mondeling contact, een grote rol. De brieven zijn naar de aard van de tijd alle erg indirect en omslachtig, wat ook verklaard kan worden uit de onzekerheid van de schrijvers. Helaas zijn er geen brieven van Moerman zelf, met uitzondering van één curieuze conceptbrief, aangetroffen. Deze laten zien dat het zoeken van toenadering een voorzichtig aftasten met zich meebracht, waarbij de woorden op een goudschaaltje werden gewogen. Voor zover bekend, heeft geen van de briefwisselingen tot een serieuze relatie geleid. Een probleem bij het bestuderen van de brieven is dat deze alleen met voornamen ondertekend zijn. In slechts twee gevallen kon herleid worden wie de briefschrijfster is geweest.

In 1918 en 1919 had Moerman contact met een jonge vrouw: Everlina (Lina) Moerman (1900-1980). Hoewel de achternaam gelijk aan de zijne was, bestond er geen directe verwantschap en kenden zij elkaar bij hun eerste ontmoeting niet. Lina's vader was kantoorbediende in Arnhem en het gezin woonde in Zevenaar, waar het in gegoede kringen verkeerde. Hoe de twee met elkaar in contact zijn geraakt, is onbekend, maar de brieven van Lina aan "Beste Cor" getuigen van een zekere vertrouwelijke band. Een relatie overigens die zij angstvallig voor haar vader verborgen trachtte te houden: "Ik was zoo benauwd te zullen kleuren. Maar ik heb t er prachtig afgebracht. Met een rouge onverschillig gezicht, zoodat Papa al gauw zweeg." (brief van 5 juli 1918). Lina's vader zal zijn dochter nog te jong hebben gevonden en misschien ook weinig fiducie in een militair/student hebben gehad. Op 4 januari 1919 ging het echter mis: "Je brief heb ik ontvangen, liever gezegd Papa. Hij was ontstemd, doch ik heb je naam niet genoemd. (...) Dus schrijf geen lettertje meer naar m'n huis". Verdere brieven ontbreken en het lijkt erop dat de ontluikende relatie in de kiem gesmoord werd. In Moermans eigen archief is een concept of kopie van een brief aan Lina Moerman bewaard gebleven, ondertekend met C. Moerman en in zijn handschrift, maar bij de afzender met de aanduiding "in manufacturen Hellevoetsluis", de werkelijke herkomst van de brief aldus maskerende. De inhoud van de brief was verder onschuldig. Deze ging over de mogelijkheid van een gemeenschappelijke voorouder in de zeventiende eeuw en de vermeende afstamming van Franse burggraven. Moerman is Lina op latere leeftijd niet vergeten. In 1958 liet hij zijn secretaresse Diane van Linden een brief sturen aan de gemeente Zeist met het verzoek om inlichtingen over

haar woon- en verblijfplaats. Hoe hij wist dat zij hier woonde, wordt niet duidelijk, net zo min of hij iets gedaan heeft met het antwoord van de gemeente, die haar burgerlijke staat (weduwe) en adres doorgaf.

Een aantal jaren later, vermoedelijk in 1920 of 1921, had Moerman contact met de Rotterdamse Johanna Anna Willemina (Jo) Ribbius (1896-1982), van wie onbekend is hoe hij haar kende. Uit een bewaard gebleven brief blijkt dat zij de belangstelling voor parapsychologie en filosofie deelden. Moerman stuurde haar exemplaren toe van het tijdschrift *Regeneratie*, die zij met belangstelling las: "Ik geloof dat je hoe langer hoe meer zult gaan waardeeren dat gevoel van gemeenschap tusschen geestverwanten, en dat je telkens weer opnieuw de stemmen die door Regeneratie tot je spreken, zult ontvangen als een Blijde Boodschap die je kracht en steun geeft in je leven." Of Moerman hierin een basis zag voor een verdieping van de relatie, blijkt verder nergens uit. Verdere correspondentie is niet teruggevonden.

Uit 1922 is een serie van acht brieven aan Moerman van drie verschillende vrouwen die elkaar kenden, bewaard gebleven. Hoewel de jongedames niet in Vlaardingen woonden, gaven twee zijdelings in hun brieven aan dat zij hier wel eens kwamen en daar ook mensen kenden. Achternamen van deze 'Leentje', 'Anny' en 'Riet' zijn helaas niet bekend, dus of zij van oorsprong uit Vlaardingen kwamen of misschien schoolgenoten van de HBS in Schiedam waren, is onduidelijk. Wat wel duidelijk wordt, is dat de relatie tussen Moerman en één van de drie, Riet, een meer serieuze was. In maart en april correspondeerde hij met Leentje en Anny, waarbij hij hen om inlichtingen of bemiddeling in de richting van Riet gevraagd moet hebben. Leentje stuurde hij een "bioscope invitatie", waar niets achter gezocht moest worden, maar die bedoeld was als aanleiding voor "een gesprek over Riet". De beide dames voelden zich door zijn verzoeken in verlegenheid gebracht en meldden hem niet graag over anderen te praten. In zijn brieven, waarvan de inhoud niet bekend is, moet Moerman hun geschreven hebben over zijn ideeën over "het levensgeluk" en zijn belangstelling voor Riet. Leentje hield een gesprek af, maar gaf hem de gelegenheid zijn gedachten op papier te zetten (22 maart):

> "Zou je over dit punt wenschen door te gaan, zou je het dan niet geschikter vinden er over te correspondeeren inplaats van mondeling te praten? Ik vind beter: briefwisseling, en die brieven zullen Riet niet in handen komen of ter oore, dat beloof ik je."

In zijn brieven moet Moerman Riet, maar ook Leentje, deelgenoot hebben gemaakt van zijn studie van de filosofie. Hij leende Riet zijn exemplaar van een boek van Sigmund Freud en deelde met Leentje zijn "zondagmorgengedachten", die zij wel wist te waarderen. Moerman dreef zijn bespiegelingen over het levensgeluk tamelijk door, tot irritatie van Leentje. In een volgende brief (28 maart) maakte zij hem flink verwijten:

> "Weet jij waar je me soms aan doet denken Cor? Als je schilder was, zou je cubist of futurist of hyper modernist zijn. Alles op zijn kop zetten, dat niemand er iets van begrijpt. Het lijkt heel interessant geniaal boven het verstand van het gros der menschen, maar het is eigenlijk geweld, geen kunst maar surrogaat en heiligschennis er van. (...) Alles wat je me in je brieven hebt geschreven, je opvattingen, dat vind ik heel mooi, maar.. nu komt de maar.. waarom moet je alle bestaande termen een andere beteekenis geven?"

Op 12 april werd de toon nog wat grimmiger:

> "Je kunt het natuurlijk tegenspreken, afkeuren, je eigen argumenten ten beste brengen, wat voor beide partijen heel leerzaam is; maar zie je, om een andermans opinies uit te lachen, aangezien je zoo verrukt bent over je eigen, dat is niet bepaald fair en hoogstaand."

Het zou met Riet niet meer goed komen. De brieven van Leentje en die van Riet zelf (28 juni) zijn er duidelijk over. Moerman presenteerde zich intellectueel als de meerdere, zonder oog voor de gevoelens van de dames en dat namen ze hem kwalijk. Een beleefdheidsbriefje van Riet sluit af met de ontnuchterende opmerking:

> "En wat het andere betreft, daar spreek ik liever niet over en schrijven ook niet. Het is alles achter de rug en gebeurd."

Het lijkt erop dat Moerman daarna nog avances naar de derde dame in het spel, Anny, heeft gemaakt. Zij laat hem weten (23 oktober) dat ze al bezet is:

> "...laat het je echter genoeg zijn als ik je nu zelf zeg dat ik al sinds jaren een heele goede vriend heb en vraag er om mij plezier te doen er niet verder naar. (...) Nu moet je niet denken dat wij drieën [Leentje, Riet en Anny/JtB] een complot of zooiets tegen je uitdenken, om je dan met praatjes om den tuin te leiden want dat is absoluut niet waar."

De bewaard gebleven correspondentie houdt hiermee op en of het contact verder verbroken werd of verwaterde, is onduidelijk. Zelf refereerde Moerman er later niet meer aan.

In de loop van de jaren twintig kwam Moerman in een sociaal isolement terecht. Niet alleen in Leiden, binnen de medische faculteit en onder studenten, maar ook thuis in Vlaardingen verloor hij het frequente contact met vrienden.

Deze vriendschappelijke contacten waren er in de jaren tien en twintig nog wel. Wie tot de vriendenkring behoorden, is op een enkele uitzondering na echter niet bekend. Net als zijn broer Kornelis Willem, die het tot de landelijke competitie bracht, speelde hij in deze periode tennis. Een aantal foto's, genomen op het tennispark aan de Westhavenkade achter de Buitenhaven bij de villa van het echtpaar Van Dusseldorp-Mees, getuigen hiervan. Tijdens de plechtigheid ter gelegenheid van de teraardebestelling van Moerman in 1988 refereerde één van de oude vrienden, J.J. den Outer (1898-1991), die in zijn jeugdjaren ook bevriend was geweest met zijn zuster Sijtje, hier nog aan.[20] Hoe intensief hij met zijn Leidse studiegenoten optrok, valt moeilijk te bepalen, maar tot grote vriendschappen lijkt het niet gekomen te zijn. Hij was met hen vergeleken, als gevolg van zijn diensttijd en een afgebroken studie veeartsenij in Utrecht, flink wat ouder en bovendien was hij het grootste deel van zijn Leidse tijd reisstudent, wat deelname aan het avondvermaak bemoeilijkte. Lid van het Leids Studentencorps was hij niet. Het enige wat in zijn archief duidt op contact met zijn medestudenten, is een lijstje van deelnemers aan een excursie en een groepsfoto. Correspondentie of andere tekenen van vriendschappelijk contact ontbreken verder. Enkele buitenlandse reizen legde hij tijdens zijn studententijd af, maar in wiens of wier gezelschap is onbekend. Na vermoedelijk 1922 heeft hij geen grote buitenlandse vakanties meer gehad. Moerman stortte zich, volgens degenen die hem in die periode meemaakten, vanaf 1930 volledig op zijn werk en de eerste stappen in de ontwikkeling van zijn behandelwijze van kankerpatiënten. Met enkele personen onderhield hij nog een persoonlijk, vriendschappelijk contact. Uit de getuigenverklaringen in het kader van het onderzoek naar zijn gedragingen tijdens de Tweede Wereldoorlog blijkt, dat hij wel degelijk bezoeken bracht aan kennissen en relaties. Ook na de oorlog had hij vriendschappelijke contacten, onder andere met het echtpaar Van Linden-Ikink, mevrouw M.A. Korpershoek en A. Hoogendam.[21] Diana van Linden (1928-2008) was sinds het midden van de jaren vijftig een trouwe metgezel. Zij ondersteunde de dokter in zijn praktijk met het voeren van de administratie en het verlenen van andere hand- en spandiensten. Aanvankelijk kwam zij eenmaal in de week met de Westlandse bus vanuit Voorburg naar Hoogstad, later werd de frequentie opgevoerd en kwam zij met haar eigen Daf. Een vriendschappelijke band ontstond en Van Linden groeide uit tot een persoonlijk assistente. Zij beantwoordde de brieven, typte pleitnota's uit en benaderde personen van wie gedacht werd dat zij de Moermantherapie gunstig gezind waren. Tegelijk schermde zij Moerman af van de grote schare belangstellenden en anderen die niet altijd met goede bedoelingen in contact met hem trachtten te komen. Haar rol en positie werden door het andere personeel en familieleden niet altijd gewaardeerd. Van Linden deed het werk op vrijwillige basis omdat ze het leuk vond, maar ook omdat het haar interesseerde. Omdat zij nooit een onkosten- of reisvergoeding had gekregen, kreeg zij rond 1980 een bedrag (f 80.000) ineens.[22] Uit de kring van patiënten, sympathisanten en bestuurders van de Moermanvereniging en de stichting Amnestie bezochten verschillende personen vanaf de vroege jaren zeventig Hoogstad. Uiteraard was de kankerbestrijding daarbij onderwerp van gesprek, maar met sommigen ontstond een meer dan zakelijk contact, zoals met de dames Stoorvogel uit De Lier. Een opmerkelijke vriendschap is die met K. Langendoen, de zoon van het echtpaar Langendoen-Gossner met wie hij tijdens de oorlog vriendschappelijk omging. Langendoen jr. vocht tijdens de oorlog als SS'er aan het Oostfront en verloor na 1945 ruim tien jaar het Nederlanderschap. Hoe intensief het contact met hem is geweest, valt moeilijk te bepalen, wel trad hij in 1985 als vertegenwoordiger van Moerman op in de richting van het gemeentebestuur van Vlaardingen en was hij aanwezig bij de begrafenis in 1988. Moerman duldde in zijn omgeving geen mensen die hem tegenspraken, met name op gebied van zijn kankertherapie. Degenen die daartoe overgingen, konden een vervolgbezoek vergeten.[23]

Huwelijk en Scheiding

Voor velen in zijn directe omgeving was Moermans huwelijk in 1939 met Anna Emma van den Berg (1891-1979) een verrassing. Aan verschillende bekenden, onder wie enkele bestuursleden van de vereniging Unitas, kwam hij na het huwelijk en tot hun grote verrassing zijn kersverse echtgenote voorstellen.[24] Moerman zal zijn relatie tot kort voor het huwelijk niet aan iedereen bekend hebben gemaakt. De familie was er wel van op de hoogte. Voorafgaand aan het huwelijk ging nicht Dirtha Moerman een paar keer in zijn auto met chauffeur mee naar Bloemendaal, waar ze zijn aanstaande vrouw in een villa aan de Hartelustlaan bezochten. Hoe zij elkaar hebben leren kennen, is niet bekend. Het was voor de familie verrassend dat Moerman trouwde met iemand van een duidelijk Indische en dus niet 'Germaanse' signatuur (waarover later meer). Dirtha Moerman:

> "Opmerkelijk is daarom het feit dat hij later trouwde met een rijke Heemsteedse [moet zijn: Bloemendaalse/JtB] mevrouw v.d. Berg-van Sapoeroea[25], een adellijke telg uit Ned. Indië. Voor ons heette ze tante Emsje. Een vorstelijke dame in lange voile kleding. (...) Tante Emsje was duidelijk Indisch, licht getint. Ze droeg altijd japonnen en kookte heerlijk Indisch."

Anna Emma van den Berg werd op 26 augustus 1891 in Djokjakarta in het voormalige Nederlands-Indië geboren als dochter van Otto Arend Oscar van den Berg (1837-1908) en Anna Sophia Carolina Pennekamp (1855-1900). Haar voorouders van vaderszijde verbleven sinds het begin van de achttiende eeuw in Indië en bekleedden daar belangrijke functies in dienst van de VOC en later het Nederlandse Gouvernement. Haar betovergrootmoeder aan vaderszijde was een Javaanse prinses. Zij was de weduwe van Arend

Jan Meijer (1875-1935), van wie zij twee kinderen had: Anna Emma Jeanne en Albert Otto[26].
Vermoedelijk in de jaren twintig verliet zij Djokjakarta en vertrok naar Nederland, waar zij toen nog nooit was geweest. In 1924 verhuisde ze van Haarlem naar Bloemendaal, waar ze de nog bestaande villa aan de Harteluststraat betrok. Eind oktober 1939 verloofden Moerman en Van den Berg zich[27] om op 8 december daaraanvolgend in ondertrouw te gaan.[28] Als een waar societygebeuren werd het huwelijk van tevoren in de media aangekondigd:

> "Men schrijft ons: Zaterdag 23 December a.s. zal te Vlaardinger-Ambacht het huwelijk worden voltrokken van Dr. C. Moerman, arts aldaar en een bekende figuur in Bloemendaal, mevrouw A.E. Meijer van den Berg, wier daarmee gepaard gaand vertrek voor de gemeente Bloemendaal, speciaal voor hen, die hulp en steun behoefden, een groot verlies beteekent."[29]

De echtgenote, die tot haar huwelijk met Moerman de naam van haar eerste man is blijven dragen, was in Bloemendaal actief geweest op gebied van het maatschappelijk hulpbetoon. Ook op cultureel vlak roerde zij zich. Zo schreef ze het libretto van een "symphonisch drama", waarvan de bekende musicus en Duits-Joodse vluchteling Wilhelm Rettich (1892-1988) de muziek componeerde en dat in het voorjaar van 1940 zou het worden opgevoerd. Moerman zelf wordt beschreven als:

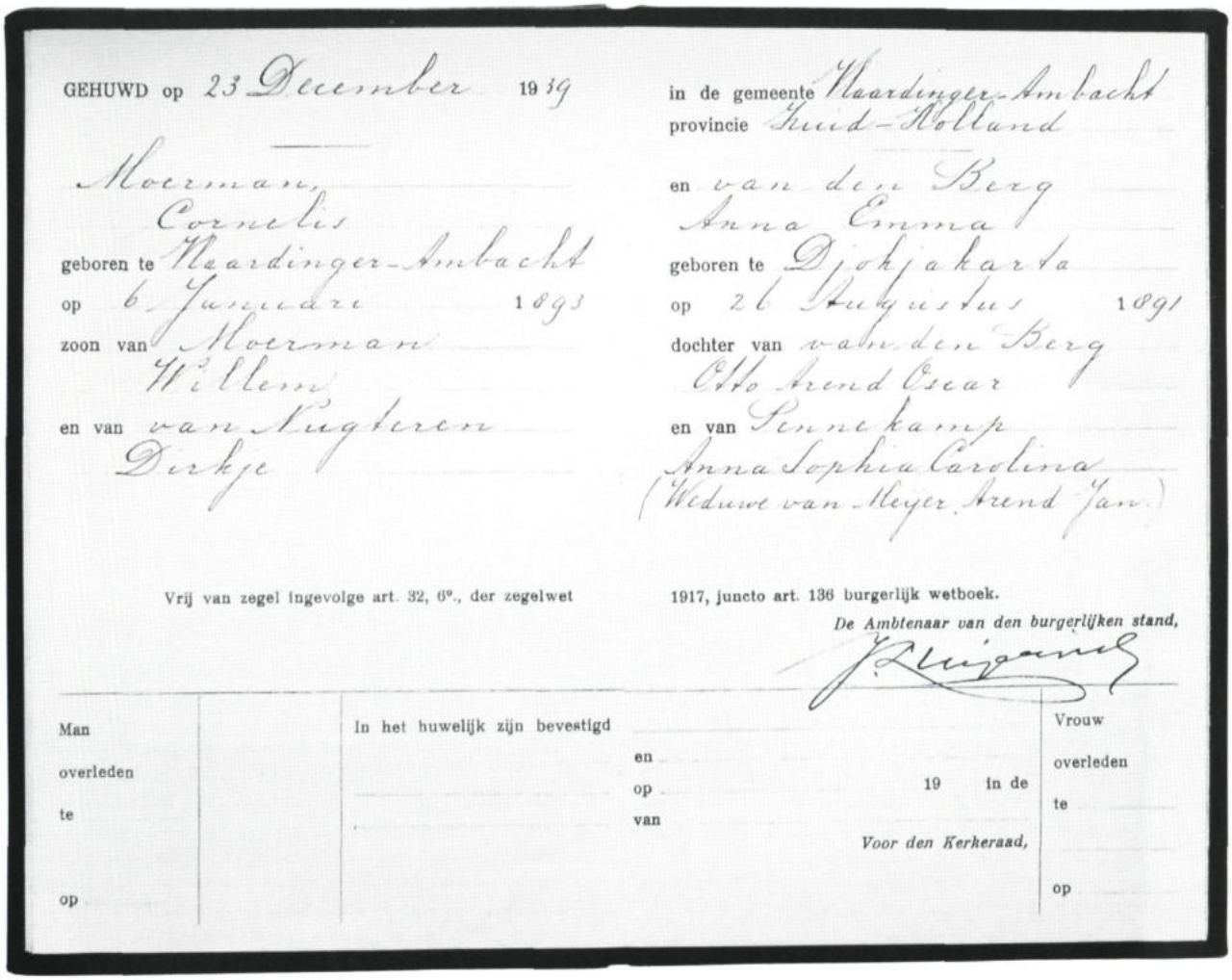

GEHUWD op 23 December 1939 in de gemeente Vlaardinger-Ambacht
provincie Zuid-Holland

Moerman, Cornelis
geboren te Vlaardinger-Ambacht
op 6 Januari 1893
zoon van Moerman Willem
en van van Rugteren Dirkje

en van den Berg Anna Emma
geboren te Djokjakarta
op 26 Augustus 1891
dochter van van den Berg Otto Arend Oscar
en van Pennekamp Anna Sophia Carolina (Weduwe van Meijer Arend Jan)

Vrij van zegel ingevolge art. 32, 6°., der zegelwet 1917, juncto art. 136 burgerlijk wetboek.

De Ambtenaar van den burgerlijken stand,

Man overleden te op
In het huwelijk zijn bevestigd en op 19 in de van
Voor den Kerkeraad,
Vrouw overleden te op

Trouwboekje Cornelis Moerman en Anna Emma van den Berg, 1939 (SAV Archief Moerman).

23 Dec. 1939.

Het huwelijk van den dag

Onder groote belangstelling trad Zaterdag te Vlaardinger-Ambacht in het huwelijk dr. C. Moerman, geneesheer aldaar met mevr. A. E. Meyer van der Berg uit Bloemendaal.

'Het huwelijk van den dag', knipsel uit onbekende krant, 1939 (SAV Archief Moerman).

> "een bekend arts te Vlaardinger-Ambacht, die in de wereld der stille armen en lijdenden aldaar geliefd is in de nobele opvatting van zijn taak om niet alleen geneesheer doch ook helper-in-den-nood te zijn. Beiden hopen ook in hun nieuwe gemeenschap hun idealen na te streven."

De oorsprong van dit bericht, dat in verschillende kranten integraal werd afgedrukt, is waarschijnlijk uit kringen rondom het echtpaar afkomstig. De gemeenschappelijke deler van de echtelieden is de zorg voor hulpbehoevenden en de gedachte is gerechtvaardigd hun ontmoeting ergens in het ideële te zoeken, mogelijk via een maatschappelijke organisatie op dit gebied. Opmerkelijk is het feit dat de aanstaande mevrouw Moerman samenwerkte met een Joodse vluchteling, daar waar Moerman er toen reeds racistische ideeën op nahield. Het zou de latere verwijdering in hun huwelijk inluiden.

Op zaterdag 23 december 1939 vond de huwelijksvoltrekking plaats. Om 14.00 uur sloot burgemeester Luijerink in het raadhuis van Vlaardinger-Ambacht het burgerlijk huwelijk. Drie kwartier later volgde in de remonstrantse kerk aan de Hoflaan in Vlaardingen de kerkelijke inzegening. De remonstrantse dominee W.J.H. Hubeek leidde de dienst, terwijl drie bekende musici een en ander opluisterden. Simon Jansen bespeelde het orgel, Theodora Versteegh zong liederen van C.Ph.E. en J.S. Bach en J. Brandts Buijs en Concertgebouwcellist J.H. Gebhardt verzorgden muziek van De Fesch en Händel. De kerk was voor de gelegenheid op kosten van Moerman door Bloemenmagazijn Biersteker versierd (f 150). Dienstbode Jo Sonneveld was ook uitgenodigd: "Het was, nou een sprookje, de hele kerk was versierd met witte seringen en lelietjes van dalen, en dat in december! En ze had een sleep, van ik denk wel zeven meter lang".[30] *Onze Bode*, het vrijzinnig christelijke maandblad van Vlaardingen en omgeving, sprak de hoop uit dat het huwelijk voorspoedig zou zijn:

> "Moge dit uur van wijding dat, mede door muzikale medewerking van enkele solisten, nog aan diepte won, hun en den aanwezigen tot een niet alleen mooie, maar ook vruchtbare herinnering blijven tot in lengte van dagen!"[31]

Het huwelijk werd bijgeschreven in het 'Trouwboek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente van Vlaardingen', met vermelding van de Bijbeltekst die in de schriftlezing centraal stond: "Bewaar het pand, U toevertrouwd" (1 Timoth. 6:10).[32] Noch Moerman noch Van den Berg was aangesloten bij de Remonstrantse Gemeente en van regulier kerkbezoek is nergens wat gebleken. Mogelijk dat zij voor de Remonstrantse Kerk kozen om het huwelijk enige exclusiviteit mee te geven. Cornelis Moerman was van huis uit Nederlands Hervormd, maar ging nooit naar de kerk. Wel had hij thuis altijd de bijbel onder handbereik.[33]

Na afloop bood het echtpaar in het Handelsgebouw aan de Parallelweg van 16.00-17.30 uur een receptie aan, opgeluisterd met palmen. 's Avonds volgde voor genodigden het huwelijksdiner in restaurant Corner House aan het Rubensplein in Schiedam. In totaal werden 41 diners geserveerd, bestaande uit zes gangen. Nicht Dirtha herinnert zich de avond nog vaag als een "leuke partij waar ook Russen bij waren, die mooie verhalen vertelden". Ze vermoedt dat de buitenlandse gasten uit de entourage van haar 'tante Emsje' kwamen.[34] Het huwelijk trok wederom enige publieke belangstelling: in een krant verscheen een foto van het echtpaar. Bij fotograaf Niestadt aan de Oosthavenkade werd de huwelijksfoto in aanwezigheid van de kinderen van de bruid en twee nichtjes van de bruidegom genomen.[35]

Na hun huwelijk vestigde het echtpaar zich in een zojuist gereedgekomen woning aan de Prins Bernhardlaan (nr. 35), het begin van de oude Holyweg in Vlaardinger-Ambacht. Nadat op 1 augustus 1941 Vlaardinger-Ambacht door de Gemeente Vlaardingen was geannexeerd kreeg het huis op 6 juni 1942 een nieuw adres: Anna van Saksenlaan 35. Alle straatnamen die aan de levende leden van het koningshuis refereerden, werden toen op last van de bezetter vervangen. De woning werd in 1938/1939 voltooid als onderdeel van een rij losstaande huizen aan de oostzijde van de Prins Bernhardlaan. Moerman kocht het huis van de aannemer W. van Vliet. Een andere aannemer, J. Weerheijm, bouwde, nog net voordat Moerman het huis met zijn echtgenote zou betrekken, aan de achterzijde van het huis een houten bijkeuken aan. Net als op Hoogstad maakte Moerman van verschillende timmerbedrijven gebruik. Voor het kleine timmerwerk in de woning schakelde hij S. van Vliet in. Piet Borsboom werkte in de jaren dertig als jongeman voor deze Van Vliet, zowel op boerderij Hoogstad als aan het huis aan de Prins Bernhardlaan:

> "Ook daar moest ik wel eens karweitjes gaan doen. Dan ging de deur open en een deftige dame zei dan: "Zo broertje, ben je daar". Nu, die gezegde's neem je er dan maar bij en het was toch wel een vriendelijk mens. Ik moest er vele deuren sluitend maken die de timmerman van baas Wim [W. van Vliet/JtB] niet goed had afgewerkt. In één der kasten hing een uniform van luitenant, waarschijnlijk van Dr. Moerman zelf ... . Ik werd bij de freule in de woon-

Trouwfoto Cornelis Moerman en Anna Emma van den Berg, met links de kinderen van Van den Berg en rechts de twee dochters van Moermans zuster Maartje Cornelia Poortman-Moerman, Foto Niestadt (O. Maandag), 1939 (Collectie Museum Vlaardingen).

Bernhardlaan 35, woonhuis in 1939-1940 van het echtpaar Moerman-van den Berg, 2011.

> kamer genodigd voor de koffie en die freule maar vragen over de werkende stand, zij had daar veel interesse voor. Verder of ik het wel naar mijn zin had en of ik graag het timmervak wilde leren. Ik vond het niet zo bezwaarlijk dat zij al die vragen stelde, maar het duurde zo lang en ik moest toch weer aan het werk gaan, dus zei ik tegen haar "mevrouw, ik blijf te lang zitten, nu moet ik toch echt weer aan het werk gaan". Verbaasd zei ze: "Nu, ik vraag en ik betaal. Blijf nog maar even zitten". Ik zag altijd tegen zulke mensen op, maar zij was toch eigenlijk maar een doodgewone vriendelijke dame, met veel belangstelling voor de kleine werkende stand".[36]

Deze getuigenis sluit aan op de eerdere observaties, zoals die in de krant bij het huwelijk. Ook anderen vonden haar een vriendelijke, aardige vrouw, maar merkten dat het steeds minder boterde tussen haar en Moerman. Jacob Vellekoop, zoon van de pachter, kan zich herinneren dat het tot een definitieve breuk kwam:

> "De chauffeur van dokter Moerman kwam hem gehaast op de praktijk melden dat zijn vrouw aan het inpakken was. De dokter is er toen op afgegaan, maar er viel niets meer aan te doen. Het hele huis was leeggehaald."[37]

Moerman vestigde zich vanaf 27 juli 1942 weer op Hoogstad, terwijl zijn vrouw zich per 13 augustus liet uitschrijven en in Den Haag ging wonen. Wanneer de sfeer precies verslechterde is onduidelijk. M.A. Korpershoek herinnert zich dat haar oudere zuster Cootje later vertelde dat ze de dokter in het lege huis aantrof, toen ze hem zoals altijd sigaren kwam brengen uit de zaak van haar vader. Moerman was verrast en zei tegen het meisje: "Cootje kom nou eens kijken" om haar te laten zien dat alles weg was.[38] In haar getuigenis in 1945 voor de Politieke Opsporings Dienst, tijdens het onderzoek naar Moermans gedragingen tijdens de oorlogsjaren, maakte Anna Emma duidelijk dat zij was vertrokken vanwege haar mans contacten met NSB'ers.[39] Met name diens veelvuldige contacten met Peter Willem Emmelot en de daarmee gepaard gaande pro-Duitse uitspraken, vond ze aanstootgevend. Opmerkelijk is dat Moerman, nadat de zaak door haar vertrek op scherp was gesteld, juist getuigenverklaringen van het echtpaar Emmelot inwon:

> "Peter Willem Emmelot van Linden van den Heuvel Singel 13: 1) Gevaarlijke vrouw. Het huwelijk klaar gemaakt met leugens. Welke; 2) De aanstelling van Priem [H. Priem/JtB] als duivenverzorger tegen den wil van den dokter; 3) Met straatmeiden houden. Wat weet U daarvan. Huilpartij!; 4) Mevrouw ging voortdurend uit; 5) Mevrouw liep zoo slecht dat het andere direkt opviel; 6) Mevrouw ondermijnde de praktijk; 7) Verhaal van levering [waarschijnlijk *Volk en Vaderland*/JtB] is gefantaseerd. Sterk suggestief.
> Mevrouw Emmelot: 1) De binnendeur was altijd dicht; 2) Men kon van buiten af niet in de binnen keuken zien; 3) Mevrouw liep zeer slecht, zwikte dikwijls. Steunde bij het loopen op de arm die naast haar liep; 4) De zoon [Albert Otto Meijer/JtB] heeft Mevrouw opgehitst."

Of hij van deze cryptische verklaringen gebruik heeft gemaakt bij de echtscheidingszaak die zou volgen, is niet duidelijk, maar het laat wel zien dat Moerman trachtte aan te tonen dat zijn vrouw onbetrouwbaar was en hem tegenwerkte. Na de scheiding van tafel en bed zou een juridische scheiding volgen, die eerst op papier uitgevochten moest worden. De stukken over en weer zijn slechts zeer fragmentarisch bewaard gebleven. Het beeld dat er uit naar voren komt, is er een van groot wederzijds wantrouwen en verwijten. In de door zijn advocaat mr. R. Parqui opgestelde 'Conclusie van antwoord' (28 september 1942) op de 'Eis' van zijn vrouw gaat Moerman vooral in op de financiële aspecten van de ontbinding van het huwelijk. Moerman verweet haar dat zij nooit financieel had bijgedragen aan het gemeenschappelijk huishouden, terwijl zij ondertussen de vrije beschikking had over haar vermogen en inkomsten. Eén van de zaken die hem daarbij dwars zat, was het feit dat zij haar villa in Bloemendaal, waarvoor hij de huur betaalde, onderverhuurde en de huurpenningen zelf opstreek. Verder zou hij sinds het sluiten van het huwelijk rekeningen ter grootte van f 12.000 voor haar betaald hebben, zonder daarin tegemoetgekomen te

zijn. Moerman beklaagde zich erover dat hij "... sinds hij de onbetaalde rekeningen van eischeres van voor haar huwelijk heeft voldaan geen vermogen meer bezit." Deze bewering kan niet gecontroleerd worden, maar feit is wel dat hij openstaande rekeningen ter voldoening toegestuurd kreeg, zoals begin 1943 een rekening van enkele honderden guldens voor "verschillende werkzaamheden" verricht door een Haagse costumière. De rekeningen werden hem toegestuurd door de advocaat van zijn vrouw, die hem eraan herinnerde dat als hij deze "dagelijksche en huishoudelijke uitgaven" niet zou voldoen, de schuldeisers genoodzaakt zouden zijn hem te dagvaarden. Deze rekeningen kwamen overigens bovenop het maandbedrag van f 300 dat Moerman aan zijn echtgenote diende over te maken. Gedurende zijn leven heeft Moerman er blijk van gegeven niet veel belang te hechten aan geld, wat voor iemand met lage lasten en een relatief goed inkomen mogelijk was, maar niet vanzelfsprekend. Dat hij zich verzette tegen de financiële claims van zijn vrouw is te verklaren. Anna Emma van den Berg beschikte over een voor die tijd aardig vermogen, dat in 1940 ruim f 50.000 en een aantrekkelijk aandelenpakket omvatte. Hoe de onderhandelingen en contacten verder verlopen zijn, is vooralsnog niet duidelijk. De formele scheiding kwam pas ruim tien jaar later tot stand. Op 18 juli 1953 werd deze ingeschreven bij de Burgerlijke Stand.

Willem en Dirkje Moerman en hun kinderen hadden iets atypisch. Twee van hun kinderen volgden een universitaire studie, wat lang niet voor eenieder uit de gegoede boerenstand was weggelegd. De kinderen Moerman (behalve Jan) vonden hun huwelijkspartners niet binnen de boerenstand, maar onder vooraanstaande plaatselijke families. Het lukte Cornelis Moerman pas als veertiger een geschikte vrouw te vinden. Het huwelijk met zijn haast exotische partner werd uitbundig gevierd. Ondanks een gemene deler in de zorg voor onderbedeelden strandde het binnen een paar jaar naar aanleiding van Moermans pro-Duitse standpunten. Hij keerde daarna terug naar de ouderlijke boerderij Hoogstad, waar ook zijn praktijk gevestigd was, maar ook daar liepen de spanningen vaak hoog op. Moermans ouders hadden al een slechte onderlinge verstandhouding gehad, maar ook Cornelis en Jan hadden vaak grote conflicten. De verdeling van de erfenis van Willem en Dirkje en de verschillende onteigeningen leidden tot problemen onder de kinderen, die uiteindelijk beslecht werden met het volledig uitkopen van zijn broer en zussen door Moerman. Alleen met zijn broer Kornelis Willem en op hoge leeftijd met neef Wim de Zeeuw had Moerman een redelijk contact. Door de jaren heen bouwde hij ook vriendschappelijke relaties aan met anderen, die in de meeste gevallen iets met zijn kankertherapie te maken hadden. Met Diana van Linden, vanaf circa 1955 zijn assistent, bouwde hij een echte vriendschappelijk band op.

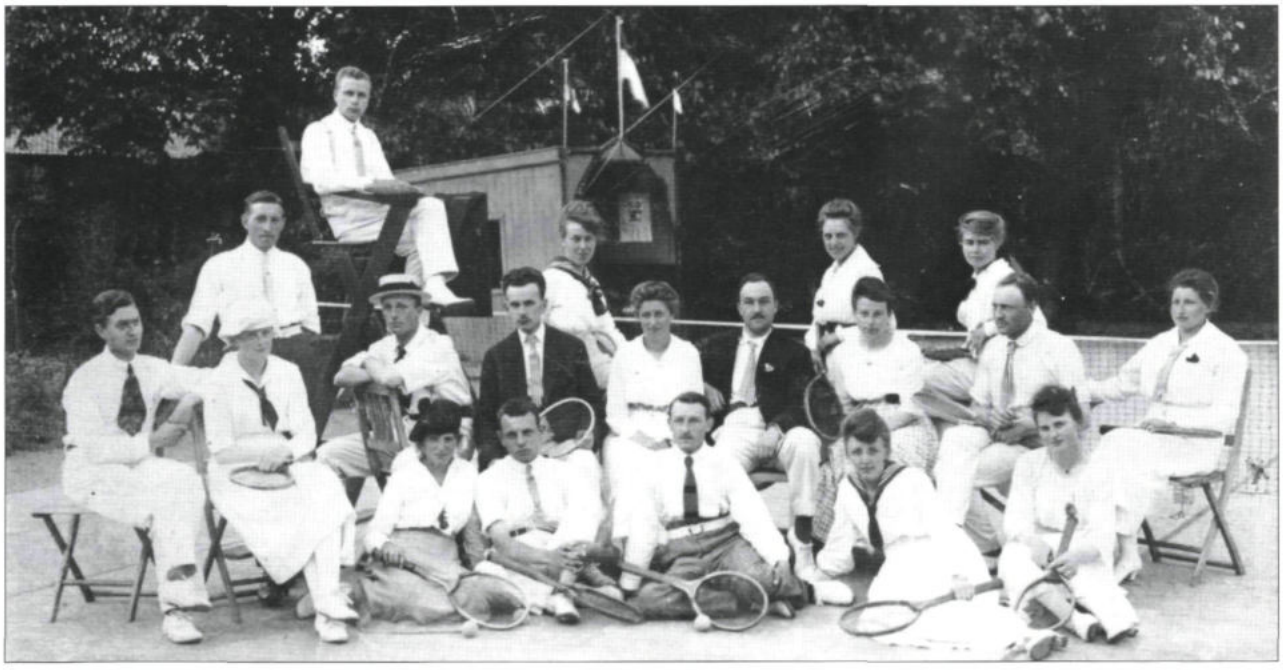

Groepsfoto bij de tennisbaan achter de villa van Van Dusseldorp aan de Westhavenkade met Cornelis Moerman (zittend vooraan derde van rechts). (SAV Archief Den Outer).

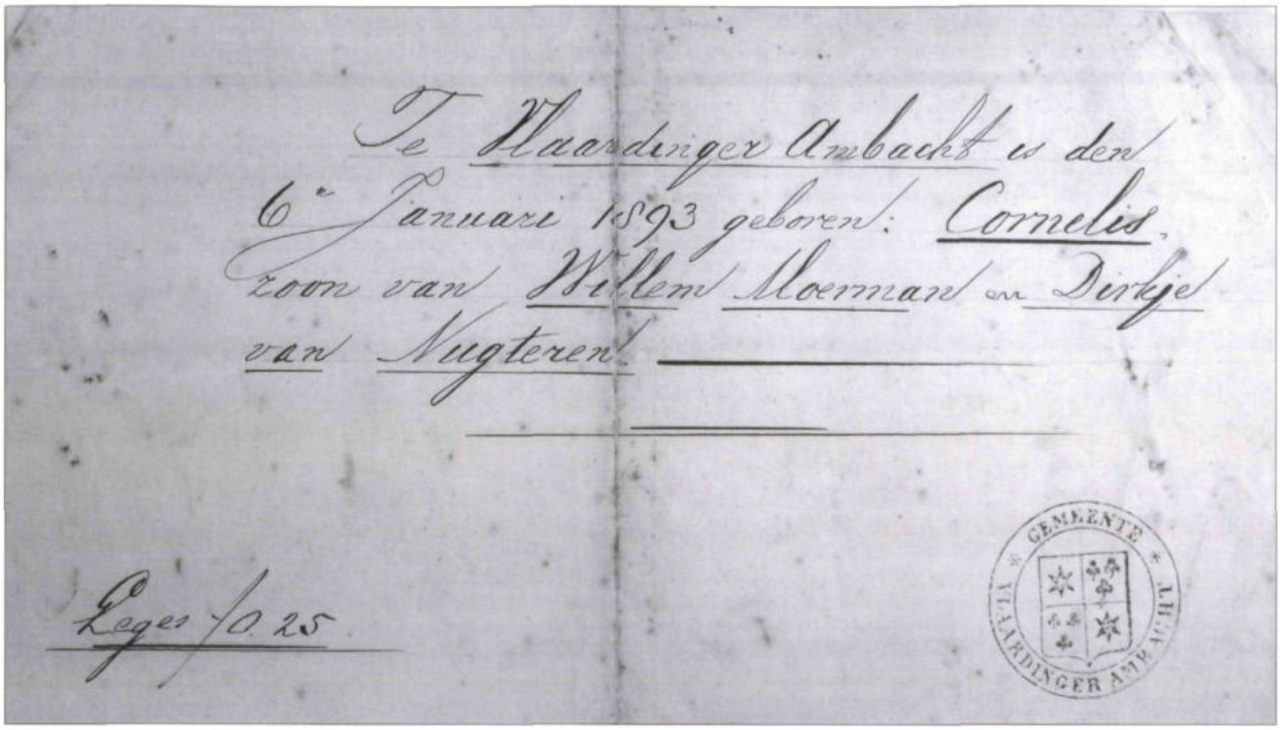

Uittreksel bevolkingsregister Vlaardinger-Ambacht van Cornelis Moerman, circa 1900 (SAV Archief Moerman).

Hoofdstuk 2. Jeugd, opleiding, diensttijd en studie

Jeugd en opleiding

Over Moermans jongste jaren is weinig bekend, anders dan een inentingsbewijs tegen koepokken, op 13 september 1896 getekend door de Vlaardingse huisarts C.M. Hoogenboom. De voorzorgmaatregel sloeg aan, waarbij de dokter verklaarde "zich persoonlijk overtuigd te hebben, dat zich daarna negen koepokken hebben ontwikkeld, die een zoodanig beloop hebben gehad, dat zij voorbehoeding tegen de kinderpokken zooveel mogelijk waarborgen". Cornelis Moerman presteerde op de lagere school goed en slaagde in 1907 voor het toelatingsexamen voor de Hogere Burger School te Schiedam. De *Nieuwe Vlaardingsche Courant* van 10 juli 1907 meldt:

> "Van School D alhier deden vijf leerlingen met toestemming van het hoofd dier school toelatingsexamen voor de H.B.S. te Schiedam: één werd afgewezen, vier onvoorwaardelijk toegelaten, t.w. C.M. Hoogenboom, C. Moerman, H.G. van der Molen en A.M.K. Papenhuyzen. Verder slaagde nog de leerling W. Faber van de Wilhelminaschool." [40]

School D in de Zomerstraat was een van de openbare lagere scholen van Vlaardingen voor Meer Uitgebreid Lager Onderwijs (MULO). Dit was in deze periode nog geen middelbaar onderwijs maar bood de gelegenheid de lagere schoolopleiding uit te breiden met drie jaren waarin vreemde talen en wiskunde werden aangeboden.[41] Traditioneel gingen veel Vlaardingers uit de hogere kringen naar het Stedelijk Gymnasium of de HBS te Schiedam, bij gebrek aan een dergelijke opleiding in Vlaardingen. De HBS was een school waar kinderen uit de gegoede burgerij werden opgeleid voor hogere posities in de maatschappij. In de regel werd deze opleiding gevolgd door een opleiding aan universiteit of hogeschool. Slechts weinige Ambachters volgden de opleiding aan de Schiedamse HBS. Samen met zijn broer Kornelis Willem was Moerman in die jaren de enige. Pas in 1920 zou zich een volgende inwoner van Vlaardinger-Ambacht melden. Vlaardinger-Ambacht was tot begin jaren dertig van de twintigste eeuw een echte plattelandsgemeente, wat met de komst van de Bloemenbuurt, de nieuwbouwwijk in de Babberspolder, enigszins zou veranderen. Medeleerlingen uit Vlaardingen waren onder andere Gjalt van der Molen en Cornelis Marinus Hoogenboom jr. Op 16 juli 1913 slaagde Moerman voor het HBS-eindexamen. Kennelijk had hij één jaar gedoubleerd, want zijn jongere broer Kornelis Willem slaagde in hetzelfde jaar De cijferlijst van Moermans eindexamen[42] vermeldt de volgende resultaten:

	Schriftelijk	Mondeling	Eindcijfer	Cijfer
Wiskunde	5	8	7	
Mechanica	7	-	7	(eindcijfer afd. A: 7)
Natuurkunde	7	-	7	
Scheikunde	6	5	6	
Pl[ant] en dierkunde			5	
Kosmografie			4	(eindcijfer afd. B: 6)
Staatsinrichting			5	
Staathuishoudkunde			5	
Aardrijkskunde	6	7	7	
Geschiedenis	7	-	7	
Boekhouden	7	-	7	(eindcijfer afd. C.: 6)
Nederlandsche Taal en Letterk[unde]	6	7	7	
Fransche Taal en Letterkunde	7	7	7	
Engelsche Taal en Letterkunde	5	6	6	
Hoogduitsche Taal en L[etter]kunde	6	5	6	(eindcijfer afd. D: 6)
Handteekenen			7	
Rechtlijnig teekenen			9	(eindcijfer afd. E: 8)

Klassenfoto HBS Schiedam 1912 met Cornelis Moerman, zittend geheel links en Kornelis Willem Moerman, bovenste rij, tweede van links (Gemeentearchief Schiedam, beeldnummer 27571).

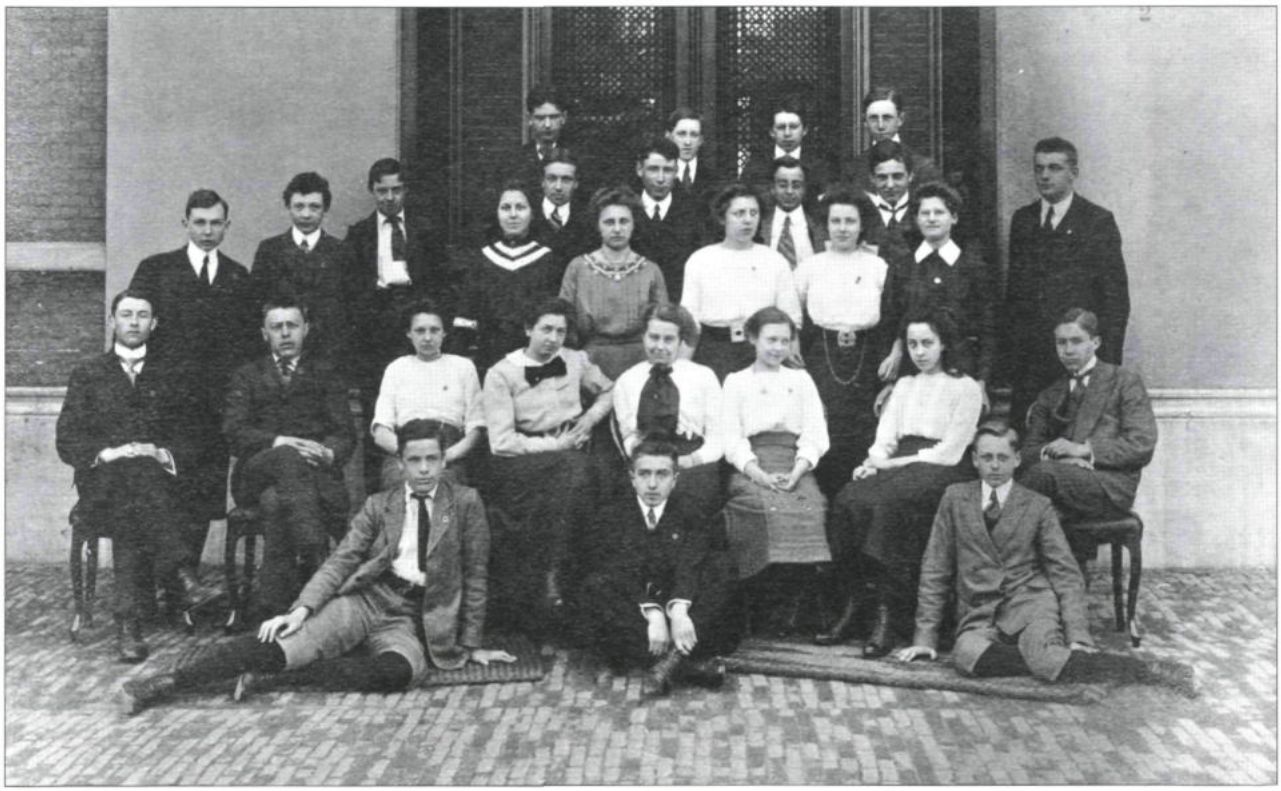

Een bijzonder goed presterende leerling, ook in vergelijking met jaargenoten, is Moerman niet geweest. Hoewel de eindcijfers voor de verschillende afdelingen alle voldoende waren, scoorde hij op onderdelen regelmatig een onvoldoende. Opmerkelijk is het betrekkelijk lage cijfer voor plant- en dierkunde (een 5), zeker de keuze van zijn vervolgstudie in aanmerking nemende: diergeneeskunde aan de Veeartsenijkundige Hogeschool te Utrecht.

Militaire dienst en studie

Aangezien Moerman de achttienjarige leeftijd had bereikt, moest hij voor militaire dienst loten. Hoewel hij op 27 september 1912 voor de Nationale Militie formeel werd ingeloot, meldde hij zich al op 31 augustus vrijwillig aan bij het Regiment Grenadiers en Jagers als 'aspirant vaandrig' (officiersopleiding). Hij kreeg tegelijk uitstel tot 1913, het jaar waarin hij eindexamen zou doen. Kort na dit examen, op 21 juli, ging hij daadwerkelijk onder de wapenen en zou de volgende militaire carrière maken.[43]

In werkelijke dienst tot eerste oefening	den 21 juli 1913
Reserve korporaal	den 17 sept. 1913
Met onbepaald verlof	den 18 sept. 1913
Terug	den 20 juli 1914
Reserve sergeant	den 1 nov. 1914
Vaandrig	den 27 aug. 1915
Overgeplaatst bij het 11e Reg. Infanterie	den 27 aug. 1915
Benoemd tot Reserve Tweede Luitenant bij het Korps bij Kon. Besluit nr. 33	den 8 jan. 1916
Met groot verlof (demobilisatie)	den 1 dec. 1919
Met ingang van 8 januari 1920 benoemd en aangesteld tot Reserve Eerste Luitenant bij Kon. Besluit nr. 3	den 5 jan. 1920
Terug	den 9 juli 1923
Met groot verlof	den 28 juli 1923

Hiermee vervulde Moerman een diensttijd die zich uitstrekte over een periode van ruim tien jaar. In deze jaren was hij niet permanent onder de wapenen. Na de rang van korporaal behaald te hebben, in september 1913, zal hij studieverlof hebben gekregen. Zoals bij het afzwaaien van de HBS in het examenboek vermeld stond, ging hij een opleiding tot veterinair arts volgen: "geslaagd eindexamen, veearts".[44] Volgens de *Veterinaire Studenten Almanak voor 1914* vestigde Moerman zich in Utrecht op het adres Oude Kerkstraat 30. Hij werd lid van het Utrechtse Veterinair Studentencorps Absyrtus en was daar actief in de Declamatievereniging Demosthenes.[45] Blijkens de almanakken over de jaren 1915-1917 bleef hij tot in het laatstgenoemde jaar bij de Faculteit Diergeneeskunde aan de Universiteit Utrecht ingeschreven. Vanaf 1915 was hij ook aangesloten bij de corps schaatsclub Houdt Moed en in dat jaar werd hij ook verkozen tot redactielid van de Veterinaire Studenten-almanak. Het eerstejaars overgangsexamen van 1914 rondde hij met succes af en hij werd bevorderd tot het tweede jaar.[46] Van 20 juli tot 1 november 1914 keerde hij weer in het leger terug, deze korte periode afrondend met de rang van reservesergeant. Hij meldde zich na afloop weer aan de hogeschool maar zijn Utrechtse adres lijkt hij te hebben verlaten, daar er in de almanak geen melding meer van wordt gemaakt. Voortgang met de studie boekte hij niet meer. De almanakken over de jaren 1916 en 1917 geven aan dat hij in zijn tweede jaar bleef hangen en dat hij naast student tevens militair was. Inderdaad was hij volgens de militaire archieven vanaf eind augustus 1915 weer in actieve dienst. De studentenalmanak voor 1917 meldt dat hij is ingedeeld bij het Elfde Regiment Infanterie, gelegerd te Ede, en per 8 januari 1916 bevorderd tot Tweede Luitenant.[47] In september 1917 ontving hij een gedrukt diploma van de Faculteit voor Diergeneeskunde en een jaar later verklaarde de rector-magnificus van de Veeartsenijkunde Hoogeschool dat Moerman "sedert 1913 als student aan voornoemde hoogeschool was ingeschreven en in Juli 1914 met goed gevolg het overgangsexamen van het 1ste naar het 2de studiejaar aan 's Rijks Veeartsenijschool heeft afgelegd". Hiermee werd definitief een punt achter zijn opleiding in Utrecht gezet, omdat hij in de praktijk al met heel andere zaken bezig was.[48] De studie Diergeneeskunde, ongetwijfeld ingegeven door zijn boerenafkomst, maakte hij dus niet af. De mobilisatie zal hiervan de belangrijkste oorzaak zijn geweest.

In zijn privéarchief bevindt zich een aantal aantekenboekjes met de toepasselijke titels 'Krijgstucht Moerman' en 'Aanteekening Regt. V Wapenvoorschrift Moerman', alsmede een tweetal gedrukte ongedateerde wapeninstructies. Een luxe vormgegeven aantekenboekje met slotje uit 1916 met de titel 'Gedachten uit Stille Uren' bevat gedichtjes en 'gedachten' over liefde, godsdienst/geloof en droevige stemmingen, met een tamelijk verheven strekking, waarvan niet echt duidelijk wordt of het eigen gemoedsuitdrukkingen zijn of dichtoefeningen. Een tweetal schriftjes met romantische gedachten in schoonschrift is gedateerd (25 juni – 9 oktober 1916) en geschreven tijdens zijn diensttijd in respectievelijk Heusden en Ede. Hij vertrouwde zijn gedachten, die het midden houden tussen opgewekte gevoelens over de zomerse natuur en de sterrenhemel, het onrustige en onbestemde gevoel over de toekomst en het lot van de mensheid, toe aan het papier. De verheven drang en overtuiging om later iets groots te gaan presteren klinkt door:

> "Stadig werkt hij voort aan het grootse gebouw, de denker wiens voorrecht het is de hoeksteenen te houwen uit rotsen van eigen geest en te stempelen met onsterfelijken naam ... Ik ben idealist en dus zal ik ondergaan en dit vind ik jammer voor hen, die mij liefhebben. Maar ik kan niet toegeven aan hun vraag om af te zien van mijn plicht. En zij zeggen, dat het geen plicht is, om uiting te geven aan het schoonste en heiligste, dat leeft in mijn hart, en dat het getreden zal worden met voeten en dat ingebroken zal

worden in den schatkamer, die rust op der zielen diepsten grond." (Ede, 13 augustus 1916)

Of een man in de bloei van zijn leven in dit soldatenbestaan werkelijk gelukkig was, valt te betwijfelen. Een onder- en later afgebroken studie, een vorderende leeftijd, geen duidelijk zicht op wat de toekomst zou brengen, het gevoel door de maatschappij niet begrepen te zullen worden, maar wel een innerlijke drang iets voor elkaar te brengen voor de mensheid. Tegelijk voelde hij zich als militair gerespecteerd. Gezien het feit dat in zijn huis een tweetal portretfoto's in uniform[49] stond en de beide luitenantsdiploma's ingelijst aan de wand hingen, lijkt het er op dat hij zich in het leger op zichzelf goed thuis voelde. Wat deed Moerman als militair? Hij gaf als (onder)officier leiding, maar over welke taak zijn onderdeel had, doet hij vrijwel geen melding. In Heusden, waar hij in mei 1916 als leidinggevend officier verblijft, is hij verantwoordelijk voor de bewaking van "De Brug" [de strategisch belangrijke brug bij Heusden over de Maas/JtB]. Veel opwinding bracht het niet:

"... het leven te Heusden is heel stil en de passage aan de Brug slechts gering, doch ik had er een allerliefst klein kamertje, een houten hutje slechts dat ik gemaakt had tot een symbool van een tweede leven naast het mijne. Want haar houten wanden had ik beplakt met allerlei levendige voorstellingen uit illustraties en panorama's, een aaneenschakeling van oorlogsfilms en foto's van bekende mannen en vrouwen, zoodat de wanden niet meer dood waren, maar werkelijk iets intiem levend vertoonden. En dit was het juist wat ik wenschte, want het hutje moest dienst doen als slaap, eet, zit ontvang en bureaukamer, waarvoor ik allermeest wenschte, dat het er gezellig uitzag."

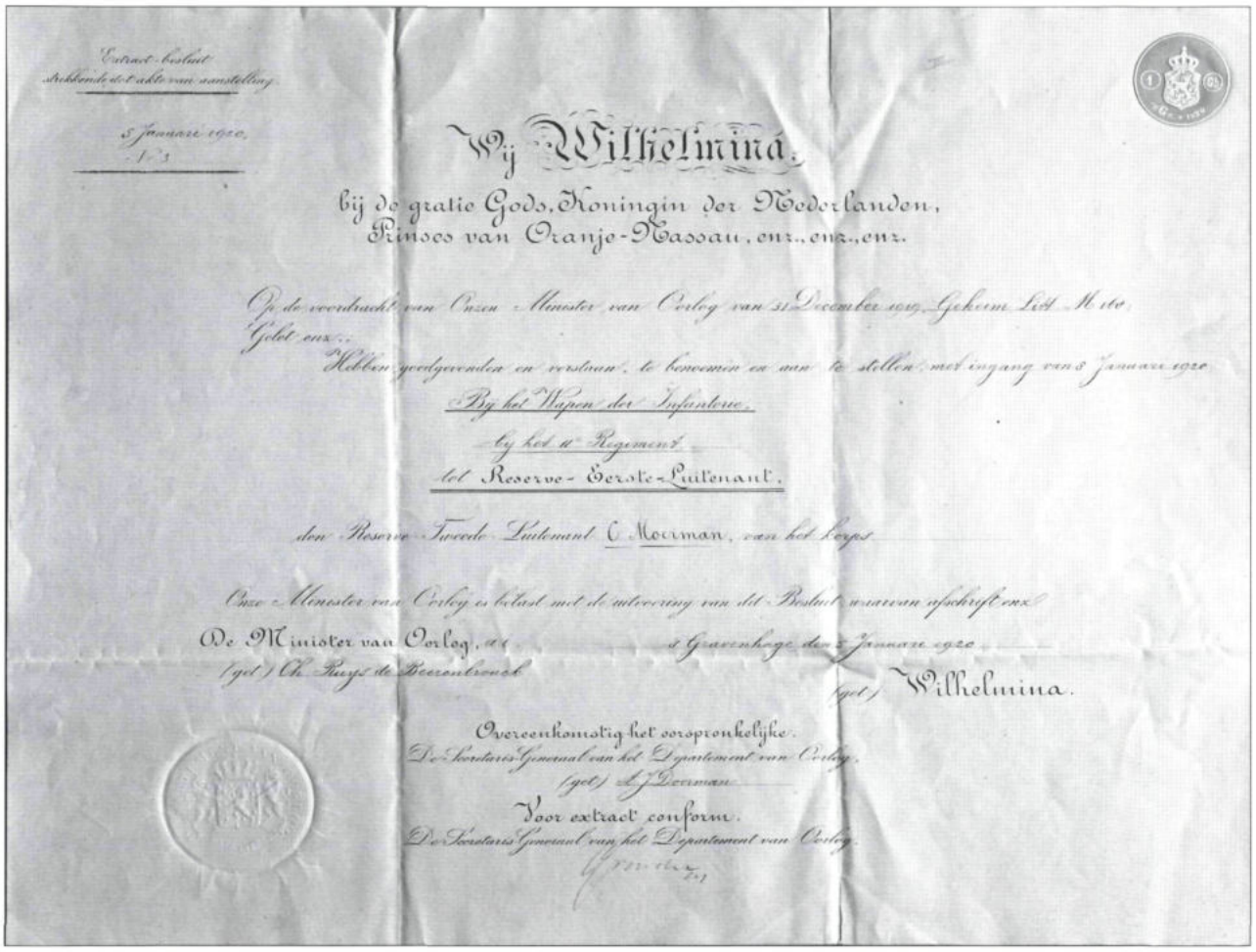

Extract-besluit
strekkende tot akte van aanstelling.

5 Januari 1920.
N° 3

Wij Wilhelmina,
bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden,
Prinses van Oranje-Nassau, enz., enz., enz.

Op de voordracht van Onzen Minister van Oorlog van 31 December 1919, Geheim Lit. M 160
Gelet enz.,
Hebben goedgevonden en verstaan, te benoemen en aan te stellen, met ingang van 8 Januari 1920
Bij het Wapen der Infanterie,
bij het 11e Regiment
tot Reserve-Eerste-Luitenant,
den Reserve-Tweede-Luitenant C. Moerman, van het korps

Onze Minister van Oorlog is belast met de uitvoering van dit Besluit waarvan afschrift enz.

De Minister van Oorlog, a.i. 's Gravenhage den 5 Januari 1920
(get.) Ch. Ruys de Beerenbrouck
(get.) Wilhelmina.

Overeenkomstig het oorspronkelijke.
De Secretaris-Generaal van het Departement van Oorlog,
(get.) A. J. Doerman

Voor extract conform.
De Secretaris-Generaal van het Departement van Oorlog.

Diploma behorend bij de benoeming tot Reserve Eerste Luitenant bij het 11e Regiment Infanterie, 1920 (Collectie Hoogstad, foto Arie Wapenaar).

De telefoon zorgde voor de meeste afleiding en soms momenten van spanning, als hij meende dat er een oorlogsverklaring aan Nederland in de lucht hing. Maar meestal verdreef telefonie de verveling. Vaak was dit het testen van de lijn door een 'telefoonjuffrouw' die in de telefooncentrale verantwoordelijk was voor het leggen van de verbinding, wat al snel aanleiding was om een praatje aan te knopen. Omslachtig meldt Moerman hoe hij één van die meisjes tot een praatje verleidde, haar een verzonnen verhaal over een eerdere ontmoeting op de mouw speldend. Het opschrijven van deze practical joke, pagina's vol, zal hem ook de nodige afleiding hebben gegeven.

Cornelis Moerman als (reserve) tweede luitenant van het regiment jagers. Originele foto: P. Hopman (Ede), circa 1916 (Collectie Hoogstad, foto Arie Wapenaar).

Volgens het *Stamboek Officieren van de Landmacht* kon hij eerst per 1 december 1919 met groot verlof gaan. Het beëindigen van de wereldoorlog, waarin Nederland neutraal bleef maar wel een hoge staat van paraatheid kende, luidde de demobilisatie in. Hij sloot zijn militaire loopbaan af in de rang van Reserve Eerste Luitenant (5 januari 1920), moest in juli 1923 (Nijmegen) op herhaling, kreeg op eigen verzoek vrijstelling van de herhalingsoefening van oktober 1926 en verkreeg op 14 juni 1927, wederom op verzoek, eervol ontslag. Op 1 oktober 1933 ontving hij het formele 'Bewijs van Ontslag' van de commandant van het Elfde Regiment Infanterie.[50] De mobilisatie en zijn vrijwillige aanmelding voor de officierenopleiding zorgden ervoor dat Moerman formeel tot eind 1919, maar in de praktijk tot september 1918, heeft gediend.

Na de mobilisatie kreeg Moerman de mogelijkheid om naar Nederlands-Indië te gaan, maar de 25-jarige besloot opnieuw een vijfjarige studie op te pakken:

> "Toen ik na de mobilisatie, waarin ik als officier de bekwaamheid toonde goed gezag te kunnen voeren, goed met personeel te kunnen omgaan, mij snel in praktische vraagstukken te kunnen inwerken, een aanbieding kreeg om naar Indië te gaan, had ik dit uit een finantieel oogpunt veel beter kunnen doen, dan tóén nog te gaan studeeren, want dan was ik vandaag na tien jaren, zeker teruggekeerd met een buidel vol ducaten. Doch ik oordeelde het goed mijn wils- en daadkracht te brengen op een hooger niveau. Onherroepelijk was daarom noodig de universitaire opleiding, weliswaar een zwaar offer..."

Het bevolkingsregister van Vlaardinger-Ambacht vermeldt dat Moerman zich op 24 september 1918 weer in deze gemeente liet inschrijven, op zijn ouderlijk adres aan de Broekweg 3. Dit was daags na het propedeutisch examen dat hij aan de Universiteit Leiden met gunstig gevolg had afgelegd.[51] Op 7 oktober 1918 schreef hij zich hier in als student Geneeskunde.[52] Hier behaalde hij achtereenvolgens zijn kandidaatsexamen (op 2 juni 1920), het doctoraal Geneeskunde I (op 6 juni 1923) en het doctoraal Geneeskunde II (op 15 december 1926).[53] Moerman moet in deze fase van zijn studie getwijfeld hebben of hij door zou gaan voor zijn artsexamen. Op 4 mei 1922 schreef hij een brief aan de Inspecteur van de Geneeskundige Dienst van het Ministerie van Oorlog, waarin hij informeerde naar de mogelijkheden van een opleiding tot Officier van Gezondheid. De keuze viel uiteindelijk op

het voortzetten van de studie. Het tweede doctoraalexamen vergde doorzettingsvermogen. In eerste instantie, op 2 juni 1926, zakte Moerman hiervoor. Na vijf maanden mocht hij herexamen doen, maar niet eerder dan nadat hij het kandidaats I examen nog eens (met goed gevolg) had overgedaan op 7 juni 1926. Kennelijk verviel de eerder behaalde toelating uit 1923 na het zakken voor het kandidaats II examen. Had hij in juni 1926 alleen onvoldoendes (drie vieren voor chirurgie, obstetrie (verloskunde) en interne geneeskunde en een vijf voor psychiatrie), in december van dat jaar scoorde hij op al deze vakken een zes.[54] Het artsendiploma, vereist om zich als zelfstandig arts te mogen vestigen, liet hierna lang op zich wachten. De studie, die door een vlotte student in vijf jaar kon worden afgelegd, vergde van Moerman uiteindelijk elf jaar. Zijn eerste semi-artsexamen (eerste deel van het artsexamen) op 8 juli 1927 liep op een teleurstelling uit. Het examen bestond uit vier onderdelen: het bereiden van een medicijn en het stellen van diagnoses van tbc, verlamming en blaasklachten. Voor de vier onderdelen haalde hij respectievelijk driemaal een vijf en een vier. Na drie maanden mocht hij wederom examen doen. Op 14 oktober 1927 slaagde Moerman wel voor dit semi-artsexamen, waarmee hij kandidaat-arts werd. Twee van de onderdelen waren wederom onvoldoende (medicijnkennis en diagnose van een voedingstoornis, beide een vijf), maar voor het diagnosticeren van een 'maagneurose' kreeg hij een zes en voor die van schizofrenie een zeven.[55] De behaalde cijfers lijken laag, maar vergelijking met die van andere kandidaten leert dat die vrijwel alle rond de vijf à zeven varieerden en dat steeds een groot aantal studenten herexamen moest doen. Om daadwerkelijk een praktijk te mogen openen en zich medisch doctorandus te mogen noemen, diende hij nog het tweede en laatste gedeelte van het artsenexamen met goed gevolg af te leggen. De eerste poging, hij was inmiddels 35 jaar oud en gemiddeld tien jaar ouder dan zijn medestudenten, deed hij op 24 november 1928. Het liep slecht af. Op alle zes onderdelen scoorde hij een onvoldoende: een vier voor oogheelkunde, chirurgie operatief, obstetrie, gynaecologie en oorheelkunde, en een vijf voor pathologisch onderzoek. De uitslagen waren dermate slecht dat hij pas na zes maanden (in plaats van de gebruikelijke drie) herexamen mocht doen. Moerman moet zwaar teleurgesteld en uit het veld geslagen zijn geweest. Op 2 november 1929 schrijft hij:

> "...heb ik mij laten schrappen van het examen, dat gesteld was op ±30 Juli, - laten schrappen, ... daar de geestelijke inzinking, als gevolg van 2½ jaar verdriet, dat ik niet meer bij machte was, langer te verdringen en te beheerschen."

Dezelfde brief waarin hij deze vertwijfeling slaakt, telt zestien kantjes. Hij doet omstandig zijn beklag over de negatieve wijze waarop hij zich benaderd voelde. Het is een brief van een overspannen persoon die de werkelijkheid uit het oog heeft verloren en die overal een complot ziet. Dat hij zichzelf rust gunde op Hoogstad, was verstandig. Gesteund door zijn ouders kon hij weer tot zijn positieven komen. Moerman assisteerde de Vlaardingse timmerman/aannemer P. Drop en verwierf enige bekwaamheid in het timmervak. De betimmering van zijn studeerkamer, later getransformeerd tot apotheek, heeft hij zelf uitgevoerd.[56] Ook zal hij zijn vader en broer op de boerderij annex kwekerij geholpen hebben.

In mei 1929 deed Moerman bij de eerst mogelijke gelegenheid geen herexamen en gedurende de maanden die volgden ontbrak hij, vanwege een zenuwinzinking, op de kandidatenlijst.[57] Pas op 20 juni 1930, anderhalf jaar na de eerste poging, legde hij opnieuw het artsexamen (tweede gedeelte) af. Hij behaalde een vijf voor heelkunde (klinisch), verloskunde en 'vrouwenziekten' (gynaecologie) en een zes voor de operatieve heelkunde. Dit was net voldoende, maar het diploma werd hem geweigerd omdat hij geen aantekening van afgelegde examens in de vakken oogheelkunde en keel-, neus- en oorheelkunde kon overleggen. Moerman meende dat deze vakken onderdeel hadden uitgemaakt van een eerder examen, maar de verantwoordelijke hoogleraar prof. dr. J.A.J. Barge ontzegde hem zijn diploma. Per brief richtte Moerman zich op 22 juni 1930 tot de hoogleraar die het examen afgenomen had en die inmiddels met emeritaat was gegaan. Of deze aan zijn verzoek heeft voldaan door te verklaren dat hij wel naar genoegen het examen had gedaan, is onduidelijk. Wel werd Moerman kort daarop het artsdiploma toegekend, dat vreemd genoeg in zijn privéarchief ontbreekt. Hij slaagde, maar met een eigenaardige streep achter het voorgedrukte woord 'toegelaten' op zijn studentenkaart, daar waar bij anderen een 'T' staat. De verhouding tussen docenten en Moerman was kennelijk zodanig verslechterd, dat de Faculteit Geneeskunde snel van de lastige student af wilde.[58] Een indirecte aanwijzing voor de verstoorde relatie tussen Moerman en de Faculteit kan gevonden worden in de 'Index Candidatorum in Facultate Medica'. Hierin plaatsten alle geslaagde kandidaten hun handtekening achter hun naam en de datum van het examen, maar Moerman ontbreekt hier. Of de examencommissie misgunde hem dit informele, maar eervolle moment, of hij zag daar zelf van af.[59] Zelf legde Moerman de schuld van zijn lange studieduur bij de professoren. Deze zouden tegen hem zijn opgestookt door Gerhard David Birnie (1891-1955), sinds 1918 huisarts in Vlaardingen. In 1946 stelde Moerman het zo:

> "Mijn studenten-jaren heb ik doorgebracht te Leiden. Het is van belang dit mede te deelen, omdat alle ellende [zijn internering in mei 1945/JtB] ... in kiem reeds is terug te vinden in die studenten-jaren. Wat is namelijk het geval? De arts Birnie, thans nog praktiseerend te Vlaardingen en wonende op de Schiedamsche weg, had een persoonlijke ruzie met mij. Doch in plaats van deze persoonlijke ruzie met mij uit te vechten, gaf hij er de voorkeur aan, om er anderen voor te gebruiken, en wel zoo, dat in het geheim en in het verborgene, door middel van valsche beschuldigingen, achterklap gepleegd werd bij de Professoren te

Leiden, met het gevolg, dat ik door deze hoogleeraren letterlijk kapot werd gemaakt. Mijn examens werden vervalscht, ik werd teruggesteld, wat mij tezamen circa twee en een half jaar van mijn leven kostte. Deze geschiedenis heb ik vastgelegd in een dagboek, welk dagboek gelezen is geworden door den heer van Sijn, boekdrukker en uitgever te Rotterdam, wonende Voorschoterlaan 82, die na onderzoek moest bekennen, dat het juist was. Men trachtte zich te Leiden er uit te redden door te zeggen dat ik "gek" was."

De reden van de hetze, de 'persoonlijke ruzie' met Birnie, wordt vermeld in het genoemde dagboek. Het onuitgegeven *Dagboek van "Het Treurspel van Leiden"*, een 36 pagina's getypt verslag, is in het privéarchief bewaard gebleven en geeft een gedetailleerd beeld van hoe Moerman de worsteling naar het artsexamen heeft ervaren. Het bevat een omstandige opsomming van wat hem in Leiden sinds 1926 was overkomen. Een feitelijk dagboek is het niet: hoewel chronologisch geordend, staan er geen dagen vermeld en is het een min of meer doorlopend verhaal. De vertwijfeling en woede druipen van het stuk af en het bevat talloze onverifieerbare veronderstellingen, die het betoog op veel punten ontkrachten. Dit wil niet zeggen dat het daarmee een bron is die voor historici onbruikbaar is. Het *Dagboek* laat namelijk haarfijn zien hoe Moerman alles beleefd had en hoe hij tegen de medische opleiding en zijn toekomstige Vlaardingse collegae aankeek.

Gerhard David Birnie (1891-1955), huisarts te Vlaardingen, collectie SAV circa 1950

Tussen 1923 en 1926 werkte Moerman enige tijd, ter ondersteuning van zijn bejaarde vader, op diens boerderij. Twee van de ingehuurde landarbeiders vertoonden ziektebeelden die Moermans aandacht trokken. De eerste, Pieter Erkelens hield zich bezig met het vangen van schadelijke vogels. Moerman: "Er was iets vreemds in z'n hoofd gekomen en telkens viel hij neer op den grond. De behandelende geneesheer, met name Birnie, arts te Vlaardingen, deelde hem mede dat het "inbeelding" was." Moerman meende dat de man echter aan epileptische aanvallen leed en ontfermde zich, hoewel nog onbevoegd, over Erkelens. Hij nam hem mee naar de Rotterdamse huisarts H.H. Moll van Charante en naar de ziekenhuisarts L.B. de Monchy, die beiden Moermans diagnose voor mogelijk achtten. De student Moerman voelde het als een plicht de man te helpen, waarbij hij er aan voorbij ging dat hij daarmee, ongetwijfeld goedbedoeld, onder de duiven van een gevestigd arts schoot. Moerman zelf: "Ik heb den man voortdurend geholpen en getracht z'n leven te veraangenamen, want het is mijn gewoonte niet veel over humanisme te spreken, maar wel, waar ik kan, mij als humanist te gedragen. De man is mij zeer dankbaar, vertelt het tegen iedereen uit vreugde en dankbaarheid, en zorgt weer voor z'n gezin." Het andere, niet bij naam genoemde, geval betrof een jongeman die tijdens het werk op het land steeds blauw aanliep en het werktempo tot ongenoegen van zijn medearbeiders niet kon bijhouden. Diens (onvermelde) huisarts meende dat hij astma had, wat Moerman niet geloofde. Hij onderzocht hem met de stethoscoop en constateerde een gescheurde hartklep. Van Charante bevestigde ook deze diagnose. De man werd arbeidsongeschikt verklaard en overleed kort hierna. Het *Dagboek* vermeldt geen verdere 'patiënten', maar uit de bewaard gebleven correspondentie blijken die er wel te zijn geweest. In april 1926 had Moerman verschillende keren schriftelijk en persoonlijk contact met Van Charante over de door hem gestelde diagnoses. Hoewel hij een gevestigd arts hierbij betrok, is het goed voorstelbaar dat deze werkzaamheden wrevel of op zijn minst argwaan bij de Vlaardingse huisartsen wekten. Moerman was als student niet bevoegd en kon geen officiële huisartsenpraktijk houden, wat op zijn minst op oneerlijke concurrentie duidde. Of persoonlijk gewin een rol speelde, blijkt niet uit de stukken. Zelf verklaart Moerman zijn inzet uit "zachtmoedigheid en welwillendheid tegenover eenvoudigen van geest." Of dit de verontruste houding van de Vlaardingse artsen zou

hebben veranderd, kan betwijfeld worden. Zelf begreep Moerman hier niets van. Hij was overtuigd van zijn goede daden en ieder verzet daartegen was in zijn ogen onmenselijk en onrechtvaardig. Zijn beschuldigingen gingen echter nog veel verder en namen een steeds verder oncontroleerbaar karakter aan, waarbij vriendendiensten, corruptie en een vrijmetselaarscomplot werden opgevoerd.

Om een verklaring te vinden voor de vermeende tegenwerking in Leiden richtte Moerman zijn pijlen, niet geheel ten onrechte, op de medische stand in Vlaardingen. Naar zou blijken, drong de verbazing en de verontrusting over het als arts optreden van de student Moerman via deze huisartsen door tot de Leidse professoren. Volgens Moerman waren de Vlaardingse artsen corrupt, ten nadele van de grotendeels arme bevolking. Er werd teveel gerekend voor geleverde medische diensten tegen de hoge tarieven: "kwade tongen zeggen (...) dat (...) geld ten bedrage van meerdere duizenden guldens verdwenen is in de zakken van de artsen, of zooals de kwade tong van het volk het zegt: "dat is gestolen van onze armoe"." Bovendien onderhielden, naar zijn overtuiging, de artsen nauwe banden met een ongediplomeerde charlatan, ene Bastiaan van der Graaff. De artsen zouden hun patiënten naar deze kwakzalver sturen voor allerlei middeltjes en medicijnen tegen veel te hoge prijzen, waarvan de doktoren meeprofiteerden.

> "Te Vlaardingen woont een kwakzalver. Zijn naam is De Graaf. De legende vertelt, dat hij vroeger voor onderwijzer gestudeerd heeft. Een feit is het echter dat hij door het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde zich een schitterende carrière bezorgd heeft. Hij bewoont een van de mooiste villa´s in het rijke gedeelte der stad, van welke villa ik met zekerheid kan zeggen, dat ze hem ongemeubileerd, ten minste F. 20.000 gekost heeft. Dit alles kan hij doen, dank zij het de bescherming, die de artsen, in hoofdzaak Birnie, hem verleenen... Kwakzalver en arts werpen elkaar den bal toe, een spel met een geheimen achtergrond."

Deze Van der Graaff (1880-1940) is een interessante figuur. Sinds 1902 was hij onderwijzer aan de christelijke Hofjesschool, waarna hij in 1912 de drogisterij van de grootvader van zijn echtgenote overnam. Door zelfstudie had hij zich bekwaamd in medische zaken en trok van heinde en verre klanten met zijn zelf ontwikkelde middeltjes, met illustere namen als 'Kloosterbalsem', 'Genius wondbalsem' en 'Gidézalf'. Van der Graaff was op medisch gebied dus onbevoegd, maar werd kennelijk gedoogd door de Vlaardingse huisartsen. Van der Graaff is van zijn praktijken in zijn drogisterij 'De Vijzel', Hoogstraat 211, niet slechter geworden. Hij woonde aanvankelijk boven de drogisterij, maar betrok in 1923 een woonhuis aan de Hofsingel en kocht in 1924 het fraaie Jugendstilpand Schiedamseweg 93. Naar de oudste dochter uit zijn tweede huwelijk werd dit 'Irivati' (tegenwoordig 'Villa Francina') genoemd.[60] Volgens Moerman sluisden de Vlaardingse artsen niet alleen patiënten door naar Van der Graaff maar lieten zij hem tevens medicijnen bereiden "hoewel hij in 't geheel geen assistent-apotheker is." Zoals hiervoor vermeld, was Birnie de vermeende spil in het complot dat Moerman tegen zijn persoon zag gericht. Via een omweg was hij er achtergekomen dat Birnie een vrijmetselaar was. Hoewel Moerman aangeeft dat hij aanvankelijk positief tegenover de vrijmetselarij stond, blijkt hij in deze periode hier volstrekt anders over te zijn gaan denken. Niet zozeer de vrijmetselarij zelf was in zijn ogen abject, maar de leden die "de werkelijke vijanden van de loge zijn, menschen zooals Birnie. De vijanden van de loge zitten vandaag in de loge zelf." Moerman beschuldigde Birnie ervan Van der Graaff in bescherming te nemen. Een landarbeider met een (mogelijke) peesontsteking meldde dat hij tevergeefs zijn heil had gezocht bij Van der Graaff, waarna Moerman er bij hem op aandrong met deze kwaal naar Birnie te gaan. Deze gaf echter aan volstrekt niet gevoelig te zijn voor diens beschuldiging van kwakzalverij aan het adres van Van der Graaff. Onbegrip en ongeloof waren hierop Moermans reactie en in zijn gedachten ontspon zich de complotgedachte. Hij noteerde:

> "En zooals het zoo dikwijls gaat: de wensch en de haat zijn de ouders van gefantaseerde waarheid, weshalve Birnie tot zich zelf sprak: het moet waarheid zijn, ik heb het voor waarheid hooren vertellen. Men begrijpe mij goed: het innerlijk gevoel van minderwaardigheid dat Birnie in zich omdraagt, door kwakzalver De Graaf, uit hoofd van persoonlijke baten, te beschermen, werd geprikkeld door het geroep "Moerman is een kwakzalver"."

Daar waar hij meende goed te doen, keerde het kwaad zich als een boemerang tegen hem. Niet Van der Graaff maar hijzelf werd door de artsen bestempeld als kwakzalver. Hoewel hij daar geen bewijzen voor aandraagt, stelde Moerman vervolgens dat Birnie zijn mede-vrijmetselaar prof dr. P.T.C. van der Hoeven, op de hoogte bracht van diens mening over hem en hem aldus belasterde. Aantonen kon Moerman het niet, maar hij vertrouwde daarbij op zijn eigen psychologische inzichten, die in Birnie, met zijn "valsche inborst en z'n mismaakte schedel", de kwade genius had ontmaskerd. De aard van de beweringen en de toon van de gebruikte woorden in het *Dagboek* laten zien dat Moerman werkelijk in deze aantijgingen geloofde. Hij was ervan overtuigd en liet dat ook niet onbetuigd, wat zijn positie in Leiden niet gemakkelijker maakte. Het eerste resultaat van de vermeende hetze was volgens zijn eigen verklaring het zakken voor het kandidaatsexamen in juli 1926. Het mondeling examen in vier vakken verliep naar zijn eigen gevoel goed en groot was de teleurstelling dat hij voor geen van deze vakken een voldoende scoorde. Het kon niet anders dan dat de cijfers onder druk van prof. Van der Hoeven vervalst waren, wat hij ook in diens uitlatingen en

6 SIGNALEMENT.

Description.	Personalbeschreibung.
haar: d. blond	wenkbrauwen: d. blond
cheveux:	sourcils:
hair:	eyebrows:
Haare:	Augenbrauen:
oogen: blauw	neus: gewoon
yeux:	nez:
eyes:	nose:
Augen:	Nase:
knevel: kortgeknipt	baard:
moustache:	barbe:
moustache:	beard:
Schnurrbart:	Bart:
lengte: 1.76 M.	Godsdienst: Ned. Herv.
taille:	Religion:
height:	Religion:
Grösze:	Religion:
Bijzondere kenteekenen:	Signes particuliers:
Special marks:	Besondere Kennzeichen:

7

Geldig voor: een jaar

Valable pour: [illegible]

Valid for: one year

Gültig für: ein Jahr

Handteekening van den houder:
(Signature du porteur)
(Signature of the bearer)
(Unterschrift des Paszinhabers)

C. Moerman

De Burgemeester van Vlaardinger-Ambacht verklaart hiermede dat bovenstaand portret en de daaronder gestelde handteekening zijn van C. Moerman.

Vlaardinger-Ambacht, 15 Juni 1922.
De Burgemeester voornoemd,
[illegible]

Paspoort van Cornelis Moerman, 1922 (SAV Archief Moerman).

lichaamstaal bevestigd meende te zien. Na afloop van het gesprek waarin hem de uitslag van het examen bekend was gemaakt, sprak Moerman Van der Hoeven aan op de resultaten, waarbij hij moeite had zijn emoties onder controle te houden:

> "Ik richtte mij op in mijn volle lengte, als wilde ik in mijn gevoel den maat nemen van mijn lichaam, en de breedte en lengte mijner spieren. Men bedenke, dat ik stond in de kracht van mijn leven, en dat ik lange tijd de sterren heb gedragen, waarvan men zegt, dat zij "recht" geven, om het Recht voor geweld te verruilen. Nog was de branding niet bij machte, om den ring der duinen te verbreken, die de beschaving beveiligt tegen de stuwkracht van de ongeremde stof."

Het scheelde dus weinig of Moerman was op de vuist gegaan, wat zeer waarschijnlijk het einde van zijn academische carrière had betekend. De woede richtte zich met name op Van der Hoeven, hoewel hij ook diens collegae verwijten maakte. Enkele hoogleraren had hij echter hoog zitten, zoals prof.dr. W.A. Kuenen en met name prof.dr. N.Ph. Tendeloo, die hem op het spoor zette van zijn kankeronderzoek. De vernederende zes maanden tot het herexamen, normaal stond daar drie maanden voor, wijdde hij zich aan de studie maar ook zocht hij genoegdoening. Hij legde zich er niet bij neer en probeerde het samenspannen te ontmaskeren. Hiertoe bracht hij in Rotterdam een bezoek aan de KNO-arts dr. Pieter Adriaan Moerman, een neef van zijn vader. Moerman hoopte van dit familielid te vernemen wat er zich achter zijn rug had afgespeeld en vermoedelijk ook dat hij in Leiden een goed woordje zou doen om de zaak in het gerede te brengen. Hij wist dat zijn

achterneef ook vrijmetselaar was: "Deze vrijmetselaar confereert vaak met Dr. Birnie. Het schijnt, dat ter plaatse van deze conferenties veel haat en laster te mijnen nadeele waren aangebracht." Op zijn verzoek bracht de KNO-arts een bezoek aan Van Charante, die ten voordele van de student Moerman sprak en die in een brief aan Van der Hoeven liet weten dat de kandidaat onrecht was aangedaan. Moerman hoopte dat het kandidaatsexamen alsnog zou worden toegekend maar de dagen en weken schreden voort totdat hij tot de conclusie kwam dat het alles geen zin had gehad: "Vijf maal dertig dagen heb ik gewacht, maar Van der Hoeven heeft het onrecht niet hersteld. Wel was ik vrijgesproken, reeds de eerste dagen na mijn hechtenis, maar toch moest ik zitten: de volle honderd en vijftig dagen, éénzaam, want vrienden had ik niet." Het herexamen verliep nu voorspoedig, al dan niet onder invloed van de brief van Van Charante, maar nog kon Moerman zich niet bedwingen zijn gram te halen. Hij begaf zich wederom naar Pieter Adriaan Moerman om zijn beklag te doen over de misstanden onder huisartsen te Vlaardingen en over Birnie in het bijzonder. Of dit invloed heeft gehad, wordt uit de archieven niet duidelijk, maar Moerman zelf was hiervan overtuigd. Zijn aanblijvende kritiek op de misstanden resulteerden in een hernieuwde lastercampagne die wederom tot obstructies aan de medische faculteit zouden leiden. Naast Van der Hoeven was het nu ook prof.dr. E. Gorter, specialist op het gebied van de kindergeneeskunde, die hem de voet dwars zou zetten, daarin door de eerste opgehitst:

Prof. dr. N.Ph. Tendeloo (1864-1945), hoogleraar ziektekundige ontleedkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden, circa 1930. (Nationaal Archief/ Spaarnestad Photo/Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst).

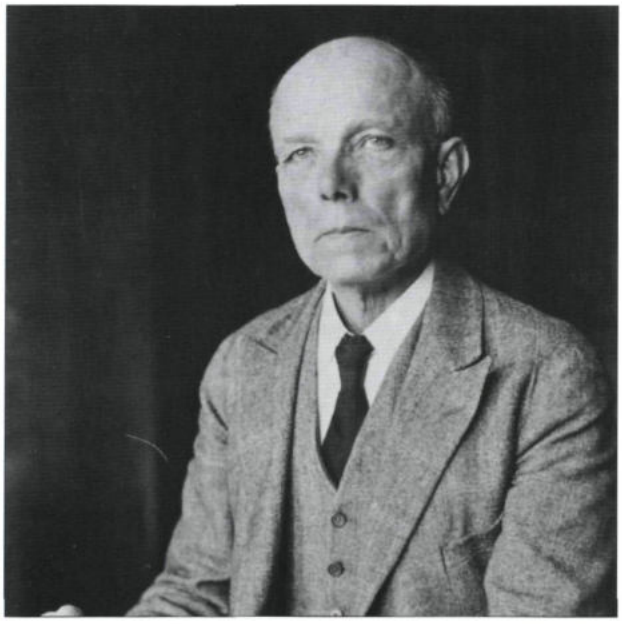

> "Hij [Van der Hoeven] waagde het, om tegen Gorter alleen te spreken van mijn werk te Vlaardingen en dat ik de "air" had aangenomen, alsof ik een betere diagnose wist te stellen dan de oudere artsen in de plaats mijner geboorte."

Moerman voorvoelde een herhaling van wat in zijn ogen de vervalsing van zijn examen was geweest. Hij trachtte door extra te repeteren (bijlessen) zich zo goed mogelijk voor te bereiden op het eerste artsexamen en het examen te doen bij hoogleraren waar hij nog geen negatieve ervaringen mee had. Het zou, in juli 1927, wederom op een teleurstelling uitlopen. Hij meende dat het examen vervalst was, daar waar hij zelf over het verloop een goed gevoel had. Naast de manipulaties onder leiding van de hoogleraren Van der Hoeven en Gorter voerde Moerman nu ook iets anders aan als argument voor zijn zakken. Het examen psychiatrie legde hij bij de privaatdocent en latere hoogleraar dr. E.A.D.E Carp en dr. Blok af. Met name Carp moest het ontgelden, niet op rationele basis maar vanwege hem door Moerman toegekende eigenschappen:

> "Dr. Carp is een schizoïde natuur. Wie nauwlettend toeziet, ziet herhaalde malen z'n controversie. En het lijdt voor mij geen twijfel, of deze man heeft conflicten in z'n innerlijk leven. Hij heeft iets bekoorlijks in zijn gestalte, z'n gelaat is fijn besneden, en het git-zwarte haar bij de donkere oogen verraden, dat dit type in z'n afkomst vreemd is aan het land van den blonden Germaan."

Naast Carp zat de privaatdocent Blok, bij wie hij gerepeteerd had, bij het examen aan. In zijn *Dagboek* geeft Moerman aan waarom hij het examen niet kon halen:

> "Wat was er gebeurd? Een onbeschaamde Jood uit Vlaardingen, had Blok in de steenigingsaffaire betrokken, en daar Blok op 't examen bij Carp aanwezig zou zijn, was dit een zeldzame gelegenheid voor den Jood, om de haat, waaraan alle Joden lijden, krachtens hunne eeuwen lange vervolging, te bekoelen, en mij, met den slag van een onzichtbare hand, te laten vallen."

Hoe hij aan die wijsheid kwam, blijkt niet uit het *Dagboek*, net zo min als het waarheidsgehalte valt te controleren. De van zichzelf overtuigde Moerman kon het niet verkroppen dat men hem liet zakken, naar zijn stellige overtuiging vanwege de hetze tegen zijn persoon. Om te bewijzen dat hij stelselmatig werd tegengewerkt, en om te bewijzen dat er een complot tegen hem gesmeed was, voerde hij van alles aan, ook al misten zijn 'bewijzen' iedere wetenschappelijke of reele grond. Gorter legt hij na afloop van het mislukte examen nog de volgende woorden in de mond: "Neen, onvoldoende was het niet, het examen, maar ik heb er onvoldoende van gemaakt. Candidaaten zooals u ...". De hoogleraren hadden, beschuldigd van vervalsing en tot op het bot beledigd, reden te twijfelen aan de integriteit van deze kandidaat, die ooit in

staat zou moeten zijn de zorg over honderden cliënten uit te oefenen. Vermoedelijk waren zij hier nog het meest bezorgd over. Na drie maanden haalde hij het examen alsnog, op van de zenuwen zoals hij zelf beschrijft en met moeite zijn emoties te bedwingen. En nog was de ellende niet geleden:

> "Wie kon mij verzekeren, dat ik niet op slinksche wijze opnieuw ten prooi zou vallen in een duistere hinderlaag? Ziedaar de eerste woorden die gesproken werden op 't toneel van Leiden, toen de derde acte was begonnen."

De volgende stap was het artsexamen. De aanloop met de verplichte assistentschappen en tussenexamens verliep trager dan gewenst en telkens stelde Moerman het artsexamen uit. Hij trok zich van ongeveer mei tot november 1928 tijdelijk terug op Hoogstad en zette zich daar aan de studie. Op 24 november 1928 volgde het artsexamen. Wederom verliep het zonder gunstig resultaat. Moerman, vermoedelijk een zenuwinzinking nabij, vatte ieder woord van Van der Hoeven verkeerd op en het examen liep uit op een twistgesprek, waarbij Moerman toegaf daar zelf mede debet aan te zijn geweest:

> "Hoe ontstond deze boosheid? Dat is heel duidelijk. Mijn nerveuze toestand herinnerde hem [Van der Hoeven] aan de misdaden, die hij gepleegd heeft; mijn toestand was dus áánklager."

Hij vertrok direct weer naar Vlaardinger-Ambacht, waar hij zijn frustraties in de vorm van het *Dagboek* op papier zette, "...een boeiende roman, waarin ik de Leidsche faculteit voor geneeskunde zal schilderen, even zuiver en even helder, als de wolken zich spiegelen in de diepe klaarheid van een Zwitsersch Meer. EN DAT BOEK ZAL GELEZEN WORDEN." Duidelijk is wel dat Moerman zich niet kon verenigen met de lage cijfers voor zijn examens en practica, die naar zijn mening geen recht deden aan zijn werk en inzet. Het zal hem ongetwijfeld gestoken hebben dat Birnie, een generatiegenoot, al sinds 1918 een bloeiende praktijk in Vlaardingen had, terwijl hij zelf deze pas in 1930 kon beginnen. Birnie was, ondanks Moermans beschuldigingen, een gerespecteerd arts, geliefd bij patiënten en collegae. Hij was jarenlang bestuurslid van de afdeling Schiedam e.o. van de Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst, het Maatschappij-Ziekenfonds en de plaatselijke Vereniging voor Ziekenverpleging. Zijn maatschappelijke betrokkenheid blijkt verder uit het bestuurslidmaatschap van de Vlaardingsche Spaarbank. Dergelijke functies zou Moerman nooit bekleden.[61]

Uit de aangehaalde ontboezemingen en vooral ook uit zijn *Dagboek*, dat hij ter publicatie aanbood aan de Rotterdamse uitgeverij D. van Sijn & Zoonen wordt duidelijk dat hij overtuigd was van een complot. Van Sijn heeft het *Dagboek* niet uitgegeven, ook al meende Moerman dat hij het een overtuigend stuk vond.[62] In een brief aan Van Sijn van 15 november 1929 beschuldigt Moerman de professoren nog eens expliciet van 'vervalsing' van de examenuitslag van het practicum:

> "Het semi-artsexamen [waarvoor hij reeds geslaagd was/ JtB], was ook een praktisch examen en dat examen heb ik met volle wils- en daadkracht aangepakt, en dat examen was voldoende, ik had volstrekt geen moeite met de praktijk, maar het werd vervalscht ... door Gorter. Dus niet een tekort aan praktisch-handelend-vermogen, maar vervolging en vervalsching, dit heeft mij de hals gebroken."

Het misnoegen liet hij ook in zijn directe omgeving niet onvermeld. Aan de dochter van de pachter van het land op Hoogstad liet hij zich in de voorafgaande jaren ontvallen dat hij werd tegengewerkt omdat, zoals hij zei "hij knapper is dan de professoren".[63] Van Sijn en Moermans Leidse kennis dr. Z. Kamerling trachtten nog te bemiddelen. Zij verzochten eind 1929/begin 1930 de chirurg dr. C.L. van Houweninge Graftdijk en dr. D.G. Wesselink, directeur van de Rotterdamse kraaminrichting en zelf voormalig student van Van der Hoeven, een goed woordje te doen voor Moerman. Veel meer dan bemoedigende woorden leverde het niet op:

> "Hij [Graftdijk] zou Uw zaak in ieder geval in gedachten houden en doen wat hij kon. Hij was van oordeel dat U zich niet moest laten neerslaan en met moed en vertrouwen zoo spoedig mogelijk het examen nogmaals moest doen."

Waarschijnlijk waren het vaderlijke en goedbedoelde woorden van medici die hier hun vingers niet aan wilden branden. Het isolement waarin Moerman in zijn laatste jaren verkeerde, gold niet alleen de docenten en faculteitsstaf. Ook met zijn medestudenten had hij, volgens eigen mededeling, geen persoonlijk contact meer. Aan het begin van zijn studie moet dit anders zijn geweest. Zowel in zijn Utrechtse als Leidse tijd bracht hij tussen 1914 en 1922 in hun gezelschap enkele vakanties door in het buitenland. Maar die dagen waren voorbij.

Na het slagen voor het artsenexamen in juni 1930 vestigde Moerman zich in juli daaropvolgend eindelijk als praktiserend arts op Hoogstad. De rust zou echter niet direct terugkeren. Al zijn frustrerende ervaringen, die hij in het *Dagboek* had vastgelegd, aangevuld met een tweetal lange brieven, wilde hij uitgeven bij Van Sijn & Zoonen. De hem aangedane onrechtvaardigheid moest geopenbaard worden, waarbij hij niet schroomde internationaal gerespecteerde wetenschappers te beschuldigen van het vervalsen van examenuitslagen. In een brief van 18 november 1930 aan Van Sijn stelt hij het zo:

> "Het is mij bekend geworden, dat kort na het Arts examen wederom een brandstapel voor mij is opgericht, waarom al het werk van hen, die werkelijk van goeden wil zijn, is ongedaan gemaakt. Deze lafhartige daad beantwoord ik met het volgende ultimatum, waarin ik eis:

1 volledig herstel van de geschonden eer van mijne ouders
2 volledig herstel van de geschonden eer van mijn persoon
3 volledige schadevergoeding, daarbij wel bedenkende, dat mij de tijd nooit weer kan worden teruggeven en dat de steenen van verdriet die men op mij heeft neergeworpen, nimmer meer kunnen worden teruggewenteld
4 volledige handhaving van de perspectieven, die bevoegde autoriteiten al twee jaar geleden voor mij hadden geopend, op het gebied van theologie en wijsbegeerte
Hierop verlang ik binnen enkele weken uw duidelijk antwoord anders zal ik onmiddellijk overgaan tot publicatie van de gansche geschiedenis, vooral aangevuld met de twee laatste uitvoerige brieven. Die ik u geschreven heb."

De eerder goede verstandhouding met Van Sijn lijkt in de tussentijd bekoeld, gezien dit ultimatum. Van een gedrukte uitgave is het niet gekomen en van juridische stappen is ook niets gebleken, waarmee het er op lijkt dat een en ander als een nachtkaars is gedoofd. Wel maande N. van Sijn-Swart, namens haar echtgenoot en de voortgaande tirades vermoedelijk zat geworden, hem niet bij de pakken neer te gaan zitten en zijn leven te hervatten:

"En mag ik U nu eens een "nuchtere" raad geven. Gooit U al die denkbeeldige "brandstapels" met een forsche ruk overboord, en ga werken, werken, zoo hard u kan. In de kweekerij of als arts! Maar zoo hard, dat U geen tijd hebt om aan iets anders te denken dan aan uw werk! Zou u dan misschien ook een antwoord op Uw vragen krijgen? Ik geloof het vast en met de beste groeten, vooral ook van mijn man."

Oprijlaan naar boerderij Hoogstad met bord 'C. Moerman med.drs. arts', circa 1960 (SAV).

Of dit schrijven hem tot zijn positieven heeft gebracht, weten we niet, maar wel heeft Moerman de zaak na 1930 laten rusten, ook al kwam hij later bij herhaling nog wel terug op de door hem ondervonden tegenwerking.

Gedurende het grootste deel van zijn Leidse tijd woonde Moerman in het ouderlijk huis op Hoogstad. De *Almanak van het Leidsch Studentencorps* vermeldt voor alle Leidse studenten hun studierichting en adres, ongeacht of zij lid waren van het Leidsch Studenten Corps. De almanakken van 1919 tot en met 1921 vermelden "Hoogstad Vlaardingen". In de uitgaven over de jaren 1922 tot en met 1926 wordt Moerman niet genoemd. Zijn neef Wim de Zeeuw, jongste zoon van zuster Sijtje, herinnerde zich dat in de familie verteld werd dat de studie inderdaad een aantal malen was onderbroken, maar vooral vanwege moeilijke financiële omstandigheden.[64] Het studeren legde een forse financiële druk op de exploitatie van Hoogstad, waartegenover geen inkomsten stonden. De jaarcijfers van de grondexploitatie van Hoogstad laten zien dat Moermans studie op jaarbasis ruim f 2.000 kostte. Alleen al aan studieboeken besteedde hij gedurende zijn studie ruim f 3.000, die hij kocht bij de Universiteitsboekhandel Garnade in Leiden en vooral bij Oscar Rothacker in Berlijn, die deze per post toestuurde. Iedere verlenging van de studie kostte Moerman verder f 300. Moerman zelf lichtte in het *Dagboek* het oponthoud als volgt toe:

"Ik kon het toen niet zien, dat mijn vader, die op leeftijd begon te komen, nog langer werkte. Ik verliet voor eenigen tijd de Hoogeschool en werkte, zooals men zegt, dat ook Hoover[65] gewerkt heeft vóór en in z'n studentenjaren. Men bedenke dat mijn Vader veel gedaan heeft voor z'n kinderen, en dat ik gaarne een deel van mijn leven wegschonk, om hem de rust te geven, die hij zoo zeer verdiende."

Het bevolkingsregister van Vlaardinger-Ambacht vermeldt het vertrek van Moerman op 17 januari 1928 naar Leiden, waarvan hij volgens datzelfde register op 1 december daaraanvolgend alweer terugkwam. De almanakken van het Leidse Corps doen hier geen melding van, maar wel van een adres in 1927 en 1928 in Den Haag: Stadhouderslaan 32 (moet zijn: in Leiden). Dit adres deelde hij met de uit Goes afkomstige rechtenstudent C.J. Pouwer, die in Moermans archief nergens voorkomt en met wie hij waarschijnlijk geen vriendschappelijke relatie had. Moerman zelf vermeldde zijn woonadressen op uitgaande brieven en daaruit kan geconcludeerd worden dat hij ten minste vanaf juni 1926 tot december 1928 op het adres Stadhouderslaan 32 woonde. In 1929 en 1930 wordt hij niet meer in de almanakken vermeld, wat, gezien de frustrerende ervaringen en zijn 'time-out', verklaard kan worden.[66]

Wat na een goede start op de lagere school en HBS had moeten resulteren in een soepel doorlopen vervolgopleiding, liep uit op een reeks teleurstellingen. Voor een deel kunnen die gewijd worden aan Moermans militaire diensttijd, die als gevolg van zijn officierenopleiding en de mobilisatie erg lang was. Tegelijk zat vooral zijn karakter hem in de weg. Met zijn optreden, waarbij hij zich weinig gelegen liet aan de wetenschappelijke en maatschappelijke status van zijn hoogleraren en zich mengde in de beroepsuitoefening van reeds gevestigde artsen, riep hij veel weerstand op. Tegenvallende studieresultaten kon hij moeilijk verkroppen, waarbij hij vooral de schuld bij zijn docenten zocht, die op hun beurt weer door laster tegen hem zouden zijn opgezet. Hij was overtuigd van zijn eigen kunnen en voelde dat hij een belangrijke, 'christelijke' taak in de wereld te vervullen had. Moerman raakte hierdoor steeds verder verstrikt in zijn eigen complottheorieën, die hij in zijn omgeving niet onder stoelen of banken stak. Na een rustperiode hernam hij zich en behaalde hij alsnog het artsendiploma, waarna hij een lang gekoesterde wens kon realiseren: een eigen artsenpraktijk. Hij vestigde die op vertrouwd terrein, de familieboerderij Hoogstad in het nog zelfstandige Vlaardinger-Ambacht.

Hoofdstuk 3. Religieus wereldbeeld en antisemitisme

Al tijdens zijn jeugd had Moerman, van huis uit Nederlands hervormd, een bewuste godsdienstige belangstelling, waarin hij een geheel eigen weg zou gaan bewandelen. Zijn ouders gaven hem de ruimte zijn eigen mening te vormen. Hij was hen daar later dankbaar voor en ook overtuigd dat het geen zin had invloed op de ontwikkeling van een opgroeiend kind uit te oefenen. Dit ontwikkelde zich volgens de eigen aanleg en intuïtie en ieder verzet daartegen was verspilde moeite. Moerman voelde zich aan geen enkel kerkgenootschap verbonden: "Opgevoed in het Evangelie van Christus, los van elk dogma en los van elke kerk". Al tijdens zijn HBS-tijd en later tijdens zijn studententijd interesseerde hij zich ook voor filosofie. De lege bladen in zijn schoolschriften vulde hij met gedachten over het werk van Schopenhauer, Nietzsche, Darwin en andere denkers, al dan niet in de vorm van 'redes'. Al in deze teksten klinken zijn ideeën over het christendom, religie, moraal, opvoeding, rassenleer en dergelijke door. Veel van de teksten zijn met pennenstreken of rood potlood doorgehaald, wat erop duidt dat hij deze in andere, nieuwe, teksten heeft verwerkt. Zijn persoonlijke onafhankelijke religieuze gevoel komt in de schriftjes al tot uitdrukking: "Het christendom is een 'vorm' van Religie. Deze vorm is veranderd, is geworden tot een machtsinstelling, een instituut van haat en kapitaal. Reden waarom wij dan ook eens voor goed aan deze 'vorm' de oorlog verklaard hebben." Het is een in die dagen vaker verkondigde stellingname, die Moerman kennelijk deelde en tot persoonlijke uitgangspunt nam. Hij voelde zich zelf een ware Christen, zo niet 'de ware Christen'. In zijn *Verweerschrift*, opgesteld ter verdediging na zijn internering in 1945, schrijft hij:

"Al spoedig bemerkte ik dat er in de kerk veel te veel gesproken werd "over" Christus, en dat het Christendom zelf, het Evangelie "van" Christus niet in praktijk werd gebracht. De kerkelijke uitleg van den Bijbel leek mij onbegrijpelijk, onverstaanbaar, en op vele plaatsen verwarrend voor de gezondheid en het evenwicht in het menschelijk zieleleven. Zoo rijpte al vroeg in mij de gedachte om te komen tot een Wedergeboorte van het Christendom, als een gezonde basis voor de samenleving der volken en de gezondheid van het individu afzonderlijk."

In zijn eerste Leidse jaren kreeg zijn filosofische belangstelling verder gestalte in een aantal opstellen. Vermoedelijk zijn dit uitgewerkte netversies geweest van de aantekeningen in de schoolschriftjes. De behoefte leefde bij hem deze opstellen met een grotere groep te delen door ze te publiceren. Hij legde ze voor aan een oude Schiedamse schoolvriend, Dirk (E.H.) Ris, die er echter weinig heil in zag. In een brief van 9 juli 1919 verwoordde deze het zo: "Laat ik beginnen, met je te zeggen, dat ik mij niet capable oordeel je opstellen aan een critiek te onderwerpen. De stof is mij te machtig en op glad ijs waag ik mij niet." Ris gaf aan het met sommige punten eens te zijn en met andere niet maar wilde zich daar niet verder over uitspreken: "Immers toch is jouw sfeer van denken de vrucht van lang nadenken en evenzoo zou mijn critiek dat moeten zijn." Uitgeven raadde hij Moerman ook af:

"Vraag je mij echter, op den man af, of je verdere pogingen in het werk moet stellen om een uitgever te vinden, dan zeg ik neen. Hoewel er zeer veel in je werk is, dat voor een ieder lezenswaard is, ben ik er van overtuigd, dat nagenoeg niemand, die volgens jou het werk zou moeten lezen het onder oogen zal krijgen: de stof, hoe eenvoudig door jou behandelt, is voor den leek lang niet zoo begrijpelijk en een algemeen niet begrijpen of verkeerd uitleggen zou hiervan het gevolg zijn. Met zoo'n werk is dat gevaarlijk!"

Ris adviseerde Moerman het manuscript om te werken tot een lezing, waarbij hij aanbood: "Ik neem dan op me je te introduceeren in de vereen. v. Zoons van Vrijm. tot het houden van een dusdanige kring." Of er iets van terecht is gekomen binnen deze vrijmetselaarskring, is onwaarschijnlijk. Niets in Moermans privéarchief duidt hierop en van een publicatie is ook niets gebleken. Vermoedelijk heeft hij de manuscripten laten rusten en die later gebruikt als basis voor een groter werk, dat hij tien jaar later gereed had. Tijdens zijn studententijd wijdde hij zich aan het schrijven van een nieuw manuscript dat zijn visie op het christendom verwoordde. In 1928

Omslag van het eerste deel van *De Wedergeboorte van het Christendom*, 'Het probleem der schepping', 1945/46 (Particuliere collectie).

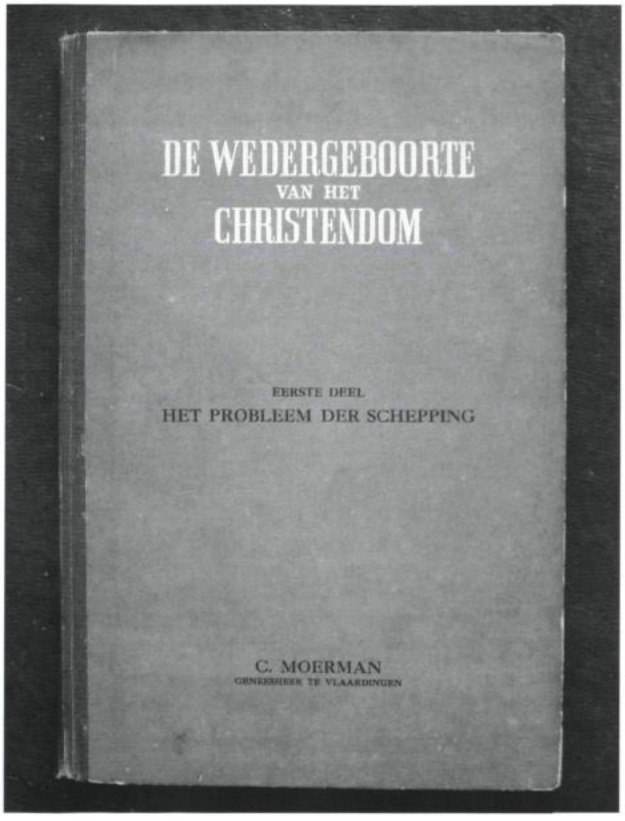

was het stuk, *Weest Mensch* getiteld, gereed. Hij bood het aan bij de eerder genoemde uitgever Van Sijn & Zoonen te Rotterdam, die bekend stond om zijn uitgaven van pacifistische en religieuze aard (onder andere van het maandblad *De Nieuwe Koers*, oorspronkelijk een pacifistisch-religieus tijdschrift), en die in Vlaardingen een boekhandel had. Van publicatie kwam het ook dit keer niet, ondanks het feit dat Van Sijn het "zeer gunstig beoordeelde". Van Sijn legde via een tussenpersoon voor Moerman contact met prof.dr. H.T. de Graaf, hoogleraar aan de Theologische Faculteit in Leiden. De Graaf zou volgens Moerman zeer enthousiast zijn geweest over het manuscript, dat zich als typoscript in zijn privéarchief bevindt:

"Het kwam ook in handen van Prof. de Graaf te Leiden, die het zoo hoog beoordeelde, dat hij mij aanbood – in 1928 – om na mijn artsexamen mijn opvatting over den Bijbel uit te werken, met behulp van zijn vakkennis, tot een groot standaardwerk."

De bedoeling was het onder zijn supervisie om te werken tot een proefschrift, dat Van Sijn zou drukken. In 1930 overleed De Graaf echter, "nog vóór wij aan het standaardwerk waren begonnen, en kon ik Leiden verlaten, verkankerd door de moderne democratie". In dezelfde tijd vestigde Moerman zich als huisarts in Vlaardinger-Ambacht. Naast zijn artsenpraktijk wijdde hij zich op eigen kracht aan de vervolmaking van zijn analyse van het Christendom, aldus het *Verweerschrift*:

"... de man, die naast zijn drukke praktijk, zijn nachten had besteed om op wijsgeerig religieus terrein de oplossing de vinden van wat men in geleerde kringen pleegt te noemen: het Christus-probleem, en dat thans gedrukt is onder den titel: de Wedergeboorte van het Christendom, eerste deel, het probleem der Schepping."

Het eerste deel van het boek *De Wedergeboorte van het Christendom* ('Grondslagen van het Christendom') dat uiteindelijk in 1945 of 1946 als eigen uitgave verscheen, kende een beperkte verspreiding aan belangstellenden en kreeg (voor zover nagegaan kon worden) geen publicitaire aandacht. In 1956 verscheen bij uitgeverij Van Stockum[67] te Den Haag het complete werk onder dezelfde titel. Het bevat een bewerkte versie van het eerste deel en twee nieuwe delen of 'boeken' ('Wat heeft men van het Christendom gemaakt?' en 'Zal de Zoon der mensen geloof vinden op aarde?'). Het is een zeer moeilijk te bevatten werk van bijna vierhonderd pagina's dik dat veel van de lezer vergt. Hoewel het een indeling in hoofdstukken kent, elke een probleem beschrijvend en analyserend, is er geen duidelijke structuur en een alomvattende conclusie zoekt de lezer ook tevergeefs. De inhoud van het boek is niet alleen moeilijk te begrijpen, maar het bevat ook vele uiterst discutabele uitspraken en gevolgtrekkingen. Met name het benoemen en verwijzen naar de 'Noordse mens' en het onverhulde antisemitisme zijn op zijn minst opmerkelijk te noemen.

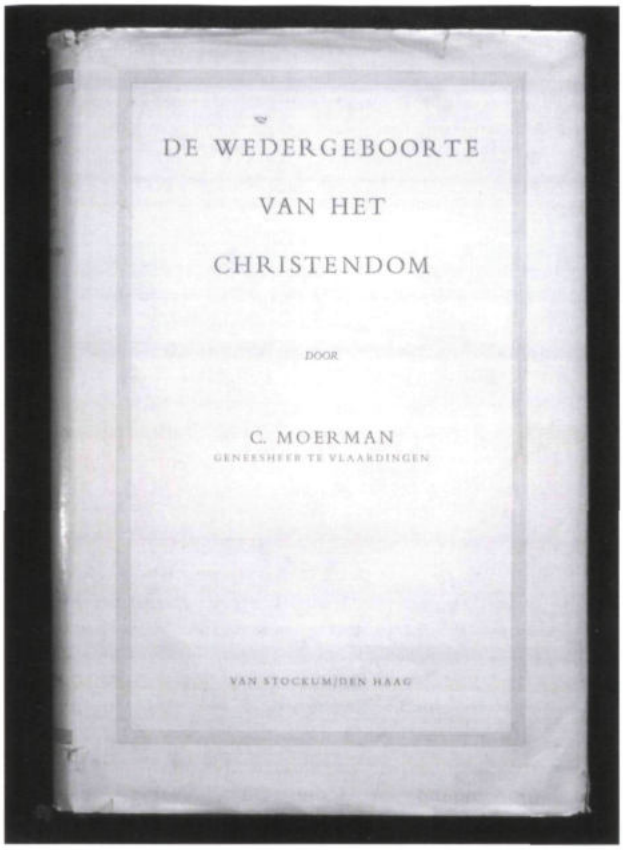

Omslag van 'De Wedergeboorte van het Christendom' (volledige uitgave), 1956 (Particuliere collectie).

Los van het verwerpelijk karakter van de uitspraken zijn deze in de naoorlogse jaren onbegrijpelijk en zeer naïef. De absurditeit van het 'Germaanse' gedachtegoed van de Nazi's met zijn raciale theorieën en de verschrikkingen van de Holocaust waren zeker in 1956 algemeen bekend. Negatieve reacties in de publieke opinie op het verschijnen van beide uitgaven bleven lange tijd uit. Vermoedelijk kwam dit door de kleine oplagen (Moerman noemt voor de tweede editie zelf aantallen van 25 en 200 exemplaren) die voor zover bekend niet in de handel verschenen. Moerman bewaarde de exemplaren van *De Wedergeboorte* op de zolder van Hoogstad. Na zijn overlijden in 1988 heeft zijn executeur testamentair Wim de Zeeuw de boeken vernietigd. Enige exemplaren van beide uitgaven zijn in omloop geraakt en duiken sporadisch op bij boekenmarkten en antiquariaten. Veel werk heeft Moerman aan de promotie van zijn boek niet besteed. Hij schonk er alleen in beperkte kring aandacht aan. In 1983 veranderde dit. Menne Merx interviewde Moerman voor het tijdschrift *Panorama* in verband met diens negentigste verjaardag.[68]

> "Moerman rommelt wat in een stapel boeken en legt plots het werk *De wedergeboorte van het Christendom*, daterend uit 1956, voor mij op tafel. "Nou, kijk eens, wie heeft dat geschreven? Hij dus. Ik wist helemaal niet dat u zo'n boek geschreven had? "Nee, dat weet niemand. Het is ook niet uitgegeven, ik heb er vijfentwintig exemplaren van laten drukken en zei dat de rest nog wel zou komen. Maar ik begon in de gaten te krijgen dat het me de kop zou kunnen kosten, dus zover is het nooit gekomen."

Merx kreeg niet de gelegenheid het boek uitgebreid te bestuderen. Moerman stak een monoloog af over de in zijn ogen verkeerde ontwikkeling die het christendom had doorgemaakt en de naderende ondergang van de wereld, waarna het boek weer werd opgeborgen en het interview beëindigd. Over zijn theorie met betrekking tot het Jodendom repte Moerman in het interview met geen woord, wat de journalist dus ook niet deed vragen wat er zoal in dat boek stond beschreven. Had hij dat wel gedaan dan zou de 'scoop' die vijf jaar later volgde eerder hebben plaatsgevonden. Moermans opmerking over het 'de kop kosten' had overigens niets met diens antisemitische uitspraken te maken, maar hij dacht dat de gevestigde medische wereld hem verwijten zou maken dat hij zich ook al voordeed als theoloog.

Eerst in 1988 vestigde Jo Teunissen in het tijdschrift *Hervormd Nederland* in een geruchtmakend artikel de aandacht op de inhoud van *De Wedergeboorte*, wat tot veel negatieve publiciteit aanleiding gaf.[69] Wat een interview had moeten worden over zijn drijfveren, wereldvisie en de strijd tegen de gevestigde medische wereld, liep voor Moerman uit op een debacle. De aandacht ging niet uit naar de successen van zijn inmiddels bekende therapie, maar naar *De Wedergeboorte* en vooral het gedachtegoed dat daarachter schuilging. Net als in 1983 bij het interview met de *Panorama*, kwam ook nu het boek op tafel, alleen besloot deze journalist het wèl te bestuderen. Teunissen vatte de inhoud samen, waarbij hij zich richtte op de passages die ingingen op het 'Israelspel' en 'verjoodsing van het christendom'. Hij liet het bovendien lezen aan prof. dr. D.A. van Arkel, een toonaangevend sociaal-historicus en deskundige op gebied van het antisemitisme, die moeite had *De Wedergeboorte* goed te duiden. Van Arkel noemt het in het interview "een afgrijselijk boek" maar geeft aan het antisemitisme erin moeilijk een plaats in de geschiedenis te kunnen geven:

> "Er staan volgens mij een hoop eigen bedenksels van hem in. Een zekere originaliteit kan hem niet worden ontzegd."

Wel ziet Van Arkel een relatie met andere antisemitische denkers, die ook voortkomen uit het spiritisme en de natuurgeneeswijzen. De beruchte Franse antisemiet Edouard Drumont (1844-1917) was bijvoorbeeld een beoefenaar van het spiritis-

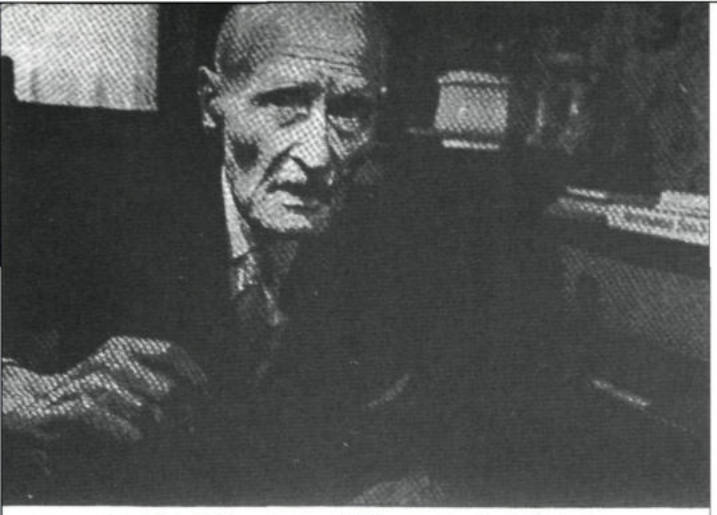

Dokter Moerman elf jaar na de oorlog:

De zuiverheid van het ras moet behouden worden

'Zoals de kanker in het verborgene opkomt en overal in het lichaam cellen vormt, zo is dit monster doorgedrongen in alle volken van de aarde'. Wat bezielde Cornelis Moerman toen hij dit ruim na de oorlog schreef over de joden? Is hij een antisemiet en een racist? Jos Teunissen portretteert de Vlaardingse kankertherapeut.

Titelpagina van het interview met dokter Moerman in *Hervormd Nederland*, 1988.

me, maar ook de nazi's Rudolf Hess en Heinrich Himmler hadden een meer dan gewone belangstelling voor paranormale verschijnselen. Verschillende landelijke dagbladen deden kort na het verschijnen van het interview in *Hervormd Nederland* verslag van de antisemitische uitspraken van Moerman.

De beweegreden van Moerman om de boeken te schrijven was ongetwijfeld zijn streven de maatschappij duidelijk te maken hoe de wereld verbeterd kon worden. En dat vanuit een eigen visie die in positieve zin 'zelfstandig' maar vanuit objectief oogmerk verwrongen en op misinterpretaties gebaseerd is. Of hij werkelijk antisemiet was of alleen antisemitische uitspraken deed, laat zich moeilijk duiden. Afgezien van de abjecte uitspraken over Joden, wier optreden hij zelfs met een 'kankergezwel' vergeleek, heeft hij niet geschreven dat de Joden uitgeroeid moesten worden. In 1988 noemt hij de Holocaust "nimmer goed te praten, maar begrijpelijk, zelfs zeer begrijpelijk. Wanneer Duitsland een keizerrijk was gebleven en er geen adel was onttroond, zou er geen Auschwitz zijn geweest." De Joden waren in zijn visie de veroorzakers van de teloorgang van het keizerrijk.[70] Binnen de familie Moerman bestonden geen aanwijsbare anti-Joodse sentimenten. Wel was Moermans enthousiasme voor het 'Germaanse ras' bekend. De Duitsers waren het edelste onder de volken, meer dan Engelsen en Fransen.[71] Ook in contact met mensen in zijn omgeving betoonde hij zich geen antisemiet, maar klonk af en toe wel zijn preoccupatie voor de rassenleer door. In de jaren vijftig noemde hij tijdens een huisbezoek een blond jongetje met bruine ogen "het blonde joodje".[72] Het meest krachtig nam in 1997 A. Aronson, voormalig lid van de Kerkenraad der Nederlands Israëlitische Hoofd Synagoge, vriend en patiënt van Moerman, afstand van de stelling dat Moerman antisemiet was:

> "Dokter Moerman heb ik zeer goed gekend. Hij was absoluut geen antisemiet. Uit verschillende landen kreeg ik meermaals het verzoek om voor een kankerpatiënt een afspraak te maken. Onder deze patiënten zijn in de loop van de jaren meerdere rabbijnen o.a. uit Israel gekomen. Voor joodse geestelijken nam Dokter Moerman geen honorarium en liet zelfs de medicijnen gratis verstrekken. Dit gebeurde overigens vele jaren al voordat hij mij het boek heeft gegeven en ik hem erover onderhield."

Aronson vermeldt wat hij deed met *De Wedergeboorte*, toen hij dit van Moerman kreeg: "heb het verscheurd in de vuilnisbak gegooid". Hij besprak met Moerman de inhoud en heeft hem "aangetoond dat hij zijn theorie op foute vertalingen van het hebreeuws heeft gebaseerd. (...) Hij nam het van mij aan en heeft de boeken aan niemand meer laten zien. Hij heeft spijt gehad van zijn verachtelijk schrijven maar heeft verzuimd de boeken te laten vernietigen".[73] Ook anderen wezen op de tegenstrijdigheid tussen de antisemitische teksten en Moermans omgang met Joden. De Vlaardingse toonkunstenares/dirigente Jo Mulder voerde aan dat Moerman wist van de aanwezigheid van Joodse onderduikers tijdens de Tweede Wereldoorlog "op de zolders van 2 woningen op het Narcisplein (...) Dokter Moerman (...) wist daar van. Het zou niet in zijn hoofd opgekomen zijn één van hen te verraden!"[74]

Moerman was in 1988, zijn laatste levensjaar, niet geheel helder van geest meer. Wat hij in 1956 publiceerde stond hem niet meer goed voor de geest en of hij de denkbeelden van *De Wedergeboorte* nog deelde, kwam in het interview niet duidelijk uit de verf. Op de vraag van Teunissen of hij gezien moest worden als een antisemiet, antwoordde hij: "Néé, ik heb juist zeer goede joodse vrienden gehad", wat op de keper beschouwd twee verschillende zaken zijn, maar waarmee hij wel aangaf dat hij niet consequent in zijn denkbeelden volhardde. In 1997 reflecteerde Teunissen, samen met Bas Kromhout, in *Hervormd Nederland* nog eens op het gesprek met Moerman: "Toen HN hem in 1988 ermee confronteerde, bleek een gesprek met Moerman al niet meer mogelijk; de eerste symptomen van dementie hadden zich geopenbaard." Naar aanleiding van een reactie van de toenmalig voorzitter van de Moermanvereniging, die duidelijk afstand nam van *De Wedergeboorte*, maar Moerman trouw bleef vanwege diens therapie, besloten de journalisten het artikel met de opmerking dat de verdiensten van Moerman op het gebied van de

kankerbestrijding los moesten worden gezien van diens antisemitische uitspraken.[75] Op zijn beurt werd Teunissen door het blad *Uitzicht* van de Moermanvereniging geïnterviewd (1997). Hem werd gevraagd of hij Moerman een antisemiet vond: "Ik geloof niet dat dokter Moerman antisemiet was (...) Niemand heeft ooit bij hem antisemitisch gedrag geconstateerd. (...) Echt behoefte om zijn gedachtengoed te verspreiden, had Moerman kennelijk niet."[76] Het was een duidelijke stellingname in een in 1997 actueel thema. De Gemeente Vlaardingen had namelijk kort tevoren besloten de naam 'Dr. Moermanlaan', in 1983 gegeven aan een straat op het bedrijventerrein Hoogstad, weer te wijzigen. Dit besluit viel nadat eerder dat jaar besloten was de voorgenomen publieke openstelling van de praktijk- en woonruimten van Moerman tegen te houden. Het Centrum voor Informatie en Documentatie Israël (CIDI) had de Gemeente Vlaardingen hierom verzocht, met de argumentatie dat "aan de antisemitische arts Moerman geen eer mocht worden bewezen door een museum aan hem te wijden." Het Jaarverslag van het CIDI over 1997:

> "De opening van een museum van een antisemitische arts gaat niet door. (...) Moerman was een virulent antisemiet en racist. Volgens hem zijn "Joden, die geïnspireerd zijn door de duivel een kankergezwel". In 1956 legde hij zijn opvattingen vast in zijn boek *De Wedergeboorte van het Christendom*. In een interview in 1988 met *Hervormd Nederland* nam hij van zijn standpunten geen afstand. Op aandrang van CIDI wordt de opening van het museum een half jaar uitgesteld en het gemeentebestuur zal – indien het museum er alsnog komt - nu volop aandacht besteden aan zijn abjecte denkbeelden".[77]

Tot een discussie en stemming over dit onderwerp kwam het in de Gemeenteraad niet: het B&W-besluit hierover bleek over ruim voldoende politiek draagvlak te beschikken. De Stichting Archeologie en Bouwhistorie Vlaardingen, die in de stal van de boerderij sinds 1992 het Archeologisch Museum Hoogstad exploiteerde en de dokterswoning op verzoek van de Gemeente Vlaardingen voor openstelling geschikt had gemaakt, toonde zich in verlegenheid gebracht. De Gemeente had zich in 1989 bij de verkoop van Hoogstad door de erven Moerman contractueel verplicht de gebouwen van Hoogstad als "monument voor de Moermantherapie" te behouden. Aan deze koopakte ging een overeenkomst tussen Moerman zelf en de Gemeente Vlaardingen vooraf, waarin de laatste het eerste recht van koop verwierf, onder bepaalde condities. In deze notariële akte, van 9 maart 1987, betreft de belangrijkste voorwaarde het behoud van het gebouwencomplex:

> "Voorzoveel het betreft het daarin aanwezige instituut voor het onderzoek naar de bestrijding van moeilijk te genezen ziekten in het algemeen en van kanker in het bijzonder, gedurende tenminste vijf en twintig jaren na het overlijden van comparant sub 1 [Cornelis Moerman] niet anders te bestemmen en/of te gebruiken, casus quo te doen gebruiken, dan met behoud van de staat waarin het zich ten sterfdage van erflater bevindt en die aldus in stand te houden en naar behoren te onderhouden, zodat dit een monument kan worden ter blijvende herinnering aan het zo van onschatbare betekenis gebleken onderzoek met behulp van postduiven, dat heeft geleid tot de ontdekking van de mogelijke methode van kankerbestrijding, die alom bekend is geworden onder de naam: "Moerman-Therapie", een en ander naar het uitsluitend oordeel van de gemeente Vlaardingen."

De gemeente Vlaardingen zat in 1997 met het probleem in de maag. Uiteraard wilde men geen platform bieden voor het onder de aandacht brengen van antisemitische geschriften. Tegelijk was er wel een enigszins cryptisch verwoorde contractuele verplichting aandacht te besteden aan de Moermantherapie. Ook had de gemeente zelf aan Museum Hoogstad verzocht de dokterswoning voor openstelling in gereedheid te brengen en zorg te dragen voor de bijkomende praktische aspecten en exploitatie, waartoe ook subsidie werd verleend. Museum Hoogstad stelde zich op het standpunt dat de open te stellen ruimten gepresenteerd dienden te worden als een huisartsenpraktijk rond 1930 en dat alle aspecten van Moermans dubieuze denken geopenbaard moesten worden. Diens antisemitische uitspraken zouden niet verzwegen moeten worden, maar juist als waarschuwing voor extreme denkwijzen gepresenteerd moeten worden. Het Museum stelde zich op het standpunt dat het verzwijgen van de persoon Moerman, als zou hij nooit bestaan hebben en geen verwerpelijke uitspraken hebben gedaan, geschiedvervalsing zou betekenen. De Gemeente kwam echter niet terug op de eerder genomen beslissing en sindsdien is het doktershuis, intact, voor het publiek gesloten gebleven. De Moermanvereniging, de patiëntenvereniging rondom de Moermantherapie, distantieerde zich, net zoals Museum Hoogstad dat ook al had gedaan, van de antisemitische uitspraken in *De Wedergeboorte*, maar trachtte de negatieve publiciteit die uiteraard ook op de vereniging zou afstralen, te keren. In een uitgebreid artikel besteedde het verenigingsorgaan *Uitzicht* in december 1997 aandacht aan de kwestie, waarbij de zaak van verschillende kanten werd belicht. De Moermanvereniging zelf benadrukte dat de therapie niets te maken had met de uitspraken en daarop niet mocht worden beoordeeld. De gemeente Vlaardingen, bij monde van burgemeester L.W. Stam, verklaarde de gedragingen van Moerman tijdens de oorlog onderzocht te hebben. Er was in de jaren tachtig niets laakbaars gevonden (*De Wedergeboorte* was aan de aandacht ontsnapt), waarna medewerking was verleend aan de openstelling van de dokterswoning en de naamgeving van de Dokter Moermanlaan. Het Stadsarchief Vlaardingen kreeg bedekt het verwijt niet gemeld te hebben dat zich in de archiefbibliotheek een exemplaar van *De Wedergeboorte* bevond. De brief van archiefmedewerker M.A. Struijs aan

de gemeente Vlaardingen bleef echter onvermeld. Deze deed, op persoonlijke titel, op 8 maart 1996, schriftelijk zijn beklag over de vernoeming van Moerman in een straatnaam, met verwijzing naar diens "verfoeilijke uitspraken" in *De Wedergeboorte*. Op 6 december 1997, nadat de straatnaam gewijzigd was, herinnerde Struijs het College van Burgemeester en Wethouders met een vertrouwelijk schrijven nog eens fijntjes aan zijn eerdere brief.[78] Ronny Nafthaniel, directeur van het CIDI, gaf in *Uitzicht* aan bij zijn oordeel te blijven dat de gemeente er goed aan had gedaan de dokterswoning niet voor het publiek open te stellen: "Met een dergelijke privémening verdien je geen museum". Verder in het artikel, geconfronteerd met de contractuele verplichting van de gemeente, zegt hij: "Dan moeten we maar uit twee kwaden het beste kiezen. Als dat museum er dan toch moet komen, moet er in ieder geval breedvoerig aandacht besteed worden aan die kant van hem."[79] Hoewel die insteek overeenstemde met de voorgenomen aanpak van Museum Hoogstad, was het voorbij. De gemeente Vlaardingen, bang de vingers er nog eens aan te branden, liet de zaak rusten en de dokterswoning bleef gesloten. In 2003 fuseerde Museum Hoogstad met het Visserijmuseum Vlaardingen, waarmee het beheer over de dokterswoning bij het tegenwoordige Museum Vlaardingen kwam te liggen. In 2014, vijfentwintig jaar na aankoop en het verlopen van het contract, vervalt de voorwaarde het Hoogstadcomplex in stand te houden als blijvende herinnering aan de Moermantherapie. Welk lot het doktershuis en het interieur tegemoet zien, is, anno 2011 nog onbekend. Pogingen om toestemming voor een nieuwe exploitatievorm met behoud voor de dokterswoning te krijgen, onder andere in 2010 door woningbouwvereniging Waterweg Wonen, hebben vooralsnog niet tot resultaat geleid.[80]

Op filosofisch-religieus gebied werd Moerman geïnspireerd door dr. H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga (1868-1920), wiens publicaties hij in de boekenkast had staan en met wie hij beweerde "persoonlijk bevriend" te zijn geweest. In 1929 schrijft Moerman dit in een brief, waarbij hij ook meldt dat hij zich sinds zijn mobilisatietijd in de filosofie had verdiept. Van Eysinga was predikant en een belangrijk pleitbezorger van het religieus-socialisme. Hij publiceerde over hiermee verband houdende onderwerpen en verzorgde door heel het land lezingen. Een van Van Eysinga's boeken die Moerman bestudeerde was *Het Christus-mysterie: een onderzoek naar den oorsprong en de esoterische beteekenis van onzen godsdienst* (1917). Ook de Noorse mythen hadden Van Eysinga's belangstelling, getuige zijn vertaling van H.A. Guerbers' *Myths of the Norsemen from the Eddas and Sagas* (London 1908), die in 1913 verscheen, vele herdrukken kreeg en ook in Moermans kast stond. Verwijzingen naar publicaties van anderen ontbreken in de beide uitgaven van *De Wedergeboorte*, maar Van Eysinga zal een belangrijk inspirator geweest zijn. Moermans privébibliotheek bevatte verder veel boeken en vlugschriften over psychologische, parapsychologische en spiritistische onderwerpen. Opvallend is een reeks boeken over de vrijmetselarij, waarvan de meeste met een zeer negatieve benadering. Daarnaast was hij geabonneerd op enkele tijdschriften van medische, religieuze, wereldbeschouwelijke en parapsychologische aard, zoals *De Nieuwe Koers*, *Kerk en Vrede*, *De Vredeskring van Nederland* en *Volkenbond*. Met name het spiritualistische tijdschrift *De Nieuwe Koers* kent een invalshoek die veel overeenkomsten vertoont met *De Wedergeboorte*. Het richtte zich op geloofszaken vanuit een 'wetenschappelijk' perspectief en werd uitgegeven door de latere NSB'er Martien Beversluis (1894-1966).[81]

Kerk en Vrede was een blad van christelijk-pacifistische signatuur. Moerman was, volgens eigen mededeling, lid tot mei 1940, terwijl het door de Duitse bezetter kort daarop een verschijningsverbod kreeg. Het vooroorlogse pacifisme kende veel stromingen en was, anders dan die in de naoorlogse periode niet per definitie antimilitaristisch. Moerman was actief binnen de Vredeskring van Nederland, afdeling Vlaardingen, en in zijn Leidse tijd was hij ook aangesloten bij deze landelijke vereniging die veel aanhang had. In de moeilijke fase van zijn studie, tussen 1928-1930, onderhield hij in Leiden vriendschappelijke contacten met een van de voorlieden van deze beweging, dr. Z. Kamerling en diens echtgenote. Het maandelijks verschijnend tijdschrift *Volkenbond* was tussen 1925 en 1939 een uitgave van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede en richtte zich op de bestudering van de internationale verhoudingen. Moerman was lid van de afdeling Delft van de gelijknamige vereniging, die ook in 1940 door de bezetter verboden werd. In de jaren twintig was hij verder lid van de Praktisch Idealisten-Associatie die het maandschrift *Regeneratie* uitgaf. Ook las hij in diezelfde periode, hoe frequent is niet bekend, het atheïstisch weekblad *De Vrijdenker*. De wereldoriëntatie van Moerman was daarmee breed, wat ook blijkt uit boeken in zijn bezit over bijvoorbeeld het liberalisme en Marxisme. Uit de publicaties die hij las, volgt geen eenzijdige ideologische geneigdheid. Moerman blijkt zich breed georiënteerd te hebben en hoewel zijn *Wedergeboorte* een duidelijk christelijke inslag heeft, zich afzet tegen bijvoorbeeld het communisme en kapitalisme en onmiskenbare antisemitische frasen bevat, kan hij moeilijk in één bepaalde hoek geplaatst worden.

Moerman had ook veel belangstelling voor spiritisme, getuige zijn abonnement op bladen als *Tijdschrift voor Parapsychologie* van de Studievereniging voor Psychical Research, *Het geestelijk front*, maandblad van de Bond van Spiritualisten en *Spiritistische Bladen*, orgaan van Harmonie (Nederlandse Vereniging van Spiritisme). Moerman bezocht ook regelmatig handlezers en mediums, onder wie iemand in het Rotterdamse 'Witte Dorp', rond 1950.[82] In zijn huis zijn enkele doosjes van cassettebandjes met opnamen van handleessessies uit de jaren zestig en zeventig aanwezig, die aantonen dat hij ook op oudere leeftijd nog interesse voor

parapsychologie had. Ook liet Moerman met enige regelmaat zijn horoscoop trekken, waarvan een enkele maal een schriftelijk rapport werd opgemaakt. In 1960 bezocht hij de destijds bekende 'psychodiagnost' Jack Chandu, het alias van de Haagse Jack van Swieten (1925-1994).[83]

Zoals Van Arkel in 1988 al concludeerde, valt *De Wedergeboorte* en daarmee het hierin vertolkte gedachtegoed van Moerman moeilijk in een traditie te plaatsen. Zijn visie op de ontwikkeling van het vroege christendom, de rol van bijvoorbeeld Paulus daarin, maar zeker ook de theorie van de 'verjoodsing' van het christendom kennen geen parallel. Ook de stijl is een bijzondere, beginnend met de mededeling dat hij in een droom Judas en Paulus hoorde spreken en even later dat een stem hem mededelingen deed, die tot de tekst van het boek leidden:

> "Toen werd het stil om mij heen, zoo stil, dat ik het ruischen der stilte kon hooren. En door deze stilte heen hoorde ik spreken, eerst zachtjes, daarna luider, totdat ik het verstond. Ik luisterde aandachtig en alles, wat ik hoorde, heb ik neergeschreven in een boek, ongeacht of ik den inhoud der mededeling vreemd vond, of dat ze in strijd was met de meening der menschen. Hieronder volgt, hetgeen ik vernomen heb."[84]

Het was een goddelijke ingeving die hem in staat stelde *De Wedergeboorte* te schrijven. Of hij werkelijk stemmen heeft gehoord (een bij 2-5 % van de bevolking voorkomend verschijnsel, bijvoorbeeld als gevolg van een traumatische gebeurtenis) of dat hij dat als legitimatie van de teksten heeft aangewend, is onbekend. Wat duidelijk wordt, is dat hij vond dat de uitleg die hij gaf de enig werkelijke was, de enige die het feilen van het christendom blootlegde en verklaarde en de weg naar het ware geloof openbaarde. Merkwaardig blijft dat Moerman zijn teksten publiceerde in de naoorlogse jaren, waarin de verschrikkingen van de Holocaust algemeen bekend waren geraakt. Hoewel antisemitische gevoelens ondanks de oorlogsjaren bij sommigen in de samenleving nog bestonden en daarvan in woord en geschrift nog wel eens uiting werd gegeven, zijn Moermans bewoordingen van een zeer uitgesproken en extreem karakter, zodat men zich kan afvragen of hij de implicaties wel begreep. Het lijkt alsof alles wat de Joden in de oorlogsjaren was aangedaan aan hem voorbij was gegaan of dat hij niet begreep dat hij met *De Wedergeboorte* zeer negatieve reacties zou oproepen. Tegelijk vormt *De Wedergeboorte* de neerslag van een theorie, die opgebouwd is uit ongefundeerde verdachtmakingen, kringredenaties en vermeende samenzweringen. De term 'godsdienstwaanzin' is in dit geval niet onterecht. Moerman rondde zijn tekst van in ieder geval het eerste deel van *De Wedergeboorte* af in 1945, de periode waarin hij onder grote geestelijke druk stond en zich het slachtoffer van een hernieuwde hetze (in verband met zijn internering op verdenking

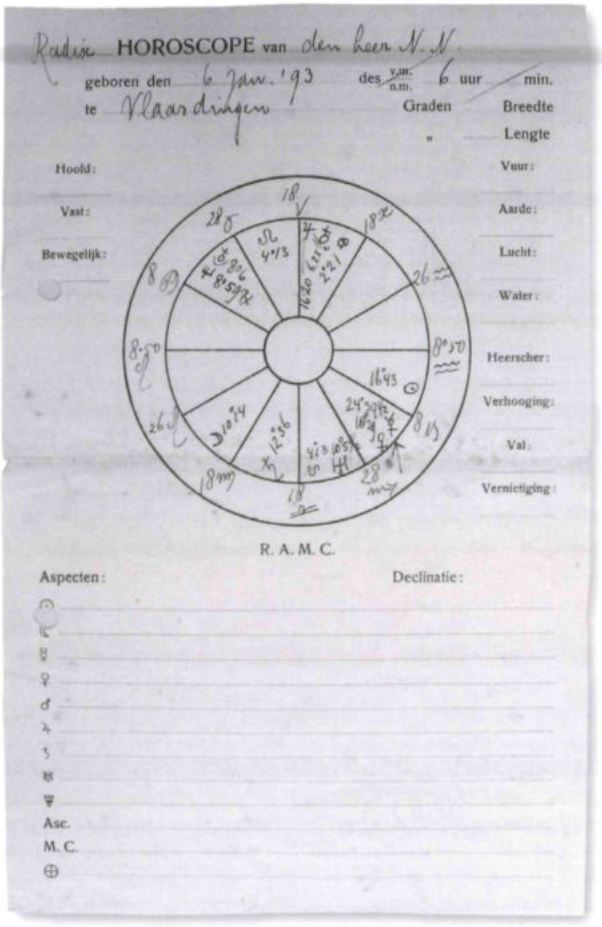

'Radix Horoscope van den heer N.N.' (= C.Moerman), circa 1930.

van collaboratie) voelde.[85] Hij leed aan een stoornis die nog het meest op paranoia lijkt, welke diagnose ook door een psychiater tijdens zijn internering gesteld werd. Het schrijven van *De Wedergeboorte* kan niet anders dan een uiting van deze geestesstoornis zijn geweest, terwijl hij in zijn dagelijks functioneren daar geen last van had. Op zich lijkt dit een verzachtende omstandigheid, maar het feit dat in 1956 een uitgebreide versie verscheen, duidt er op dat de gepresenteerde denkbeelden langere tijd beklijfden, ook toen de naoorlogse stress veel minder geweest moet zijn. De vraag die rest, is of Moerman een antisemiet was of een persoon die antisemitische uitspraken heeft gedaan. Het CIDI is daarin heel duidelijk: Moerman was een antisemiet en wie *De Wedergeboorte* leest kan niet anders dan het daarmee eens zijn. Maar een stereotype antisemiet was Moerman niet. Hoe immers de verschillende Joods-Israelische patiënten te verklaren, de vriendschap met Aronson en het feit dat hij Joodse onderduikers niet heeft verraden? Moerman was overtuigd van verschillen tussen rassen, waarbij hij het 'Joodse ras' inferieur achtte aan het 'Germaanse'. De gruwelijke consequenties die tijdgenoten daaraan verbonden, deelde hij echter niet.

De Wedergeboorte van het Christendom

Kort na de Tweede Wereldoorlog, vermoedelijk in 1945 maar mogelijk in 1946, verscheen het eerste deel van *De Wedergeboorte van het Christendom* als zelfstandige publicatie.[86] In de verhoren door de Politieke Opsporings Dienst in 1945 wordt vermeld dat het door de Vlaardingse drukker Van Dooren werd uitgegeven, wat echter op een misverstand berust. Van Dooren zal het inderdaad gedrukt hebben, maar het werd door Moerman in eigen beheer uitgegeven.[87] De tekst had hij, volgens mededeling van ziekenhuisarts F. de Stoppelaar, voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog geschreven: "Ik heb het manuscript gelezen en er geen uitlatingen in gevonden die hem [Moerman] politiek verdacht maken." Het eerste deel bevat inderdaad minder expliciet antisemitische of 'politieke' uitspraken, iets wat in de uitgave van 1956 anders zou zijn. Toch is De Stoppelaars opmerking opmerkelijk, want ook de eerste uitgave bevatte wel degelijk passages die als racistisch gekenschetst mogen worden. Of hij het manuscript uitputtend heeft bestudeerd, valt dan ook te betwijfelen. Het op 'oorlogspapier' (goed papier was in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog nog schaars) gedrukte boek anticipeerde met de subtitel 'Eerste Deel Het Probleem der Schepping' op een vervolg dat pas in 1956 met de volledige uitgave zou volgen. De complete versie van *De Wedergeboorte* bevat naast het eerste deel twee nieuwe delen. Beide boeken zijn opgedragen "aan mijn geliefde Moeder, zonder wier altijd durende zorg en toewijding dit werk niet zou zijn volbracht" en bevatten een citaat uit Handelingen 5, vers 38 en 39. Moermans boodschap aan de lezer was hiermee alleen de raad en het werk van God te volgen en niet die van hen die hem foutief hebben geïnterpreteerd.

De titel van het eerste deel is in de nieuwere versie veranderd, terwijl er verder enige wijzigingen in de tekst zijn aangebracht. De schrijfwijze werd aan de nieuwe spelling die in de jaren vijftig van de vorige eeuw geïntroduceerd werd, aangepast. Verder is de zinsbouw hier en daar aangepast en zijn stukken tekst (onder twee korte hoofdstukken) ingevoegd. Het meest opvallende is misschien nog wel dat Moerman in 1956 ieder hoofdstuk (met uitzondering van het laatste) beëindigt met dezelfde frase: "Hier zweeg de geest. En ik verwonderde mij zeer over alles wat ik had gehoord." Hiermee refereerde hij steeds weer aan de openingsfrase van *De Wedergeboorte* waarin hij de lezer voorhoudt dat de woorden die volgden hem door een hogere (goddelijke) macht waren ingegeven. Op zichzelf opmerkelijk en tekenend, maar ook woorden met een functie. Hiermee zette hij de centrale boodschap van *De Wedergeboorte* kracht bij: de latere christelijke instituties hebben het christendom gecorrumpeerd en vervalst, terwijl hij zelf wel rekenschap gaf van het in de Bijbel geschreven ware goddelijke woord. Voorafgaande aan de slotzin in hoofdstuk 1 zegt hij het zo: "'Van God geleerd' zegt de Bijbel. De meeste mensen worden echter geleerd door theologen." Dit verklaart waarom Moerman zeer negatief oordeelt over de rooms-katholieke kerk, de calvinisten en andere christelijke geloofsgemeenschappen. Maar niet alleen het klerikalisme in de middeleeuwen en de latere christelijke kerken hebben het christendom "verminkt", ook het humanisme van de renaissance en alle andere "stelsels, met name: het rationalisme, het naturalisme, het materialisme, het comtisme, het darwinisme, het freudisme, het jungisme, het bergsonisme, het marxisme en het nietzschianisme van de cosmische werkelijkheid, doch door de logische en van God ontdane wereld. Het zijn doelbewust geschreven stelsels om de Bijbel en het Christendom te slopen. Elk van deze stelsels is gericht op een eenzijdige realiteit, namelijk het rijk van de wereld, met volkomen negatie van het Rijk van God." Moerman achtte het christelijk geloof hoger dan de wetenschap, wat voor hem als levensfilosofie gold en grote invloed had op zijn professionele loopbaan, waarin hij weinig ophad met de gevestigde medische orde. Het geloof bracht hem intuitie en geweten, de leidraden in zijn onderzoek, waarvoor hij zich niet wenste te verantwoorden: de medici dienden hem op zijn woord te geloven.

Eerste boek

Het eerste boek is getiteld *Wat zijn de grondslagen van het Christendom?* en telt zeven hoofdstukken: 'Het Probleem der Schepping', 'Het Probleem der Zonde', 'Het Probleem der Geschiedenis', 'Het Probleem der Beschaving', 'Het Probleem der Verbondenheid', 'Het Probleem der Binnenwereld' en 'Het Probleem der Onsterfelijkheid'. Moerman stelt in dit deel dat het Christendom vanaf het begin werd gedomineerd door figuren met verkeerde inzichten, zoals Petrus, Paulus en Judas. Met hun volgelingen traden zijn de kerk binnen terwijl de verlosser zelf buitengesloten werd: "levende Christus wachtende buiten de kerk". De enigen die hierin verandering kunnen brengen zijn de 'zieners'. Zij hebben het inzicht in het 'Goddelijk Plan der eeuwen'. Impliciet rekent Moerman zich ook daartoe. De zieners hebben een helder venster op de "binnenwereld, zodat het uitzicht in het Transcedente niet is vertroebeld". Christus is de 'middelaar' tussen God en de mens en de bestrijder van Lucifer. De mens heeft het vermogen onderscheid te maken tussen goed en kwaad: tussen het licht of de donkerte. Alleen het geloof kan iemand uit de donkerte naar het licht voeren: uit de slavernij van driften en zielskrachten wedergeboren worden tot het ware christendom. De zonde is ontstaan in de hemel en is de schuld van Lucifer, maar het vervallen in de zonde is de schuld van de mensen. Christus heeft een verbond met de 'kinderen van het paradijs' terwijl Lucifer die heeft met het "zwerverstype van Azië". Dit Aziatische mensentype maakt hij tot een volk, zijn volk: "de kinderen van Israël". In zijn 'daemonisch plan' gebruikt Lucifer dit volk om "alle door God geschapen volken te vermalen en te verbrijzelen". In het laatste hoofdstuk doet Moerman zijn rassentheorie uit de doeken. In Moermans visie zijn er twee soort mensen: de door God geschapen mens: het 'diermens',

zoals de 'blanken', 'negers' en 'Chinezen'. Deze acht Moerman ondergeschikt aan het tweede mensbeeld, ondergeschikt aan Christus. Dit is een ethisch-religieus wezen, dat door zijn geestelijke invloed het diermens remt. "Hoe hoger de geest, des te sterker de remming en des te geestelijker ook het gelaat en de gestalte van de mens. Hoe lager de geest, des te zwakker de remming en des te verder zal ook het gelaat en de gestalte doorgroeien in de richting van de diermens." Dat het 'Germaanse volk' het meest ethisch-religieus was, stond voor hem vast. God schiep de rassen naar verschillende beelden, beelden die volgens Moerman niet vermengd mogen raken ('bastaardisering') omdat daarmee het cultuurniveau van de verschillende beelden/rassen verloren gaat. Moerman vervolgt: "Uit negers komen altijd negers , en uit blanke mensen komen nimmer papoea's. God heeft geen mensheid geschapen, maar rassen, ieder naar zijn eigen beeld....God schiep de rassen, met name het zwarte, het bruine, het gele, het rode, het olijfkleurige en het blanke ras.... En aan het blanke ras, dat in de Oudheid de naam droeg van Ariër, een naam die in onze jaren gruwelijk werd misbruikt en verminkt, schonk Hij het land in het Noorden". *De Wedergeboorte* kent vele schokkende passages, regelrecht verwant aan de nazi-ideologie. Zowel de rassenleer, de suprematie van het Germaanse ras, de minderwaardigheid van het Aziatisch-Joodse ras en het onverholen antisemitisme, de verheerlijking van de Noordse mythologie en symboliek en een afkeer van vrijmetselaars, lijken regelrecht voort te komen uit het Duitsland van de jaren dertig en de eerste helft veertig. Uit opmerkingen over actuele politiek en maatschappelijke ontwikkelingen blijkt dat Moerman zich goed oriënteerde op de wereld.

Tweede boek

Het tweede boek, *Wat heeft men van het Christendom gemaakt?,* heeft drie hoofdstukken: 'Het Probleem der Cosmische Onenigheid', 'Het Probleem der Verjoodsing; en 'Het Probleem der Valse Profeten'. De cosmische strijd "is de strijd, die het Licht en de vonk door alle eeuwen heen te strijden hebben tegen de duivel en zijn steen. Het zijn de Goden die de cosmische orde maken en onderhouden. Het zijn de daemonen die deze orde verstoren." Het is de strijd tussen het rijk van de wereld (de 'onderste verdieping') en het rijk van God (de 'bovenste verdieping'). De vorst van de onderste verdieping is "de vorst van God = israel = el shaddai = vorst van de duisternis = oppermachtige over het rijk der daemonen = diabolos = duivel = overste der wereld." Het vroege christendom leek een omslag te betekenen, een "wedergeboorte van het Christendom". Maar: "Zo werd de positie van Lucifer, in de cosmische strijd hachelijker dan ooit te voren. Doch de slang is listiger dan al het gedierte van het veld. Rustig zocht hij naar de juiste steen, om zijn doel te bereiken, en vond deze in de moordenaar Saulus [=Paulus/JtB] . En, zoals er geschreven staat: Saulus verwoestte 'de Gemeente'." Sindsdien wandelt "het Westen al negentien eeuwen ... op de sluipweg van Lucifer". Er is een onderscheid tussen Joden en Israëlieten. De eersten bewoonden oorspronkelijk Judea en hebben het christendom trachten te verjoodsen door 'el shaddai´ gelijk te stellen met God. De Israëlieten keerden in tegenstelling tot de Joden uit de Babylonische ballingschap niet terug naar Israël maar verspreidden zich onder de Noordse volken. Hier zouden zij een "ondergrondse tweede wereldleiding" vormen om Europa uiteindelijk tot een grote ruïne te maken. Paulus wordt de leidsman van de vroege christelijke gemeenten en speelbal van Lucifer. Door Paulus verminkt Lucifer het christendom en is er sprake van 'verjoodsing'. Het Jodendom kent van oudsher het fenomeen van het 'bloedoffer', welk element door Paulus in het christendom is ingebracht. Hiermee is het christendom verworden tot een "bloeddorstige, mensonterende godsdienst", maar ook tot een "God-onterende". De kruisiging is het Joodse bloedoffer en het kruis is het teken van Lucifer.

Derde boek

Het derde boek, *Zal de Zoon der mensen geloof vinden op aarde?,* telt negen hoofdstukken: 'Het Probleem der Zaligmaking ', 'Het Probleem der Omgekeerde richting', 'Het Probleem der Israëlspelers', 'Het Probleem der eerste , tweede en derde Aziatisering', 'Het Probleem der twee beesten', 'Het Probleem der grote stad' en 'Het Probleem der dreigende ondergang'. Moerman beschrijft dat de Israëlieten hun intellectuele duisternis van Azië naar Europa brengen: "Anders gezegd: de richting wordt omgekeerd". De beide wereldoorlogen zijn het resultaat van het plan van Lucifer: de interne vernietiging van het Avondland. Dit proces wordt verhevigd door de "Luciferische klassenstrijd van Marx... de ontaristocratisering ten bate van proletarisering" en heeft "Freud een vloed van sexuele ontbinding uitgestort over Europa.", terwijl Bergson een "beschaving afgeleid uit de biologie ... heeft ontketend over het Avondland." De "blanke mens heeft verloren... de eeuwenoude strijd moet worden bijgelegd door een wedergeboorte van het christendom." Infiltratie, collectivisme, verraad en brutaal geweld zijn de kenmerken van het 'Israël-spel'. Israël [hier wordt niet de Staat Israël bedoeld/ JtB] is de "vorst van de onderste verdieping" en heeft een verbond met Lucifer. De infiltratie wordt ondermeer geïllustreerd door het feit dat Judas de enige Joodse discipel was, daar waar de anderen uit Galilea kwamen.

Het calvinisme is de opvolger van het paulinisme en vormt de grondslag voor het imperialisme en kapitalisme van het westen. Deze ismen vormen de religieuze wortels van het Hollandse, Engelse en Amerikaanse volk, waarmee alles wat in de wereld waarde heeft, door deze volken veroverd wordt. Bij de opdeling van de wereld komt het Lutherse Duitsland te laat, dat daardoor geen gelegenheid meer heeft zich 'levensruimte' te verschaffen. Later zal Duitsland deze praktijk imiteren door oorlogvoering maar ook door het kopiëren van de Transvaalse concentratiekampen. De 'grote stad' van het westen is het product van Lucifer tegenover de kleine 'gemeente van Christus' die de representant van

het ware christendom is: "Overal in het Westen heerst de logische denkorde van het verstand, zonder de symbolische denkorde van de geest. Wat dus heerst is niet het christendom, maar de verwoester." De wereld is, hoewel niemand zich dat realiseert, hopeloos verloren na drie aziatiseringen en met het ontstaan van de westerse 'Grote Stad'. Het Duitse streven uit de negentiende eeuw om het Israël-spel een halt toe te roepen, is met de vorming van de pan-Europese stroming tot een einde gekomen en zal leiden tot een verenigd westers wapengeweld. De totale verwoesting van de aarde zal volgen met "atoomprojectielen [die] als hagelstenen over de aarde zullen vallen". Om die reden spreekt Openbaring dan ook over 'de brand van de grote stad'. De mens, met al zijn verworven kennis, is op geld en macht belust en in dat streven bestaat geen God meer. Maar desondanks is de tijd nabij voor de wedergeboorte van het Christendom, waarbij de "leraars zullen blinken". De slotzin zegt: "Toen stamelde mijn [die van Moerman/JtB] stem: Ben ik dan waardig, om als een dienstknecht te dienen in Zijn Koninkrijk?"

Illustratie uit de *De Wedergeboorte van het Christendom*, met Moermans interpretatie van het zonne- en het christelijk kruis (p. 207)

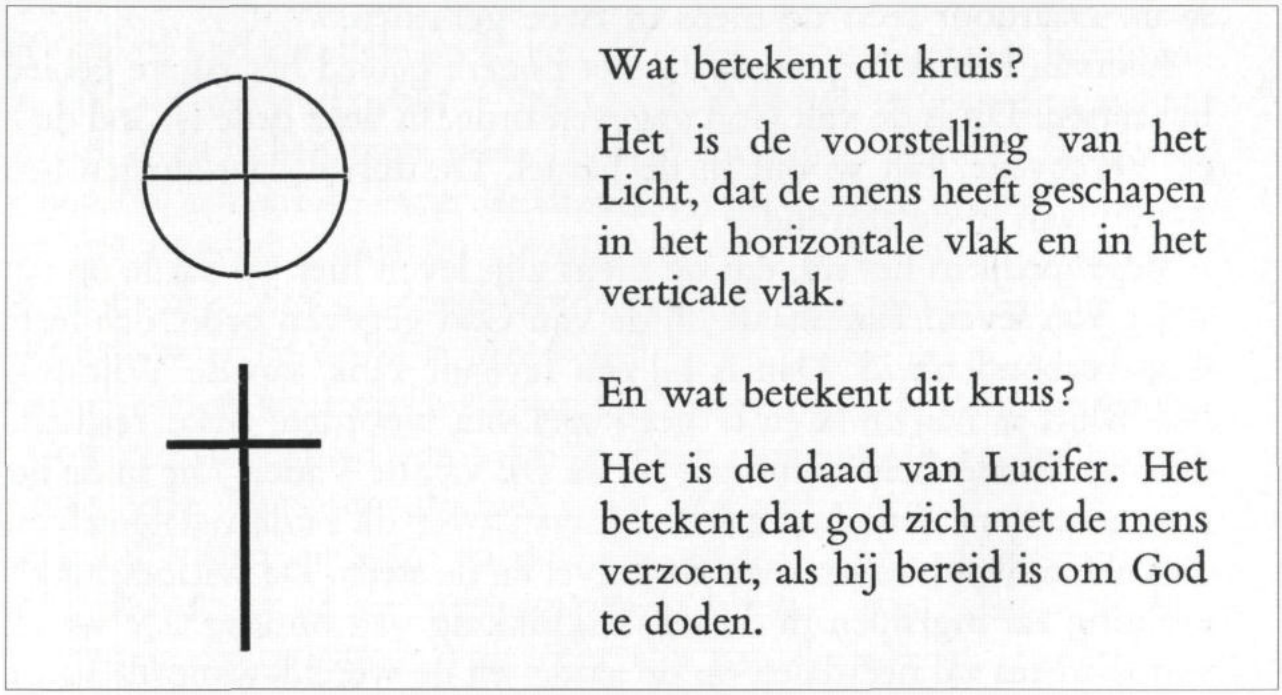

Hoofdstuk 4. Cornelis Moerman, de huisarts

Net afgestudeerd vestigde Moerman in juli 1930, 37 jaar oud, eindelijk zijn huisartsenpraktijk in boerderij Hoogstad. Hierboven werd reeds beschreven dat hij, nog onbevoegd, tijdens zijn studietijd patiënten terzijde had gestaan en daarover correspondeerde met onder andere de Rotterdamse arts Moll van Charante, maar nu mocht hij zich arts noemen. Hij liet een drietal borden plaatsen met daarop de tekst "C. Moerman med. docts. Arts" (medisch doctorandus arts) gevolgd door de tijden van het spreekuur en het telefoonnummer: aan het begin van de oprijlaan, aan het eind daarvan tegen de langsgevel van de boerderij en naast de voordeur, waardoor de patiënten naar binnen konden. Het eerste consult vond plaats op 30 juli, getuige het uitgeschreven recept in een keurig bijgehouden reeks receptenboeken. De receptenboeken en de eveneens te boek gestelde visites uit de beginjaren laten zien dat de patiënten zowel uit Vlaardinger-Ambacht als Vlaardingen kwamen, terwijl een enkeling uit Schiedam, Maasland, Maassluis, Overschie, Rotterdam, Gouda en andere plaatsen kwam. De meesten kwamen echter uit Vlaardingen, waarbij, afgaande op adressen en namen, alle sociale klassen vertegenwoordigd waren. Van de bijna 1200 patiënten in februari 1938 waren er in mei 1945 nog 400 over. Hoewel niet alle patiënten die op spreekuur kwamen een recept uitgeschreven kregen, valt uit de recepten-

Spreekkamer, foto Arie Wapenaar.

Behandelkamer, foto Arie Wapenaar.

boeken het nodige af te leiden. Op alle doordeweekse dagen met uitzondering van de dinsdag hield hij 's ochtends en 's middags spreekuur, met tussen de tien en twaalf patiënten per dag. In deze jaren was het nog gebruikelijk dat iedere dag ook visites werden gereden. Op de dinsdagen hield hij alleen voor particulieren spreekuur: gemiddeld rond de vijf patiënten. Hoewel daar geen getuigenissen van zijn, mag worden aangenomen dat hij op die dag 's middags patiënten in het ziekenhuis bezocht, wellicht ook een uitgebreidere visiteronde reed en zijn administratie bijhield. Ook op zaterdagen ontving hij minder patiënten (alleen particulieren), gemiddeld zeven, en op zondagen slechts af en toe een of twee. Tot 1960 gold de zaterdag nog niet als geheel vrije dag en werd er 's ochtends gewerkt. De bezoeken op zondagen zullen spoedgevallen zijn geweest. Op de medicijndoosjes uit de jaren dertig staan de spreekuren vermeld: voor particulieren alle werkdagen van 13.30 tot 15.00 uur en voor 'onvermogenden' op maan-, woens- en vrijdagen van 9.00 tot 10.00 uur. In de jaren vijftig of zestig lijken de spreekuren gewijzigd te zijn. Zijn praktijk richtte zich toen hoofdzakelijk op de behandeling van kankerpatiënten, die hij alleen in zijn praktijk ontving. Hij nam voor iedere patiënt de tijd, met als gevolg dat hij regelmatig tot 's avonds 21.00 uur moest doorwerken.[88]

Moerman legde de visites af per automobiel, terwijl hij ook op de fiets werd gezien en kort na de Tweede Wereldoorlog ook een koetsje met paard gebruikte.[89] Zijn auto was in beslaggenomen en een nieuwe was kort na de oorlog niet snel voorhanden. Vanaf het moment dat zijn financiële positie met de vestiging van zijn artsenpraktijk het toeliet, verwierf hij een rijbewijs "voor het besturen van motorrijtuigen op meer dan twee wielen" (4 juni 1931) en een automobiel. Bij de Vlaardingse machinefabriek Griffijn kocht hij in 1931 voor f 1.750 een tweedehands Chevrolet, die eerder aan 'de heer van Beek' had toebehoord. Moerman had een duidelijke voorkeur voor auto's van Amerikaanse makelij, wat gezien zijn cultureel-maatschappelijke voorkeuren voor Duitsland opmerkelijk is. Moerman bezat na zijn eerste Chevy achtereenvolgens een blauwzwarte Chrysler (vanaf 1933), een blauwe Cadillac (vanaf 1936), een Chrysler (vanaf 1940, enige tijd tegelijk met zijn Cadillac), in 1956 en 1963 weer gevolgd door twee Cadillacs. Hoewel hij zelf over een rijbewijs beschikte, verplaatste hij zich bij voorkeur met een chauffeur. Dit was niet gebruikelijk, maar het verhaal ging dat hij in de jaren dertig een keer met zijn auto in de sloot was geraakt en sindsdien niet meer zelf gereden heeft.[90] De oorlogsjaren brachten problemen voor het vervoer per auto. Hoewel zijn Cadillac niet door de Duitsers gevorderd werd en hij in juni 1940 ook een 'Strassenerlaubnitz' "ter vervulling van zijn beroep als arts" kreeg, was het moeilijk om aan benzine te komen. Deze ging op de bon en aanvulling op het rantsoen was al in september 1940 nodig. Van Johan Poortman uit Maassluis, de broer van zijn schoonzuster N. Moerman-Poortman, kreeg hij "nog vyf stuks bons rechtgevend op het betrekken van 25 Liter benzine." Deze benzinebonnen waren geldig tot 6 oktober van dat jaar en Poortman raadde hem aan "om deze 25 Liter alvast maar te bunkeren.", in de kennelijke verwachting dat het er niet beter op zou worden. Tijdens de oorlog gebruikte hij zijn auto niet veel en hield hij deze in de garage verborgen om confiscatie door de Duitsers te voorkomen, hetgeen overigens niet gebeurde.[91] Toen kort na de oorlog zijn auto wel in beslag genomen was, verplaatste hij zich enige tijd per fiets, o.a. naar het interneringskamp 'De Vergulde Hand', waar hij zich vanwege de Politieke Opsporings Dienst en tot zijn grote ongenoegen en vernedering dagelijks moest melden. Moerman was lid van de 'Vereniging van Arts en

Apotheek, 2011, foto Arie Wapenaar.

Medicijndoosje voor particuliere patiënten met luxe opdruk.

Automobilisten' en de ANWB waarvan hij in 1981 ter gelegenheid van het 50-jarig lidmaatschap een gedenktegeltje ontving.

De patiënten die hem in zijn praktijk opzochten, liepen vanaf de Broekweg de oprijlaan van boerderij Hoogstad op en rechts om de boerderij heen om aan de voorgevel van deze de ingang naar de praktijk te vinden. Binnengekomen stapten zij direct de wachtkamer in. Rondom stonden eenvoudige houten stoelen, waar men op zijn of haar beurt kon wachten. Op de begane grond bevonden zich ook de wc en de privévertrekken van de familie Moerman. De patiënten werden door Moerman, wanneer het hun beurt was, naar boven geroepen met een luid "De volgende!".[92] Een trap leidde naar de spreekkamer, waar Moerman in een studeerkamersfeer de patiënten ontving. De gehele inrichting was ten tijde van zijn vestiging als huisarts al enigszins ouderwets. Het inzicht dat de geneeskundige hulp gebaat was bij een klinische, zo steriel mogelijke, omgeving, bestond al langer en werd door veel huisartsen al in de praktijk gebracht. Maar ook in latere jaren zag Moerman geen noodzaak de inrichting aan de moderne eisen aan te passen, met als gevolg dat anno 2011 de inrichting van 1930 er nog net zo bijstaat. Op de vloer ligt op de vloerbedekking een geknoopt kleed, de wanden zijn betengeld en voorzien van een groengetint behang, het plafond heeft sierstucwerk en rechts bij binnenkomst bevindt zich een pui met openslaande deuren met in het bovenlicht glas-in-loodramen. Deze kamer was kort voor juli 1930 gereedgekomen, door verbouwing van het oorspronkelijke schuine zolderdak, dat ter plekke rechtgetrokken was. Hiermee was een bruikbare ruimte ontstaan met voldoende invallend licht. Recht voor zich kwam de binnenkomende patiënt oog in oog met de dokter die achter een statig gebeeldhouwd bureau zat. Voor het bureau kon de patiënt plaatsnemen, waarna het consult plaatsvond. In latere jaren kwam Moerman meestal naast de patiënt zitten, wat noodzakelijk was omdat het bureau vol lag met stapels boeken en snuisterijen, zoals op verschillende foto's te zien is. Achter het bureau bevond zich een grote boekenkast met klap- en schuifdeuren, waarin zich niet alleen medische naslagwerken bevonden maar ook zijn andere boeken. Aan de wanden hingen tot kort na Moermans dood enkele 'romantische' schilderijen, die als enige sindsdien uit de inrichting verdwenen zijn. Tijdens een interview in 1981 met Aart Gisolf, in het kader van diens medische TV-programma *Artsenij* vertelde Moerman lopend door de behandelruimten kort over zijn dagelijkse huisartsenpraktijk. Hij liet de patiënt eerst rustig vertellen wat eraan schortte. Tegelijk observeerde Moerman

Medicijndoosjes met zwart-wit opdruk voor fondspatiënten.

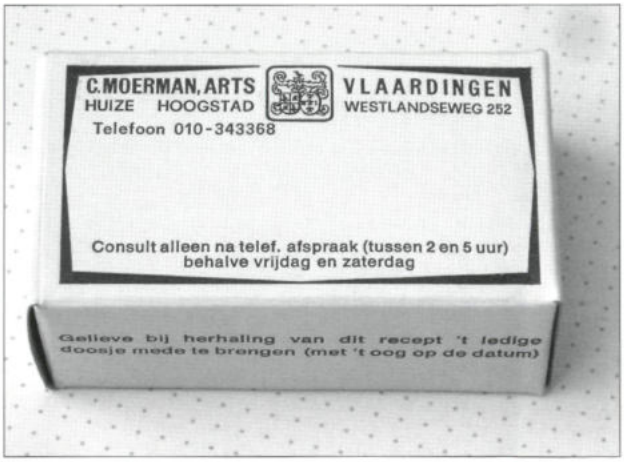

hem of haar en lette daarbij met name op de gelaatskleur en huidstructuur. Verder bekeek hij afwijkingen in het oogwit en de nagelriemen.[93] Lang niet altijd had hij belangstelling voor de klacht zelf en stelde dan de diagnose zonder de pijnlijke plek te onderzoeken. Dit leidde tot ver- maar vaak ook bewondering van de patiënt zelf. Verwondering omdat men verwachtte dat de klacht zelf onderwerp van de aandacht zou moeten zijn, bewondering omdat velen het knap vonden dat hij oorzaak en behandeling van de ziekte kon vaststellen aan de hand van secundaire kenmerken. Deze benadering hield nauw verband met de behandelfilosofie van Moerman, die ziekten zag als uiting van een slecht functionerend lichaam. Soms moesten patiënten, via een klein trappetje naar de behandelkamer, waar zij op de divan geholpen werden. Hier bevonden zich Moermans instrumenten, netjes geordend in een glazen kastje en op een toilettafel. Van de gynaecologische stoel die in de hoek stond, meldde Moerman in 1981: "Die gebruik ik niet, dat is mijn vak niet". Deze behandelkamer, met openslaande deuren naar een klein balkon, bevond zich boven de hoge 'salon' op de begane grond. Via wederom een klein trapje was er vanuit de behandelkamer ook een verbinding met de apotheek, die tot 1930 Moermans slaapkamer was. Hier had hij zelf de betimmering gemaakt, bestaande uit een ingebouwd wandmeubel met kastjes en planken. Vanuit een klein raam had zijn apothecaresse uitzicht op het straatje tussen de boerderij en het herenhuis. De apotheek kon, hoe klein ook, van drie kanten betreden worden: vanuit de behandelkamer, de spreekkamer en het halletje bovenaan de trap vanuit de wachtkamer. Moerman had in 1930, als huisarts in de Gemeente Vlaardinger-Ambacht waar geen apotheek aanwezig was, het recht om een apotheek te houden. Uit onvrede over de samenwerking met de plaatselijke apothekers richtte hij in 1932 zijn eigen apotheek in, waarmee hij 'apotheekhoudend huisarts' was.[94] Financieel gezien was dit een voordelige bijkomstigheid en bij zijn Vlaardingse collega's zette het, zoals hij zelf vermoedde, kwaad bloed. Zij konden immers van overheidswege hiervoor geen toestemming krijgen, omdat zich in Vlaardingen wel apotheken bevonden. Enige afgunst was niet vreemd en ook wel begrijpelijk, want de Vlaardingse apotheken waren ook voor zijn patiënten goed bereikbaar. Het leidde in oktober 1933 tot een rechtszaak waarin de Vlaardingse apothekers, onder wie Walrave, hem zijn apotheek betwistten. De eisers meenden dat de afstand tussen de Vlaardingse apotheken en die van dokter Moerman zo klein was dat er geen reden was om hem een eigen apotheek toe te staan. Moerman op zijn beurt legde in zijn verdediging nadruk op de formele regel dat hij in een zelfstandige gemeente (Vlaardinger-Ambacht) zetelde, waar zich geen apotheek bevond, waardoor er voor hem maar vooral voor zijn patiënten een noodzaak bestond om over een apotheek te beschikken. De wegen in Vlaardinger-Ambacht waren grotendeels onverhard en de afstand in vogelvlucht tot Vlaardingen was misschien niet groot, maar vormde die in zijn ogen wel degelijk een belemmering. In zijn verweerschrift dat voor hem door jhr. mr. G.W. van der Does opgesteld werd, wordt grote waarde gehecht aan het belang van de inwoners van Vlaardinger-Ambacht, voor wie Moerman meende op te komen. Tevens verwees hij, terecht, naar zijn collega-arts A.A. de Koning, wonende en praktijkhoudende aan de Verkadesingel in Vlaardinger-Ambacht, die inmiddels ook een eigen apotheek had ingericht. Diens woning was hemelsbreed even ver van de stadskern gelegen als Hoogstad maar bovendien via verschillende goed begaanbare wegen bereikbaar, in tegenstelling tot de 'polderweg' (Broekweg) waar zijn praktijk aan gelegen was. Het argument dat Unitasleden alleen bij zijn apotheek medicijnen mochten halen, weersprak hij in het verweerschrift: volgens hem stond het hen vrij bij iedere apotheek naar keuze deze af te nemen. In de praktijk zal daar weinig van gekomen zijn, maar een punt had hij. In zijn verdediging vermeldt Moerman en passant dat zij hem trachtten veroordeeld te krijgen door het College voor Medisch Tuchtrecht:

> "Aangezien zij daartoe een arts in den arm hebben genomen, die tegen gedaagde een klacht wegens het onrechtmatig houden van een apotheek bij de geneeskundig Inspecteur van het Staatstoezicht op de volksgezondheid heeft ingediend, met verzoek die klacht aan het college voor Medisch Tuchtrecht door te zenden."

Moerman werd in het gelijk gesteld na zich strijdvaardig verweerd te hebben. Opvallend in het verweerschrift is dat hij zich niet beperkte tot de strikt formele kant van de zaak, maar dat ook de ongemakkelijke verhouding tot de Vlaardingse artsen weer om de hoek kwam kijken.

De controverse met de andere Vlaardingse huisartsen had meer oorzaken dan de apotheek. Moermans collega De Koning, die ook een apotheek had, kon zich met hen wel goed verstaan. Zoals hiervoor al gemeld, richtte Moerman onder de Vlaardingse doktoren de aandacht op zich door als student zieken te helpen die bij hen onder behandeling stonden of gestaan hadden. Bovendien verweet hij hen openlijk geen stelling te nemen tegen drogist Van der Graaff, die in zijn ogen de ware kwakzalver was. Het *Verweerschrift*, opgesteld ter verdediging na zijn internering in 1945, gaat nader in op de problemen die Moerman direct na zijn vestiging als arts ondervond:

> "Ik vestigde mij als arts in mijn geboorteplaats Vlaardinger-Ambacht, en bleef in het huis waar ik geboren was. Ik vestig er de aandacht op dat ik de eerste arts was in deze gemeente. Voorheen bezat deze gemeente geen eigen geneesheer. En daar het een plattelandsgemeente was, nam ik een eigen apotheek volgens het recht en de wet. Het gelukte mij eenige bijzondere genezingen tot stand te brengen en al spoedig was mijn naam in den omtrek gevestigd. Van alle kanten kwamen zieken.

> Doch dit zette kwaad bloed bij Birnie en de andere artsen. Al spoedig moest ik in Den Haag bij den Inspecteur "op het matje" komen, omdat er zooveel menschen uit Vlaardingen zich door mij lieten behandelen. Alsof ik die menschen geroepen had!! Men nam een rechercheur in den arm, die de door mij aan de patiënten afgegeven medicijnen in beslag nam, gevolgd door een verschijning bij den Kantonrechter te Schiedam, die mij natuurlijk vrij sprak."

De achtergronden van het naar zijn praktijk ingestelde onderzoek zijn niet bekend, net zomin of dat op initiatief van de Inspectie zelf of van een of meer Vlaardingse huisartsen had plaatsgevonden. Het logisch gevolg was dat Moerman zich in zijn professionele bestaan bedreigd zag. Hij verweerde zich en behield na ook een civielrechtelijke proces zijn praktijk. De volgende twistappel was dan toch zijn apotheek. Het *Verweerschrift*:

> "Toen begon men een civiel proces tegen mij voor de Rotterdamsche Rechtbank, onder allerlei valsche beschuldigingen, met het verlangen dat mijn apotheek zou worden gesloten. Natuurlijk volgde er vrijspraak."

De vrijspraak in 1934 werd in 1935 gevolgd door een officiële inschrijving van de apotheek bij de Inspectie voor de Volksgezondheid. Kennelijk was Moerman niet eerder ingeschreven, waarmee er dus een juridische grondslag voor de rechtszaak is geweest. Een deels gedrukte lijst van aangetroffen geneesmiddelen, ondertekend door Moerman en de inspecteur ging ingesloten bij de kennisgeving. Dat de Inspectie voor de Volksgezondheid niet wist dat Moerman een apotheek hield, wordt ook duidelijk uit een verklaring van Burgemeester en Wethouders van Vlaardinger-Ambacht van 5 februari 1932. Op verzoek van de Inspectie deed dit College opgave van alle 'geneeskundigen, tandartsen en vroedvrouwen, apothekers en drogisten'. Op de lijst staan twee huisartsen: naast Moerman was dat dokter 'Adrianus Arie de Koning'. Achter De Konings naam staat vermeld 'tevens apotheekhouder', een opmerking die bij Moerman ontbreekt. Dezelfde opgave werd tot en met 1937 herhaald, steeds zonder vermelding van Moermans apotheek. In een apart schrijven in 1938 werd deze voor het eerst door de gemeentesecretarie aan de Inspectie gemeld. Het gemeentebestuur heeft, bewust of onbewust al die jaren verzuimd zijn apotheek op te geven, waarbij het goed mogelijk is dat het initiatief hier van de arts zelf verwacht werd. In 1937 vestigde zich overigens een apotheker in Vlaardinger-Ambacht, C.H. Berghuis, wat verder geen effect had op de reeds aanwezige apotheken bij de huisartsen.[95] Toen de Gemeente Vlaardinger-Ambacht in 1941 door Vlaardingen werd geannexeerd, veranderde aan die situatie aanvankelijk niets. In 1942 kreeg Moerman echter van de Inspecteur van de Volksgezondheid (Afdeling Farmacie) bericht dat de apotheek vanwege 'Schwindel' (zwendel) gesloten zou worden. Hij spoedde zich naar 'een bevoegde Duitsche instantie', die hem toezegde iemand te sturen wanneer de inspecteur zou komen om de apotheek te sluiten ("Es wird ein Mann da sein"), met het door Moerman gewenste effect. In zijn *Verweerschrift* schrijft hij met onverhuld genoegen:

> "En zoo beleefde ik het miraculeuze moment, dat een Duitscher in mijn apotheek aanwezig was, toen de Inspecteur kwam om deze te sluiten. Het bleeke gezicht van den Inspecteur zal ik maar niet beschrijven. Het is voldoende als ik mededeel, dat hij weer snel naar Den Haag terugging. En ik voeg er aan toe: dat hij daar misschien in Den Haag is blijven zitten, heeft hij aan mij te danken."

Welke 'Duitsche Instantie' Moerman bereid vond een 'man' te zenden, blijft onduidelijk. Het feit dat er expliciet geen melding wordt gedaan van een militair duidt er op dat het een man in burger was en Duitsers in burger die gezag konden uitoefenen, konden heel goed van de Gestapo of Sicherheitsdienst (SD) zijn. Ook het feit dat Moerman eraan toevoegt dat de man zijn positie behield omdat hij er verder geen werk van maakte, duidt in die richting. Het doel heiligt de middelen, zal Moerman wellicht gedacht hebben, waarbij ook hij geweten zal hebben welke impact dit voorval op de inspecteur had. Hoe het ook zij, de apotheek bleef geopend en zou dat tot zijn dood blijven. Van de officiële erkenning werd met enige regelmaat, vermoedelijk jaarlijks, een administratie bijgehouden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een in 1964 per aangetekende brief ontvangen 'Bewijs van Inschrijving (...) in het (...) Register der apotheekhoudende geneeskundigen'. In de apotheek stonden de grondstoffen voor medicijnen in glazen en ceramieken flesjes en potjes in het wandmeubel. De giftige stoffen bevonden zich in een apart afsluitbaar eikenhouten kastje dat apart aan de wand hing. Moerman bewaarde een reservesleutel in een enveloppe, waarop staat: 'Verzegelde sleutel van de Vergifkast', inderdaad gesloten met zijn (wapen-) zegel. De apothecaresse verzorgde de medicijnen, zoals Moerman die zijn patiënten voorschreef. De pillen, poeders en zalven werden in de geëigende zakjes, doosjes en flesjes gedaan. Nicht Dirtha, medisch student, hielp na de Tweede Wereldoorlog enkele keren in de apotheek: "Ik mocht ook in de apotheek werken met de apothekersassistente; Pillen draaien, poeders in papier verpakken en mooie gekleurde papiertjes over de flessenkurkjes vouwen. Oom Cor zag ik toen niet zo veel".[96] Ten behoeve van zijn praktijk voor kankerpatiënten bestelde Moerman bij de firma's Brocades en Bayer vitamines in tabletvorm, die in grote hoeveelheden werden bezorgd. Deze werden in plastic tonnen opgeslagen in een ruimte tegenover de apotheek, bovenaan de trap op het halletje rechts. In de jaren zestig was deze kamer voorzien van vaste kasten en met vezelplaat afgetimmerd. Deze onbeschilderde betimmering zorgde voor vochtopname om

te voorkomen dat de vitaminen nat zouden worden. Voor particuliere patiënten had Moerman fraaie met bloemetjes versierde medicijndoosjes in diverse vormen en maten laten maken. Op het etiket stonden in zwart, groen en goud naam en adres van Moerman, zijn familiewapen en een driecijferig telefoonnummer (uit de jaren dertig) vermeld. De fondspatiënten en 'onvermogenden' kregen hun medicijn in doosjes en zakjes met een opdruk in zwart-wit. In de apotheek bevonden zich weegschalen, die jaarlijks gekeurd werden door het ijkwezen, net als de aanwezige gewichten. Moerman had een weegschaal voor gewichten tot een kilo en een kleinere met een maximumuitslag van 50 gram. Voor huisbezoeken had hij een reisapotheek ter beschikking, een fraai fijnhouten openklapbaar kistje met wat instrumentjes, monsterbakjes en reinigingsvloeistoffen. Gezien de goede en ongeschonden staat van dit object dat uit het begin van zijn carrière stamt, zal hij het weinig gebruikt hebben. Voor zijn visites had hij een leren dokterstas, waarin standaard verbandmiddelen en ook een verlostang zaten.

Het middelpunt van zijn uiterst stroeve verhouding met de Vlaardingse artsen was zijn collega Birnie, van wie Moerman lange tijd en abusievelijk meende dat hij Joods was.[97] Mogelijk gaf dit gegeven ook voeding aan zijn racistische gedachten en het schrijven van *De Wedergeboorte*. In het *Verweerschrift* gaat Moerman nader in op de controverse met Birnie:

> "Deze geheele methode [de tegenwerking tijdens zijn studententijd/JtB] heeft zich thans in den oorlog herhaald, op den achtergrond de arts Birnie. Dit blijkt voldoende uit het gezegde van een zoon van Birnie [Carel Birnie[98]/ JtB] tegen Paul de Zeeuw[99], wonende Hoogstraat 71. Dit gezegde luidt: "Wij zullen Dr. Moerman villen, we zullen hem uitkleeden tot zijn hemd". Deze zoon kan dit gezegde van niemand anders hebben dan van zijn vader, Dr. Birnie. En de geheele hetze, die op de H.B.S. hier te Vlaardingen tegen mij is ontketend, houdt ongetwijfeld verband met dit gezegde van den zoon van Dr. Birnie. Men ziet: anderen gebruiken onder valsche beschuldigingen, om z'n concurrent uit den weg te ruimen, dit is hier de gebruikte methode."

In de lastercampagne om hem 'uit den weg te ruimen' zou Carel Birnie zijn steentje bij hebben gedragen door zijn klasgenoten en leraren tegen Moerman op te jutten. In welke context Carel Birnie dit beweerde, als hij dat al gedaan heeft, wordt uit de beschikbare bronnen niet duidelijk. Dat de wederzijdse antipathie bestond, is aannemelijk. In het door de Politieke Opsporings Dienst (POD) samengestelde dossier uit 1945, naar aanleiding van Moermans internering op verdenking van collaboratie, komt de "hetze ... op de H.B.S." op een opmerkelijke manier terug.[100] Toen Paul de Zeeuw in juni 1944 aan de Christelijke HBS aan de Westhavenkade zakte voor zijn eindexamen, tekende diens vader Arij de Zeeuw protest aan bij de Inspecteur van Onderwijs in Den Haag, de Duitsgezinde dr. D.G. Noordijk. De Zeeuw verzocht hem om herziening van de uitslag. A. de Graaf, directeur van de HBS, liet direct na afloop van de oorlog, op 9 mei 1945, mede namens zijn collega-docent dr. J. Drop, aan de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten weten:

> "In bedoeld schrijven werden tevens talrijke, grootendeels volkomen onjuiste beschuldigingen ingebracht tegen onderget. en 2 leeraren, de HH J.G. Minkhorst en M.J. van Tuuren, als zouden wij anti-Duitsch gesproken en gehandeld hebben op de school."

Naar aanleiding hiervan werden kort na elkaar Drop en De Graaf bij Noordijk ontboden (in juli en augustus 1944). Deze dreigde hen aan te zullen geven bij de SD en las hun de van Moerman ontvangen brief voor waarin zware beschuldigingen aan hun adres zouden hebben gestaan. In het kader van de POD-zaak tegen Moerman verklaarde De Graaf later dat hij Moerman verder niet kende en dat hij niet wist of diens mededelingen aan Noordijk daadwerkelijk per brief waren gemeld. Ook Drop nuanceerde zijn uitspraken later, door te melden dat hij niet zeker meer wist of Noordijk met de SD had gedreigd. Bovendien wist hij dat zijn directeur De Graaf geërgerd had gereageerd toen Moerman op vrije voeten was gesteld, wat hen tot het schrijven van hun klacht had geleid. Het geheugen was na enkele maanden niet zo scherp meer en de stelligheid waarmee eerst was gemeld dat Moerman per brief 'schandelijke leugens' had verteld, bleek bij nader inzien ook iets minder zeker. Ook Paul de Zeeuw zelf werd door de POD als getuige in de zaak tegen zijn oom Moerman gehoord. Volgens diens verklaring betrof de brief van Moerman aan de inspecteur een verklaring "om de vele verzuimen van de H.B.S. te verantwoorden." Over het personeel zou Paul de Zeeuw nooit iets hebben medegedeeld en "Dat Carel Birnie tegen mij gezegd zou hebben: "Wij zullen Dr. Moerman villen, wij zullen hem uitkleeden tot zijn hemd."" kon hij zich tijdens het verhoor niet meer herinneren.[101] De stemming was, terecht of onterecht, inmiddels gemaakt en Moerman achtte Birnie hieraan schuldig. Een stemming overigens die niet alleen op de HBS, maar onder veel Vlaardingers bestond.[102]

Een belangrijke reden van de onmin met de Vlaardingse collegae lag ten slotte in Unitas, de 'Vereeniging ter bestrijding van de geldelijke gevolgen van ziekte', die aan Moerman gelieerd was. In de vooroorlogse jaren bestond een wildgroei aan ziekenfondsen. De meer dan zeshonderd fondsen hadden verschillende achtergronden en doelstellingen. De ziekenfondsen hadden de maatschappelijke taak te zorgen voor geneeskundige zorg, waartoe deze contributies van de leden inden. De fondsen zorgden voor inkomsten door reguliere bijdragen van de deelnemers en keerden vergoedingen aan artsen, specialisten, ziekenhuizen en apotheken uit, wanneer die diensten verleend hadden aan hun leden. In tegenstelling tot

de ziekenfondsen in het buitenland keerden de Nederlandse geen tegemoetkoming in gederfde inkomsten (het in de Ziektewet geregelde ziekengeld) uit. Oprichters waren met name artsen, apothekers, liefdadigheidsorganisaties en particulieren, maar ook bestonden er commerciële ziekenfondsen en fondsen die vanuit de arbeidersbeweging waren opgericht. Tussen de diverse fondsen, vaak regionaal of locaal georganiseerd, bestond dikwijls rivaliteit. De fondsen waren gebaat bij een zo groot mogelijk aantal deelnemers, waartoe de hoogte van de bijdragen zo laag mogelijk moest worden gehouden. Nadeel hiervan was dat de geleverde zorg, maar vooral ook de hulpmiddelen en medicijnen kwalitatief niet altijd van een behoorlijk niveau waren. Overigens bestonden er toelatingseisen, die er vaak in resulteerden dat chronisch zieken niet werden toegelaten. Tot in de Tweede Wereldoorlog lukte het de rijksoverheid niet om tot centrale wetgeving te komen die tot uniformiteit binnen de ziekenfondsen zou leiden. De Duitse bezetter maakte in 1941 door middel van het 'Ziekenfondsenbesluit' rigoureus een einde aan de decennialange discussie en strijd over ziektekostenverzekering.[103] Voortaan zouden, naar Duits model, alle personen in loondienst met een inkomen onder een bepaalde loongrens en hun gezinsleden verplicht verzekerd zijn. Zij hadden het recht op basale geneeskundige hulp en behandeling, tegen een vastgestelde premie die voor de helft door de werkgever betaald diende te worden. Zelfstandigen konden zich vrijwillig bij het ziekenfonds aansluiten. Degenen met een inkomen boven de vastgestelde loongrens moesten zich bij een particuliere ziekenfondsverzekeraar aansluiten. De nieuwe regelgeving werd door bij de overheid erkende ziekenfondsen uitgevoerd, die het toevoegsel 'Algemeen Ziekenfonds' mochten voeren. Het aantal ziekenfondsverzekerden steeg door deze maatregel uiteraard, van ongeveer 20% tot circa 65% van de bevolking. Slechts een beperkt aantal ziekenfondsen kreeg het predicaat Algemeen Ziekenfonds. Van de ruim 650 fondsen in 1940 bestonden er in 1942 nog net 200, waarmee de doelstelling om aan de veelheid aan ziekenfondsen een einde te maken, vruchten had afgeworpen.

Bestuur van het vereniging (ziekenfonds) Unitas, met van links naar rechts fondsbode J. Poot, secretaris T. Goedknegt, penningmeester J.F. Smit, voorzitter A.F. de Koning en de bestuursleden H. Mooij en A.J. Damsteeg, 1936 (Foto Niestadt (O. Maandag), collectie Hoogstad, foto Arie Wapenaar)

Moerman meende met de oprichting van Unitas iets voor de arbeidende stand te kunnen en moeten doen. Andere fondsen hadden in zijn ogen een te groot strijkstokeffect, waartegen hij zich wilde verzetten. Bovendien had het begrip 'ziekenfondspatiënt' een negatieve bijklank, waar hij met een particuliere behandeling een eind aan wilde maken. Over de geschiedenis van Unitas, opgericht in 1931, is weinig bekend. De administratie werd na de oorlog aangetroffen in de toren van de remonstrantse kerk aan de Hoflaan, waar deze op onbekende wijze terecht was gekomen. Alles was opgeborgen in een door bestuurslid A. Th. de Koning getimmerde kast, die samen met de geldkist en de typemachine door hem mee naar huis werd genomen.[104] Het archief is echter, met uitzondering van een exemplaar van het huishoudelijk reglement, inmiddels vernietigd.[105] Moerman doet in zijn *Verweerschrift* melding van de oprichting van Unitas:

> "Onderwijl hadden eenige burgers de hoofden bij elkaar gestoken en waren gekomen tot de Stichting van "De Vereeniging tot de bestrijding van de geldelijke gevolgen van ziekte". Het bestuur, dat deze vereeniging beheerde en financierde, vroeg geen enkel honorarium voor zich zelf, al het werk geschiedde gratis ten bate van de patienten. Het eenig doel was de opruiming van het idee van "fondspatiënt", behandeling zooals een particulier patient, en vooral dezelfde medicijnen als de particulieren. Daarvoor werd de contributie 50% hooger gesteld als de contributie van een ziekenfonds. Deze vereeniging, die dus zelf geen ziekenfonds was, maar belangrijke rechten gaf aan de leden boven elk ziekenfonds, groeide snel in ledental."

Moerman zal niet alleen fondspatiënten van Unitas onder zijn klantenkring hebben gehad. Patiënten konden immers bij verschillende ziekenfondsen zijn aangesloten. Een brief uit 1931 van de 'N.V. Eerste Nederlandsche Maatschappij voor Ziekenhuisverpleging' te Gouda, waar men zich tegen de kosten van een ziekenhuisopname kon verzekeren, laat bijvoorbeeld zien dat hij voor acceptatie deelnemers keurde.

De kinderen van bestuurslid De Koning herinneren zich hun

vaders inzet voor Unitas. Hoewel Moerman Unitas heel duidelijk als een 'vereniging' zag en niet als een ziekenfonds in de traditionele zin, was het volgens hen er wel degelijk een. Moerman was de initiatiefnemer geweest in zijn streven betere voorzieningen voor de arbeidende klasse te treffen. De bestuursleden[106] waren allen patiënten van Moerman en vermoedelijk heeft hij hen persoonlijk hiervoor benaderd en bereid gevonden. Het voorlopige huishoudelijk reglement werd per 1 januari 1935 gewijzigd, maar op welke punten is bij gebrek aan een exemplaar hiervan onduidelijk. Moerman was verantwoordelijk voor de reglementswijziging. In een brief (7 april 1934) aan zijn advocaat, de latere Duitsgezinde landsadvocaat Jhr. mr. G.W. van der Does, stuurde hij een exemplaar van de conceptversie, vergezeld van enkele kanttekeningen over de verschillen tussen Unitas en het 'daklozenfonds'. De betekenis en bestaan van dit 'daklozenfonds' is verder onbekend. Hij trekt hierbij van leer tegen product- en prijsafspraken tussen geneesheer en apotheker, wat volgens hem niet alleen onrechtmatig was maar ook amoreel. Hij citeert daarbij een tweetal anonieme Vlaardingse collegae:

> "Zoo juist klaagde dan ook een Vlaardingsch geneesheer z'n nood over den gebondenheid aan de apotheker, tegenover het bestuur het bestuur van Unitas. En een 2e geneesheer verklaarde zelfs tegenover genoemd bestuur, dat de patient gestorven zou zijn, indien dien geneesheer zelf de medicijnen niet betaald had, daar de apotheker weigerde, ze aan de fondspatiënt te verstrekken!!!"

Gezien zijn slechte relatie met de Vlaardingse huisartsen is het opmerkelijk dat hij hen citeert en mogelijk zijn de uitspraken van hemzelf. Moermans pleidooi voor Unitas was helder: "Bij den vereeniging is de receptuur zoowel quantitatief als qualitatief ongelimiteerd." Het primaat dient niet bij de apotheker maar bij de arts, die het beste weet wat goed is voor de patiënt, te liggen, zo vond hij. De pogingen die de apothekers in zijn ogen hadden gedaan om het bestuur van Unitas in die zin te bewerken en ook hem als arts te dwingen bepaalde medicijnen voor te schrijven, stonden hem geenszins aan. In zijn conclusie aan het einde van de brief aan Van der Does meldt hij zelfs dat dit voor hem het argument was een eigen apotheek te beginnen:

> "Vast staat dus, dat de apothekers getracht hebben ook mij in hun afhankelijkheid te maken in het voorschrijven van geneesmiddelen, waaruit de noodzakelijkheid resulteerde zelf een apotheek aan te schaffen."

En voegt hij er aan toe:

> "Unitas aanvaardt ten volle mijn aparte receptuur, reden waarom ik met hart en ziel kan medewerken aan de behandeling der leden bij ziekte, terwijl ik mijn medewerking weiger aan het daklozen-apothekers fonds."

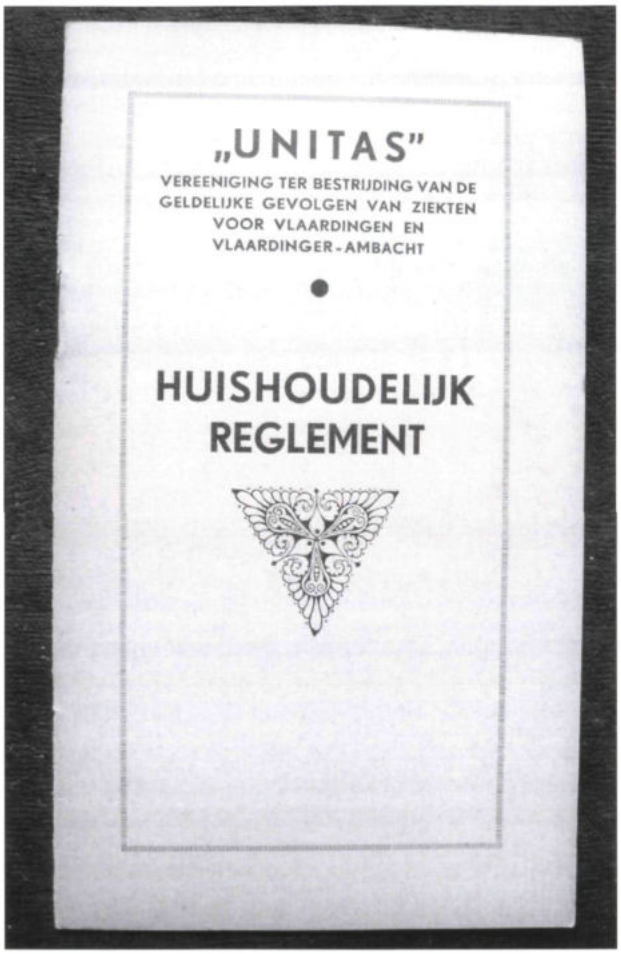

Omslag van het Huishoudelijk Reglement van de vereniging (ziekenfonds) Unitas, 1931 (SAV Archief Moerman).

Per 1 januari 1935 was het nieuwe huishoudelijk reglement van Unitas van kracht. De doelstelling van de vereniging in het nieuwe reglement was het verstrekken van een "particuliere behandeling van den huisarts, tandartsen en alle medicijnen welke door den huisarts worden noodig geacht". Reglementair was inderdaad vastgelegd dat de leden geen betaling voor hun inzet zouden krijgen. Iedereen met een bruto-inkomen dat op jaarbasis niet hoger was dan f 2.500 kon lid worden, tenzij zij "ziek zijn of lijdende zijn aan een sleepende aandoening of een ander lichaamsgebrek". Personen die tot deze categorie behoorden konden slechts na een positief besluit van het bestuur toetreden "op voorwaarden door het bestuur vast te stellen." De contributie moest wekelijks betaald worden: 30 cent voor werkenden en 20 cent voor werklozen tegen inlevering van een zegel "wekelijks afgegeven door het Maatschappelijk Hulpbetoon". Leden onder

zestien jaar waren vrijgesteld van contributie. Een belangrijk punt was ook de vrije artsenkeuze. Wanneer een lid een arts, tandarts of apotheker opgaf die nog niet bij Unitas was aangesloten dan diende die een verzoek daartoe bij het bestuur in te dienen. Aan deze verbinding waren door het bestuur opgestelde voorwaarden verbonden, die vooral betrekking hadden op de vergoedingen. Deze werden betaalbaar gesteld op basis van 'kwitantiekaarten' die elke aangesloten patiënt van de vereniging ontving en door de arts ingevuld moesten worden. Specialistische hulp werd alleen op poliklinische basis vergoed: ziekenhuisopnamen vielen buiten het verzekeringspakket: "Operatiekosten worden door Unitas nooit vergoed, evenmin verpleging in een ziekenhuis." Voor bepaalde hulpmiddelen bestonden vaste vergoedingen: "brillen fl.2,-; breukbanden fl.1,75; buikbanden fl.5,- ...". Verder bevat het reglement bepalingen voor het spreekuur, huisbezoeken en spoedgevallen. Een opmerkelijk artikel luidt: "Tenzij spoedgevallen zulks verhinderen, zijn de leden gehouden in behoorlijke kleeding op het spreekuur van den geneeskundige te verschijnen." Unitas was een vereniging waarvan men lid kon worden. Van ledenvergaderingen was echter geen sprake en een mogelijkheid tot inspraak bestond niet.

Met het Ziekenfondsbesluit van de Duitse bezetter werd het mes gezet in het aantal ziekenfondsen en vergelijkbare verenigingen. Ook Unitas werd opgeheven, volgens aantekening van De Koning op zijn exemplaar van het Huishoudelijk Reglement op 1 mei 1942. De bij Unitas aangesloten patiënten van Moerman moesten nu uitwijken naar een fonds met het predicaat 'Algemeen Ziekenfonds'. Voor zover waarneembaar gingen de meesten van hen naar het Onderling Beheerd Ziekenfonds (OBZ), dat aan de Callenburgstraat 19 gevestigd was en aan de vereisten van de bezetter voldeed. Op weekstaten gaf de administrateur van dit fonds aan welke patiënten op zijn naam waren in- of afgeschreven.[107] Moerman moest weinig van dit door de socialistische beweging opgezette fonds hebben, zo blijkt uit zijn *Verweerschrift*:

> "Deze internationale socialisten, wier leiders immers altijd dwepen, niet met het Vaderland, maar met de Internationale, en zich geen vaderlanders noemen, maar wereldburgers, omdat hun doel is de geheele wereld te veroveren door de beruchte klassenstrijd, dringen zich tusschen den geneesheer en den patient, omdat zij meenen dat alles socialistisch moet geschieden in plaats van christelijk. ... Het behoeft geen betoog dat ik, als christelijk mensch, met deze beweging niets te maken wilde hebben, wat tot gevolg had, dat ook van deze zijde de hetze begon, vooral toen men zag, dat er leden overliepen naar de Vereeniging tot bestrijding van de geldelijke gevolgen van ziekte."

De gespannen verhouding met het OBZ blijkt ook uit een 'nieuwjaarswensch' van het Unitas-bestuur aan Moerman op 1 januari 1932:

> "Een heilgroet op den dag van heden.
> Zij 't voor U een voorspoedig jaar,
> En mogen wij nog met elkaar
> Het O.B.Z. Bestuur ten spijt
> Van haat en twist en wrok bevrijd
> Tot heil der leden werkzaam zijn,
> Voor goede hulp en medicijn."

In zijn complotdenken verdacht Moerman ook het 'socialistische' OBZ er van tegen hem samen te spannen. Het door de Duitsers opgelegde Ziekenfondsbesluit was slechts het alibi om met hem af te rekenen:

> "De vereeniging was het eerst aan de beurt. Zij werd opgeheven onder het motto, dat het een Duitsche maatregel was. In werkelijkheid echter was het een Hollandsche maatregel, waarbij eenige corrupte Nederlanders gebruik hadden gemaakt van den vijand, om de vereeniging te laten verdwijnen. De man die ik verdenk hierbij een voorname rol te hebben gespeeld, is een figuur uit de Roode Internationale. Zijn naam is Van Santen, voorzitter van het Onderling Beheerd Ziekenfonds te Vlaardingen."

Na 1942 was Moerman echter genoodzaakt met het OBZ samen te werken. De meeste patiënten die lid waren geweest van Unitas bleven Moerman trouw en "Dr. Moerman liet toen de menschen gewoon aan hem betalen en behandelde hen dan als particulieren".[108] Naast het OBZ moest Moerman na 1942 ook samenwerken met het 'Zuid-Hollandsch Ziekenhuisverplegingsfonds' te Delft. Van heroprichting van Unitas is het na de Tweede Wereldoorlog niet gekomen.

Het bestuur van Unitas vergaderde bij een van de bestuursleden thuis om kosten van zaalhuur te voorkomen. Dat gebeurde in de regel op de dinsdag, waarbij er stevig gerookt werd. Moerman was, hoewel geen bestuurslid, af en toe op uitnodiging van het bestuur aanwezig bij deze vergaderingen.[109] Een enkele maal was er een gezellige avond, waarbij het bestuur en Moerman aanwezig waren. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog trad een breuk op tussen enkele bestuursleden. De bestuursleden Goedknegt, Damsteeg en Mooij waren Duitsgezind en lid van de locale afdeling van de NSB. De leden De Koning en Smit waren dat niet en de laatste trad om die reden, vermoedelijk kort na mei 1940, uit het bestuur. Zijn rol werd overgenomen door de kersverse echtgenote van Moerman, Anna Emma van den Berg. Mooij werd voorzitter en Goedknegt combineerde voortaan het secretariaat met het penningmeesterschap. Damsteeg meldde in 1945 dat bij de oprichting van Unitas de NSB of enige Duitsgezindheid geen rol had gespeeld. Moerman was vanaf het begin als arts aan Unitas verbonden geweest, maar de patiënten mochten ook naar andere artsen, waar

volgens hem echter weinig gebruik van werd gemaakt. Van arme mensen nam Moerman geen geld aan en dat leverde een grote aantrekkingskracht op Unitas op: "Daarom ook was die vereeniging zoo groot." Dat Moerman sinds 1931 niet meer op vakantie was geweest, lag volgens Damsteeg er aan dat "andere doktoren het vertikten, om zijn praktijk waar te nemen." Goedknegt beaamt deze uitspraken: ""Unitas" was een vereeniging uit Vlaardingen, op verzoek van het volk zelf. Dit wilde het fondsidee weg hebben".[110]

De enige bij Unitas betaalde medewerker was de ziekenfondsbode, die de premies ophaalde, kennisgevingen bezorgde en zorg droeg voor de betaling van de aangesloten artsen, tandartsen en apothekers. Van 1931 tot de opheffing in april 1942 vervulde J. Poot deze functie. Naast de bodediensten hielp Poot ook bij het spoelen van flessen uit de apotheek, waarvoor hij ƒ15 per week kreeg, in die tijd een aardige bijverdienste. Nadat het Ziekenfondsbesluit in april 1942 aan Unitas een einde had gemaakt, bleef Poot voor Moerman werken: "Zoodoende kwam ik bij Dr. Moerman in vasten dienst." In mei 1945 kwam aan dit dienstverband een einde door de internering van zijn werkgever. Poot stuurde zieke patiënten zoveel mogelijk door naar andere artsen, maar:

Fondsbode J. Poot met zijn fiets voor de wagenschuur annex duivenhok op Hoogstad, circa 1935 (SAV Archief Moerman).

> "Er was echter geen dokter, die de praktijk van Dr. Moerman wilde waarnemen. (...) Omdat ik ook incasseerder was van het "Onderling Beheerd Ziekenfonds" heb ik de leden van Unitas overgeschreven in het OBZ."

Nadat Moerman in juni 1945 uit gevangenschap was ontslagen, wilde Poot niet meer naar hem terugkeren.[111]

In 1985 vierde Moerman zijn 55-jarig artsjubileum. Hij hield nog tot kort voor zijn overlijden spreekuur, zij het dat hij de laatste jaren minder en minder patiënten ontving. Sinds hij in de jaren vijftig bekendheid kreeg met zijn alternatieve behandelmethode voor kanker, nam het aantal reguliere patiënten snel af. Het feit dat de andere artsen geen waarnemingen voor hem verrichtten en vice versa zal er mede aan hebben bijgedragen dat velen zich lieten overschrijven. Tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog was al een eerste lichting patiënten vertrokken, wat verband hield met zijn Duitsgezindheid en internering. De in 1945 door de POD verhoorde A. van der Valk zegde hem in 1943 als huisarts af:

> "daar mijn huisgezin zich ergerde aan hem. Hij was steeds voor Duitsland waardoor er steeds ruzie met ons ontstond. Als arts was hij een prima dokter. (...) De verklaring die ik onderteekende, moet U maar als vervallen beschouwen. Toen waren wij nog een beetje op wraak belust. Ik vind het zoo erg niet meer, wat Dr. Moerman heeft gezegd."

Ook anderen meldden zich om deze reden af, waarvan sommigen later spijt kregen.[112] Gedurende de rest van zijn carrière hield hij de reguliere patiënten die dat wensten aan.[113] Geleidelijk aan zullen dat er steeds minder zijn geworden, door overlijden, vertrek, maar zeker ook op eigen initiatief.

Moerman had zijn praktijkruimten in 1930 ingericht en heeft daar, afgezien van de betimmering van het dak van de behandelkamer, nooit iets aan laten wijzigen. Belangrijker nog is dat hij nooit iets aan zijn methoden, medicatie en instrumentarium veranderde, afgezien van misschien een nieuwe bloeddrukmeter en een weegschaal. Vakliteratuur hield hij niet bij: deze ontbreekt in zijn bibliotheek en ook van bijscholing blijkt nergens iets. Of het charisma en de overtuigingskracht waarmee hij zijn patiënten toesprak voor de gewone huisartsenpraktijk op termijn voldoende zouden zijn gebleken, mag betwijfeld worden. Het teruglopend aantal reguliere patiën-

ten baarde hem waarschijnlijk geen zorgen. De toevloed van kankerpatiënten compenseerde dit volledig en meer dan dat. Bij tij en ontij zochten zij hem op en het spreekuur duurde geregeld tot na 20:00 uur 's avonds. De ontwikkeling van de kosten voor een consult door de jaren heen kan niet goed gereconstrueerd worden. In de jaren veertig bedroegen de kosten voor een visite f 1 of f 2 en een consult tijdens het spreekuur f 1,50. Vanaf de vroege jaren zeventig tot aan zijn dood kostte een consult tijdens spreekuur f 6. Visites reed hij toen niet meer. Hiermee rekende Moerman, zeker in de laatste jaren een veel lager tarief dan andere artsen, die in de jaren tachtig minstens het zevenvoudige hiervan vroegen. Het geld interesseerde hem niet, zoals hij meermalen aan bekenden duidelijk maakte, zeggende dat hij voldoende vermogen had. Patiënten die krap bij kas zaten, hoefden, net als voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog ook daarna niet te betalen. In zijn agenda's hield Moerman de inkomsten per dag bij. Het betreft in de jaren zestig en zeventig bedragen tussen f 150 en f 675, maar gemiddeld rond de f 200 à f 300. Deze bedragen zijn niet gespecificeerd, waarmee het niet duidelijk is hoeveel aan consulten en hoeveel aan medicijnen verdiend werd. Ook het exacte aantal patiënten per dag kan niet gereconstrueerd worden.

De huisartsenpraktijk van Moerman is vanaf het begin geen doorsneepraktijk geweest. Niet alleen was de vestigingsplaats, in een oude boerderij, afwijkend, ook het feit dat hij een apotheek hield was in Vlaardingen niet gebruikelijk. De vereniging Unitas, die tot in de Tweede Wereldoorlog bestond, kan gekenschetst worden als zijn 'eigen' ziekenfonds. Hiermee onderscheidde hij zich van de andere Vlaardingse huisartsen, die in het meer reguliere patroon meeliepen. De afwijkende praktijk en zeker ook Moermans manier van optreden bracht hem in conflict met zijn collega-huisartsen, de medische instanties en de overheid. Zijn gedrag hierin kan als eigengereid getypeerd worden. Hoewel in zijn recht staande wat zijn apotheek betreft, gaf hij een duidelijk afkeurend signaal af naar de bestaande apotheken toen hij deze in 1932 startte. Datzelfde geldt voor de vereniging Unitas, die in 1931 op zijn instigatie werd opgericht uit onvrede met de bestaande ziekenfondsen en als poging de bestaande verhoudingen tussen fondsen, apothekers en geneesheren te doorbreken. In deze instelling volhardde hij ook tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij hij de schuld van het opheffen van Unitas en de poging zijn apotheek te sluiten niet bij de Duitsers legde, maar bij de Vlaardingse artsen en het OBZ. Los hiervan was hij er van overtuigd dat er een algemene hetze tegen hem was aangespannen door collega Birnie. Het maakte Moerman argwanend en volhardend tegelijk. Ondanks deze strubbelingen lijkt zijn praktijk onder de bevolking populair te zijn geweest en patiënten waren tevreden over de inzet en inzichten van hun huisarts. Na de Tweede Wereldoorlog volhardde Moerman in zijn isolement. Hij bemoeide zich niet met zijn Vlaardingse collegae en zij niet met hem. Zijn alternatieve behandelmethode van kanker maakte hem in die zin ook onafhankelijk. De kankerpatiënten kwamen uit heel het land en van (soms ver) daarbuiten. Het strijdtoneel verlegde zich van de plaatselijke medische wereld naar de landelijke.

Hoofdstuk 5. Moermans Duitsgezindheid en de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog zou een zware wissel op het leven van Moerman trekken. Zijn in Vlaardingen en omstreken algemeen bekende Duitsgezindheid en vermeende lidmaatschap van de NSB resulteerden erin dat hij direct na de Duitse inval in mei 1940 gevangen werd gezet. Na vijf dagen werd hij, nadat het Nederlandse leger de wapens had neergelegd, weer op vrije voeten gesteld. Tijdens de oorlog kreeg hij te maken met maatregelen van de bezetter. Zijn duiven moesten eraan geloven, de apotheek werd bedreigd en de vereniging Unitas werd opgeheven. De grootste beproeving was misschien nog wel de internering die na de Bevrijding volgde. Gevangenschap werd gevolgd door een meldingsplicht en een voorlopige vrijspraak. Het dossier dat werd aangelegd in het kader van het onderzoek naar Moermans gedragingen tijdens de oorlog, brengt alle beschuldigingen in beeld, maar laat ook zien hoe hij zelf in conflict met de bezetter kwam.

De Duitsgezindheid van Moerman gaat ver terug. Hoe ver kan niet vastgesteld worden, maar ongetwijfeld ligt het ontstaan daarvan in zijn vroege jaren en in zijn diensttijd. Moerman was hiermee niet uniek. Onder brede lagen van de Nederlandse bevolking bestond ten tijde van de zogenaamde Boerenoorlogen in Zuid-Afrika aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een sterke anti-Engelse stemming. Het feit dat de Engelsen ten strijde trokken tegen afstammelingen van de 'Nederlandse stam', met grote overmacht de Boerenrepublieken op de knie dwongen en als eerste natie concentratiekampen inrichtten (voor de gevangen boerengezinnen), zorgde voor een golf van sympathie met de Boeren. De anti-Engelse stemming was ten tijde van de Eerste Wereldoorlog nog sterk aanwezig. Nederland kon de neutraliteit handhaven en de regering vermeed een kant te kiezen. De publieke media voelden zich niet gebonden en kozen of voor de geallieerde (Engelse) zijde of voor de Duitse. Moerman behoorde duidelijk tot het pro-Duitse kamp. Nog in *De Wedergeboorte* beschuldigt hij de Engelsen van de uitvinding van het concentratiekamp, impliciet de Duitse misdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog daarmee nuancerend. De eerste schriftelijke verwijzingen naar zijn Duitsgezindheid zijn opgenomen in *Het Treurspel van Leiden*, waarin hij een van zijn Leidse professoren (Van der Hoeven) opmerkelijk beschrijft:

"Hij is gedeeltelijk het type van een Duitscher, geweldig

werken en goed werken en heerschen, en gedeeltelijk een Engelschman, die z'n vrienden exploiteert om z'n vijand te omsingelen en onder het motto beschaving af te maken."

Gedurende zijn leven zou Moerman een voorkeur voor Duitsland en de Duitsers houden. Hij beheerste het Duits redelijk tot goed, terwijl hij de Engelse taal slecht machtig was. Hierbij moet in acht genomen worden dat Nederland voor de Tweede Wereldoorlog maatschappelijk, cultureel en wetenschappelijk sterk op Duitsland georiënteerd was. Dit wordt goed geïllustreerd door zijn boekenverzameling, waarin de Duitstalige literatuur, maar vooral veel Duitse studieboeken overheersen en de Engelstalige vrijwel ontbreekt. Moermans nicht Dirtha herinnert zich:

"Toen ik medicijnen ging studeren vroeg hij me informatie over medisch-chemische processen in de stofwisseling. Maar dat kon hij niet oppakken. Wel begrijpelijk want de oorlog zat ertussen, bijscholing bestond nauwelijks en de medische taal voorheen Duits, veranderde in Engels, hetgeen hij niet beheerste. (...) Mijn oom was zeer Duits vriendelijk. Het "Germaanse ras", dat was het beste soort mensen dan al het andere, ook de Fransen en Engelsen, waren maar niks."

De voorkeur voor Duitsland en de Duitsers lag, zoals uit *De Wedergeboorte* ook blijkt, niet alleen in het cultureel-maatschappelijke vlak maar kwam zeker ook voort uit Moermans voorkeur voor het Germaanse ras, waartoe ook de Nederlanders behoorden. Voor de oorlog stond Moerman niet alleen in kleine kring, onder familie en vrienden, maar ook daarbuiten bekend als Duitsgezind. De politieke veranderingen in de jaren dertig die zich in Duitsland hadden voltrokken, hadden hierop geen effect gehad. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, leidde dit tot speculaties onder de Nederlandse militairen van de '3e Batterij Luchtdoelartillerie', welk afweergeschut in 1939 achter boerderij Hoogstad was opgericht. In 1945 haalt oud-militair E. Schaap hieraan zijn herinneringen op. Er werd voor de meidagen gefilosofeerd of Moerman lid van de NSB was, wat niet duidelijk werd:

"Wel gaf hij aan te verwachten dat Duitschland zou winnen (omdat) de Duitsche soldaat van jongs af aan een betere opvoeding had genoten en er discipline was."

In 1945 blikte Moerman terug op zijn vermeende NSB-lidmaatschap:

"En het gerucht was zoo sterk, dat, toen Rost van Tonningen en ander prominente N.S.B.-ers een maand voor den oorlog werden vastgezet, de legende door de stad ging, dat ik eveneens was gegrepen en gearresteerd, omdat ik een hooge functie zou bekleeden in de N.S.B.. Een patient kwam mij toen speciaal opzoeken om te zien of het werkelijk waar was. Ik heb toen hartelijk gelachen, omdat ik nog niet begreep, welkeen afschuwelijk Golgotha men voor mij in het verborgene had opgericht."

Dat hij door zijn houding en uitspraken de verdenking op zich had geladen, drong niet tot hem door. De realiteitszin ontbrak hem om de effecten juist in te schatten. Moerman onttrok zich aan het Vlaardingse gemeenschapsleven. Hij was geen lid van plaatselijke verenigingen, zat niet in besturen van maatschappelijke instellingen en onderhield geen vriendschappelijke relaties met de plaatselijke elite, waar hij als arts zeker zijn plaats had kunnen hebben. Deze opvallende afzijdigheid, zijn eigenzinnige karakter en de momenten waarop hij zich gunstig over Duitsland en de Duitsers had uitgelaten, konden niet anders dan tot argwaan en al dan niet terechte verdachtmakingen leiden. Moerman had tijdens zijn studententijd enkele malen Duitsland bezocht, terwijl hij in de jaren dertig in de weekeinden ook regelmatig naar Duitsland zou zijn geweest.[114] Of en in welke mate dit heeft bijgedragen aan zijn pro-Duitse visie is niet bekend. Of hij de effecten van de machtsovername door de Nazi's heeft waargenomen, is evenmin bekend. Wat hij uit de krant van dit 'nieuwe Duitsland' kende, bracht hem in ieder geval niet op andere gedachten.

Toen de Duitsers van 9 op 10 mei 1940 Nederland binnenvielen, was dit aanleiding voor de diverse overheden om vijandelijke elementen en personen die verdacht werden van medewerking aan de vijand te interneren. Van duidelijke procedures was hierbij over het algemeen geen sprake: alles vond plaats in de angstige sfeer van de oorlogssituatie en nauwkeurigheid was in veel gevallen ver te zoeken. Ook in Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht werden verdachten opgepakt, vooral diegenen die van Duitse herkomst, NSB-lid of anderszins openlijk Duitsvriendelijk waren. Ook Moerman werd in verzekerde bewaring gesteld. Van officiële zijde zijn hierover geen documenten in de archieven aangetroffen, maar Moerman zelf heeft hier tijdens zijn verhoor door de Politieke Opsporings Dienst en in zijn in dat kader door hem opgestelde *Verweerschrift* in 1945 zelf melding van gemaakt. Op 10 mei werd hij, tezamen met achttien NSB'ers opgepakt en opgesloten in het Raadhuis van Vlaardinger-Ambacht aan het Plein Emaus:

"Toen de Duitschers binnenvielen was ik de eerste die werd opgesloten. Er was nog niemand gearresteerd, geen enkele N.S.B.-er. Ik was de eerste. Daar ging hij, de geneesheer, die ver in den omtrek een naam had. Daar ging hij, de man die tien jaar achtereen dag en nacht voor zijn patiënten had klaar gestaan, zonder één dag vacantie te hebben genomen voor zich zelf."

Om vrij gelaten te worden, beriep hij zich op zijn beroep en de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheden, terwijl hij tevergeefs ook aanbood een borg te betalen. Alle gevangenen werden door de politie verhoord, met uitzondering van Moerman. Wat hieraan ten grondslag lag, is onduidelijk. Mogelijk wist men met hem, immers een dorpsnotabele en hoewel Duitsvriendelijk geen bewezen NSB'er, niet goed raad:

> "Zoowel de Burgemeester als hoofd van de Politie, en de veldwachters van mijn gemeente weigerden om mij te verhooren, hoewel de N.S.B.-ers allen zonder onderscheid de verklaring aflegden, dat ik niets met de N.S.B. te maken had. Men begrijpt hier de duistere machten achter de schermen."

Dat de verklaringen van de gevangen genomen NSB'ers weinig indruk maakten, begreep hij duidelijk niet. Het voelde als een groot onrecht dat hij was opgepakt en hij verklaarde dit zelf als resultaat van de hetze van het "moderne geestelijke proletariaat" die in Vlaardingen tegen hem gevoerd werd. Dat zijn pro-Duitse houding hem verdacht had gemaakt, realiseerde hij zich kennelijk niet. Moerman:

> "De vijf dagen opsluiting heb ik doorgebracht onder afschuwelijke ellende. De laatste dag bracht de grootste emotie. Des morgens om elf uur stonden twee jonge soldaten, echte jongens, in de gang van ons arrest-lokaal te huilen. Ik begreep dat er iets aan de hand was. En toen ik contact met hen kreeg, vertelden ze mij, dat de valscherm-jagers reeds aanwezig waren in de Glimfabriek te Overschie, en dat de voorposten der Duitschers gesignaleerd waren bij Schiedam. Ieder oogenblik kon nu het bevel komen voor de Nederlandsche bezetting om terug te trekken in de richting van Hoek van Holland. Doch indien dit bevel zou komen, dan moesten eerst de aanwezige arrestanten gefusileerd worden, omdat ze ons niet konden loslaten, en ook niet medenemen. We moesten dus dood!"

Tot het fusilleren van de gevangenen kwam het niet. Zij werden opgesloten in het ruim van een schip dat in de Vlaardingse Buitenhaven lag en weer vrijgelaten in de nacht van 14 mei, nadat het Nederlandse leger de wapens had neergelegd. Met grote bitterheid over de behandeling die hij had ondergaan ("de klauwen van brutale gewetenlooze Nederlanders") was Moerman de Duitsers dankbaar voor zijn vrijlating: "Duitsche wapenen hebben mij gered". Ondertussen waren de Nederlandse militairen, die vlak achter boerderij Hoogstad hun kampement hadden, tot ontsteltenis van zijn bejaarde moeder de woning van Moerman binnengedrongen:

> "De opgehitste Hollandsche soldaten waren mijn huis binnengedrongen, kasten opengebroken, sloten geforceerd, paneelen uit de deuren geslagen, om ten slotte niets te vinden dan mijn oude uniformen uit den voorigen oorlog, die zij medenamen, en die later door een onderofficier werden teruggebracht met de woorden: "die stomme sufferds, het zijn Hollandsche uniformen!"

Moerman was er de man niet naar om het hierbij te laten zitten. Nadat burgemeester Luijerink van Vlaardinger-Ambacht "hoogst geagiteerd" persoonlijk zich bij Moerman vervoegde om hem te melden dat zijn arrestatie buiten zijn verantwoordelijkheid had plaatsgevonden en ook de commandant van de luchtdoelafweer, kapitein C.J. Tuijn, zich nergens van bewust bleek, wendde hij zich tot niemand minder dan de procureur-generaal van de Hoge Raad. Deze liet een onderzoek instellen door een rechercheur die zich bij de politie van Vlaardinger-Ambacht liet informeren over de gebeurtenissen tijdens de eerste oorlogsdagen. Agent C.A. van Eendenburg werd met name op het punt van de borg ondervraagd om een eventuele verdenking van omkoping te ontzenuwen. De rechercheur zou de uitslag van zijn onderzoek "ten onrechte ... gearresteerd" persoonlijk aan Moerman hebben medegedeeld.[115] Van het toegezegde eerherstel kwam niets meer, aangezien de procureur-generaal in Den Haag door de Duitsgezinde R. van Genechten werd vervangen en het dossier onder in een la terecht was gekomen.

Het *Verweerschrift* geeft een duidelijk beeld van de wijze waarop Moerman de oorlogsjaren heeft ervaren. Het is niet een verweerschrift in de strikte zin van het woord. Naast een poging beschuldigingen van het 'heulen met de vijand' te weerleggen, weidt hij 24 pagina's uit over zijn jeugd en studententijd, de tegenwerking die hij had ondervonden van zijn Vlaardingse collegae en de Leidse professoren, zijn religieus-filosofische studies, het schrijven van het eerste deel van *De Wedergeboorte*, zijn kankeronderzoek en behandelwijze van deze ziekte. Al deze zaken haalde hij erbij om aan te tonen dat hij stelselmatig werd tegengewerkt, er een hetze tegen zijn persoon bestond en dat er krachten waren die hem wilden uitschakelen. Zijn Duitsgezindheid en aanwijzingen voor de samenwerking met de Duitse bezetter werden in zijn opinie onterecht aangevoerd met als doel hem professioneel en als persoon het zwijgen op te leggen. Naast de secundaire door hem ingebrachte overwegingen bracht hij ook argumenten te berde die zijn onschuld moesten bewijzen. Deels waren dit gebeurtenissen die hem juist met de bezetter in conflict hadden gebracht of hadden kunnen brengen, en deels een poging beschuldigingen te ontkrachten. Het *Verweerschrift* is geen objectieve bron: het is Moermans persoonlijke relaas en is in die zin selectief en gekleurd. Archiefbronnen ter aanvulling zijn schaars. Een aantal conclusies kan worden ontleend aan stukken uit zijn eigen archief, een andere belangrijke bron is zijn dossier in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, dat direct na de Tweede Wereldoorlog door de POD werd opgesteld. In dit dossier bevinden zich enkele bewijsstukken en de verslaglegging van de verhoren en verklaringen van getuigen en bekenden van Moerman.[116]

Ter verdediging voerde Moerman enkele conflicten met de Duitse bezetter aan. Het eerste, dat verder niet door andere bronnen gestaafd kan worden, betreft zijn claim dat tegen hem bij de Gestapo[117] een aanklacht was ingediend door hem onwelwillend gezinden uit Vlaardingen. De sinds 1939 in Vlaardingen woonachtige Duitser F.W. van Rügge ("Een volks-Duitscher, een zeker Rugge"), waarschuwde hem kort nadat hij was vrijgekomen:

> "Dokter, mag ik U waarschuwen, want U wordt uit den weg geruimd! Gij hebt vijanden, zooals niemand ze heeft. In de Mei-dagen is het niet gelukt om U te laten sneuvelen als N.S.B.-er. Toen hebben ze het omgedraaid, en aangifte gedaan bij de Gestapo, dat U Hitler had uitgescholden en de Weermacht had beleedigd. Het toeval wilde, dat ze mij naar den weg vroegen naar je huis, om je weg te halen voor het concentratie-kamp. Ik heb het voorkomen."

Het verhaal komt niet echt geloofwaardig over en zal op zijn minst zijn aangedikt, maar het geeft tegelijkertijd duidelijk aan dat Moerman zich omringd meende door elementen die van hem af wilden. Door het *Verweerschrift* heen citeert hij de uitspraak die Carel Birnie, de eerder vermelde zoon van collega-arts Birnie, gedaan zou hebben: "We zullen hem villen, we zullen hem uitkleeden tot zijn hemd."

Een zaak die hem aantoonbaar wel in negatieve zin in aanraking bracht met de Duitsers betrof zijn duiven. Moerman was niet alleen een postduivenliefhebber, ook deed hij met deze dieren medische proeven. In de jaren dertig ontwikkelde hij het zogenaamde 'Moerman-dieet', dat bestond uit een door hem beredeneerd voedselpakket met basisstoffen die hij ontleend had aan de proefnemingen met zijn duiven. Deze proeven werden onder zijn toezicht en volgens zijn aanwijzingen vanaf 1930 uitgevoerd door de duivenverzorgers Johannes Priem en later Paul van Dorp. De bezetter had echter een heel andere belangstelling voor de (post)duif. Deze kon namelijk een strategische rol spelen, ook voor de vijand, door het overbrengen van inlichtingen die schadelijk voor de Duitsers konden zijn. Geleidelijk aan werd het de duivenhouders moeilijker gemaakt. Op 20 december 1940 werd bekend gemaakt dat alle duiven die na 15 mei waren uitgebroed verplicht voorzien moesten worden van sluitringen, zoals die door het Nationaal Verbond van Nederlandsche Postduivenliefhebbers te Amsterdam werden verstrekt. Burgemeester Luijerink van Vlaardinger-Ambacht maakte de duivenhouders vervolgens bekend dat zij vanaf 21 februari 1941 in het bezit moesten zijn van een officiële door de onder Duitse controle staande 'Commissie ter behartiging der belangen van Nederlandsche Postduivenhouders te Amsterdam' goedgekeurde hoklijst en van een lidmaatschapskaart van het Nationaal Verbond van Postduivenhouders. Mocht een duivenhouder hier, ook na herinnering niet aan hebben voldaan dan zou "onmiddellijke inbeslagneming van alle voorhanden zijnde post-

COMMISSIE TER BEHARTIGING
DER BELANGEN VAN NEDERLANDSCHE
POSTDUIVENHOUDERS

Goedgekeurd en als zoodanig officieel erkend door de Duitsche Overheid bij beschikkingen d.d. 18 Mei en 3 Juli 1940

HOKLIJST No. 11815

Bovenstaand nummer bij alle correspondentie te vermelden.

Hang deze kaart bij Uw hoklijst.

Deze kaart is tevens het bewijs van het door U gestorte inschrijfgeld.

Hoklijst van C. Moerman uitgevaardigd door de 'Commissie Behartiging der Belangen van Nederlandsche Postduivenhouders', 1940 (SAV Archief Moerman).

duiven" volgen. Dezelfde maatregel gold overigens ook voor sierduivenhouders, waartoe Moerman niet behoorde. Op 25 juli 1941 werd door Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart een verordening uitgevaardigd, betreffende het houden van duiven. Voortaan moesten postduivenhouders lid zijn van het Nationaal Verbond van Nederlandsche Postduivenhouders te Amsterdam, de duiven ringen en de ringnummers doorgeven aan de burgemeester van hun gemeente. De laatste moest de verzamelde lijsten met namen van duivenhouders en al hun duiven weer doorsturen aan de 'Hoheren Wehrmachtnachrichtenoffizier', terwijl het Verbond een kopie kreeg. Een belangrijk verbod dat werd ingevoerd, was dat op het vrij laten vliegen, waardoor vliegwedstrijden onmogelijk waren. Maar ook het fourageren (het landen en oppikken van zaadjes en ander voedsel) mocht niet meer plaatsvinden. In zekere mate voldeden de Vlaardingse duivenhouders aan de verplichtingen. Zo blijkt dat Moerman in oktober

1941 bijvoorbeeld tweeënveertig duiven heeft laten afmaken, de meeste uit het ei gekropen in 1938, 1939 en 1940 en in mei 1942 nog eens achttien duiven. De Vlaardingse postduivenverenigingen hadden de taak hun leden van de nieuwe regels op de hoogte te houden en het ledenbestand te overleggen. Hieruit blijkt dat Moerman in die periode aangesloten was bij de PDV "Keer Weer". Moerman had in deze periode ongeveer tweehonderd duiven, wat in vergelijking met de meeste andere duivenhouders (de meesten hadden er tussen de twintig en vijftig) veel was. Het toezicht op de naleving van de verordening lag bij de burgemeesters, die dit weer delegeerden aan de plaatselijke politie. De controle op de duivenbestanden was moeilijk omdat de eigenaren vaak duiven ruilden, verkochten en doodden. Commissaris van politie Van der Hout berichtte burgemeester Siezen dat voor een goed overzicht een wekelijkse controle nodig was. Van der Hout diende de lijsten eind september 1940 in. De duivenadministratie werd door de Gemeente Vlaardingen goed bijgehouden. Op 5 september 1942 werd bijvoorbeeld een "Staat van ingeleverde duivenringen. Liste von abgelieferten Taubenringen" doorgestuurd. Op deze lijst staat vermeld dat Moerman zesentwintig ringen van dode duiven had ingeleverd. Ook het uitvliegverbod werd nageleefd. Op 27 september 1941 werd bijvoorbeeld een 'Strafverfügung' tegen J.G. Muller in de Borneostraat ingesteld: "Sie werden beschuldigt am 5.8.1941 in den Niederlanden Tauben frei umherfliegen gelassen zu haben", waarvoor hij een boete van dertig gulden kreeg. Naast de beperkingen en andere maatregelen die erop gericht waren gedetailleerd toezicht te kunnen houden op het duivenbestand, hadden de duivenhouders een ander probleem: het voer. Hoewel in de eerste jaren nog geen sprake was van ernstige voedselschaarste, begon die zich al wel aan te kondigen. Het Rijksbureau Voedselvoorziening in Oorlogstijd (afdeling veevoederdistributie, sectie bijzondere diergroepen) was verantwoordelijk voor het toewijzen van voer aan de duivenhouders. Plaatselijke leveranciers dienden bij dit Bureau lijsten aan te leveren waarop hun afnemers stonden, met de gewenste hoeveelheden voer. Moerman betrok zijn duivenvoer van de Vlaardingse firma Wout van Leeuwen, die van het Bureau 'voederbonnen' kreeg, waarop de toegekende hoeveelheden per afnemer vermeld stonden. Moerman kreeg al in 1940 minder dan waar hij voor had ingetekend en nam daarop rechtstreeks contact met het Bureau. Per kerende post (3 oktober) werd hem medegedeeld dat hij voor vijftig van zijn tweehonderd duiven voer toegewezen zou krijgen. Hoewel hem een verhoging voor later dat jaar in het vooruitzicht werd gesteld, was de voertoewijzing een manier om het aantal duiven op termijn te beperken. Enige clementie bestond er in 1940 nog wel: "De eerste maal is U bij uitzondering een extra bon verleend, omdat U even vastliep met Uw voeder." Op basis van deze nieuwe situatie nam hij contact op met de Inspecteur van de Volksgezondheid in Den Haag met het verzoek:

> "... mijn duiven voor het kanker-vraagstuk in bescherming te nemen en zoo mogelijk behulpzaam te zijn bij het verstrekken van voedsel. Hoewel ik hem aanbood: Geef mij tien kanker-patienten en ik zal er vijf van genezen, heeft de man, misschien wel opgehitst vanuit Vlaardingen, mij lafhartig in den steek gelaten. Ik kreeg niet den minsten steun."

Omdat hij geen gehoor kreeg, besloot hij drie hectare weiland te laten omploegen en als akkerland in gebruik te nemen. Dit alternatief liep, om heel andere redenen, op een teleurstelling uit. Met de loonwerker die hij in april 1940 voor dit karwei inhuurde en opdracht gaf gerst te telen, de uit het Westland afkomstige C.A. Vreugdenhil, raakte hij al snel in conflict. De Vlaardingse landbouwconsulent en het op deze functionaris toezichthoudende bureau in Delft gaven geen toestemming voor gerstteelt. Volgens zijn eigen zeggen, stond hij hem ter compensatie van de gederfde opdracht toe spruiten te poten. Vreugdenhil maakte vervolgens bij de 'grondkamer' aanspraak op de pacht van het perceel grond, op basis van een mondelinge overeenkomst met Moerman. De laatste betwistte de pacht, hij wilde het land immers zelf gebruiken en een zitting van de grondkamer volgde. Als gevolg van het missen van de trein, "door de weermacht ... opgehouden", verloor hij de zaak en werd de grond voor zes jaar aan Vreugdenhil toegewezen. In de tussentijd hadden Moerman en zijn broer Jan het land al laten inzaaien, wat Vreugdenhil op zijn beurt aanleiding gaf de gebroeders Moerman wegens contractbreuk voor het gerecht te dagen. De rechtbank stelde Vreugdenhil in het gelijk en veroordeelde Moerman tot een schadevergoeding van f 1.100. De gemoedstoestand van Moerman liet zich raden.

Op 3 augustus 1942 viel het doek voor de postduivenhouders. Bij verordening van de Rijkscommissaris werd, met onmiddellijke ingang, het doden van alle duiven gelast. Aanvankelijk was er onduidelijkheid over de inwerkingtreding, waardoor de verordening in diverse gemeenten niet werd uitgevoerd. Bovendien bleek dat veel duivenhouders hun dieren onderbrachten bij dierentuinen, wat ook niet werd toegestaan. Zij moesten hun duiven doden en, zo liet de 'Bevelhebber der Duitsche Wehrmacht in Nederland', generaal P. Christiansen, weten dat: "tegen duivenhouders en tegen de politieorganen, die door onverantwoordelijk optreden aan de uitvoering van meergenoemde verordening mochten trachten afbreuk te doen, met de scherpste middelen zal worden opgetreden".[118] Dit bracht Moerman, die de experimenten met zijn duiven ten behoeve van zijn kankeronderzoek wilde voortzetten, in aanvaring met de bezetter. Na de afkondiging van de verordening van augustus 1942 stelde hij zich, na bemiddeling van de plaatsvervangende Ortskommandant, in verbinding met de 'Führer des Brieftaubenzuges Holland', Oberleutnant Schulze. Deze verwees hem door naar de rijkscommissaris met de mededeling dat er een mogelijkheid bestond

de duiven te laten leven door ze onder te brengen bij het 'Rijksseruminstituut' in Rotterdam. Op 8 augustus wendde Moerman zich tot Seyss-Inquart met het verzoek "seine Tauben zu wissenschaftlichen Versuchungszwecken behalten zu dürfen" (voor wetenschappelijke doeleinden zijn duiven te mogen behouden). Tegelijkertijd en ongeacht de uitkomst stuurde hij zijn duiven onder politietoezicht alvast naar het Rijksseruminstituut:

> "Ze zijn er heen gebracht door de Vlaardingsche politie, en gecontroleerd door de Groene politie[119] der Duitschers te Rotterdam, waarvan de majoor Werner mij opbelde, dat hij alles "richtig" had bevonden, en dat de duiven onder zijn toezicht bleven leven."

Omdat hij van de Rijkscommissaris geen antwoord kreeg, stuurde hij deze een telegram met het verzoek alsnog te reageren, echter zonder resultaat. Op 7 september werden de 101 (zelf spreekt hij van 103) door hem ingeleverde duiven van het Rijksseruminstituut doorgestuurd naar het 'Brieftaubezuge'. Moerman had geen ringen van de door hem te doden duiven ingeleverd en om die reden werd hij door het 'Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Luftgau Holland' aangeklaagd. Op 30 januari 1943 werd hij echter vrijgesproken van vervolging omdat "Er sofort nach Inkrafttreten des Verordnung an den Reichskommissar gewandt hatte" (zich na afkondiging van de verordening meteen tot de Rijkscommissaris had gewend). Bovendien had Moerman zijn duiven aantoonbaar aan het onder rijkstoezicht staande Rijksseruminstituut overgedragen. Zelf had hij een andere verklaring voor het feit dat hij werd aangeklaagd:

> "Het lijdt voor mij niet de minste twijfel dat corrupte Nederlanders de zaak onder valsche beschuldigingen hebben aangebracht bij de Gestapo. De duiven werden weggehaald en ik zou worden gevonnist door het "Feldgericht" met alle mogelijke gevolgen, die hieraan verbonden zijn. ... Ik werd vrijgesproken, maar de kostbare kolonie duiven was ik kwijt. Ze werden geïnterneerd bij de Duitsche "duiventrein" in Hilversum, en zijn daar gebleven tot op het einde van den oorlog. Of ze toen door de Duitschers zijn meegenomen of door de Nederlanders na de capitulatie zijn weggenomen is niet bekend. Maar in Vlaardingen heeft men zijn zin: de duiven zijn weg."

In het *Verweerschrift* begroot Moerman het financiële verlies, dat hij leed op f 50.000 gerekend naar de opbrengst van vergelijkbare duiven in België.

De volgende klappen waren de poging zijn apotheek te sluiten en het opheffen van de vereniging Unitas (zie hiervoor). Het eerste mislukte, het tweede kreeg met het Ziekenfondsbesluit wel zijn beslag. Ook in deze beide gevallen weet hij de tegenslagen niet aan de Duitse bezetter en de onder hun gezag opererende rijksinstellingen maar aan de Nederlanders die hen daartoe hadden aangespoord.

Moerman werd verweten in zijn Duitsvriendelijkheid te ver te zijn gegaan. Niet alleen ontving en bezocht hij Duitse patiënten, ook ging hij naar de mening van enkele gehoorden en tipgevers te vriendschappelijk met hen om. Tegenover de Duitsgezinde houding voerde Moerman ter verdediging enkele argumenten aan die moesten bewijzen dat hij de Duitsers juist niet bevoordeelde en zelfs tegenwerkte. Het eerste voorbeeld valt moeilijk te bewijzen en betreft het in bescherming nemen van twee Vlaardingse collegae, de artsen S.H. Thio en (opmerkelijk) zijn rivaal Birnie. Moerman:

> "Men moet het volk "zuiveren" van de wraak. De wraak heeft nog nooit iets goeds gebouwd in deze wereld. De wraak werkt nooit construeerend, maar altijd destrueerend. Daarom blijft het tot in lengte van dagen een ongeschreven pleidooi voor de innerlijke gaafheid van Nico Langendoen, dat hij mij telefonisch te hulp heeft geroepen om twee Vlaardingsche doctoren van het leven te redden, namelijk Dr. Thio en Dr. Birnie. Natuurlijk had ik wraak kunnen nemen op Dr. Birnie, de gelegenheid was nog nooit zoo mooi geweest! Doch de doktoren hebben rustig geslapen, niet wetende dat de dood hun geruischloos was voorbij gegaan, en dat ze dit te danken hadden aan de zoo gehaatte Langendoen en Moerman. Nu rijden ze in hun auto door de stad, en het publiek vermaakt zich, dat wij zijn opgesloten in het kamp, omdat we zouden hebben geheuld met den vijand!!!"

Behalve in deze passage is Moerman zelf ook de enige die tijdens zijn verhoor over deze kwestie repte. In het bewuste telefoongesprek zou Langendoen hem hebben verteld dat de SD bij hem thuis was en dat zij de opdracht hadden de beide doktoren te arresteren. Om dit te voorkomen sprak Moerman door de telefoon met hen:

> "Ik heb met die Duitschers door de telefoon gepraat en het resultaat was, dat zij weggingen en de doktoren Birnie en Thio met rust lieten."

De NSB'er Langendoen zelf maakte tijdens zijn verhoor geen melding van dit voorval. Mocht het telefoongesprek daadwerkelijk zo hebben plaatsgevonden, dan lijkt het erop dat Langendoen met de situatie geen raad wist. Het feit dat Moerman telefonisch in staat bleek de SD van een arrestatie af te doen zien is op zichzelf al opmerkelijk, maar duidt er ook op dat hij kennelijk in die kringen enig gezag had. Het feit dat hij er in zijn *Verweerschrift* en tijdens zijn verhoor niet verder over uitweidde, wijst dan in die richting. Ter verdediging bracht Moerman verder de keuringen van jongemannen, die voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland gestuurd werden, als voorbeeld naar voren. Toen in Vlaardingen een Gewestelijk

Arbeidsbureau werd gevestigd, kreeg hij het verzoek hieraan mee te werken:

> "maar dat heb ik niet gedaan. Ik kreeg een brief van de Nederlandsche Arbeidsdienst en de Nationalen Jeugdstorm[120], ook voor keuringen, maar heb dat geweigerd.

Op de keuringen voor het Arbeidsbureau wordt hierna teruggekomen. Aan de weigering om leden van de Jeugdstorm te keuren, ging wat vooraf. Inderdaad ontving Moerman van de (later aan het Oostfront gesneuvelde) secretaris van de Nationale Jeugdstorm Afdeling Schiedam/Vlaardingen, F.L. Baerveldt, het keuringsverzoek, per brief van 5 januari 1942. In dit schrijven verzocht deze om een onderhoud om over de gezondheid van de leden van die beweging te praten. Het antwoord van Moerman is bewaard gebleven. Hij nodigde het bestuur uit voor een afspraak een paar dagen later. Dat hij het keuren weigerde te doen, wordt niet door andere bronnen dan Moermans eigen opmerking gestaafd. Dat hij deze Nederlandse pendant van de Hitlerjugend uitnodigde voor een gesprek spreekt echter niet in zijn voordeel. Keuringen die hij aantoonbaar wel heeft verricht, zijn die voor de Nederlandsche Volksdienst (NVD). Hij verrichtte in het voorjaar van 1945 keuringen voor de 'kinderuitzending', waarbij ondervoede kinderen de gelegenheid werd geboden in Noord- of Oost-Nederland bij particulieren aan te sterken. De NVD was ingesteld door de bezetter om de Nederlandse maatschappij om te vormen tot een nationaalsocialistische gemeenschap en was geënt op de 'National Sozialistische Volkswohlfahrt' in Duitsland. Al het sociale werk behoorde tot het taakgebied, waaronder het verstrekken van voedsel, kleding en andere levensbehoeften voor getroffenen. Moerman ontving daartoe op 16 april 1945 het bedrag van f 300. Hoewel de NVD als een representant van de bezetter beschouwd mag worden, was de uitzending van kinderen uit het tijdens de Hongerwinter geteisterde West-Nederland een noodzakelijkheid en medewerking hieraan is Moerman niet aangerekend. Zijn belangstelling voor de NVD en de Duitse tegenhanger blijkt uit een exemplaar van het boek 'N.S. Volkswohlfahrt in Duitschland' (Berlijn 1942) dat zich in zijn bibliotheek bevindt.

Een derde voorbeeld van anti-Duits gedrag dat Moerman als verdediging aanvoerde, is het feit dat een aantal onderduikers op boerderij Hoogstad verborgen heeft gezeten. Tot de in 1945 door de POD ondervraagden behoorden twee van hen: Willem Bos en Arend Vellekoop. Tezamen verklaarden zij: "gedurende 3 à 4 maanden van december t/m maart bij Dr. Moerman op de boerderij te zijn ondergedoken geweest." En Moerman zelf is hier kort over: "In 1944-1945 heb ik geregeld onderduikers op mijn boerderij gehad, alwaar ik nu nog woon." Niet alleen Bos en Vellekoop zaten enige tijd op Hoogstad ondergedoken, ook de zoon van de eerste, Ary Bos heeft hier als kind enige nachten in onderduik doorgebracht. Hij herinnert zich dat zijn vader na keuring door een NSB-arts voor de bezetter in Frankrijk moest werken. Toen hij op verlof terug was, besloot hij niet meer terug te gaan en onder te duiken. Bos was bevriend met Arend Vellekoop, een neef van boer A. Vellekoop die het grote huis op Hoogstad van Moerman huurde, en kwam hier aldus geregeld over de vloer. In de hooiberg die toen nog op het erf stond, aan het einde van de oprijlaan links voor de staldeur, was van boven naar beneden in het hoog opgetaste hooi een gang naar beneden gesneden. De toegang tot deze gang was door hooi afgedekt en voorzien van een houten luik. Door middel van een ladder van enkele meters kon een ruimte van circa twee bij drie meter bereikt worden, waar de onderduikers zich verborgen. Overdag hielpen de onderduikers de boeren op het land, uit het zicht van omstanders. Waarom Arend Vellekoop zich hier verborgen hield weet Ary Bos niet meer. Zelf heeft hij zich ook verschillende malen in de hooiberg teruggetrokken. De reden hiervoor was dat hij in 1944 getuige was geweest van het neerschieten door Vlaardingse politiemannen van G. Nouwt, NSB'er en lid van de lijfwacht van NSB-leider Anton Mussert, bij de Kortedijk. Vanwege de beladenheid van dit voorval leek het zijn familie beter Ary Bos een tijdje mee te laten onderduiken. Later was hij op 14 februari 1945 ook nog eens getuige van de liquidatie van collaborateur A. Poldervaart in diens woning aan de Gedempte Biersloot 10, waar het gezin Bos vlakbij woonde (Kwakelsteeg). Met een vriendje zat hij in het portiek toen twee mannen op de fiets aankwamen. Ze vroegen bij de deur aan de echtgenote van Poldervaart naar haar man, die hier even later verscheen en meteen door de mannen werd neergeschoten. In het haastige voorbijgaan zeiden zij tegen de jongens dat ze er maar beter vandoor konden gaan, waarna Bos de hooiberg weer enige dagen opzocht.[121] Ook de dochter van boer Vellekoop, Truus Bijl-Vellekoop kan zich de onderduikers herinneren:

> "Ik herinner mij nog heel goed dat in de hooiberg die vroeger vóór op het erf stond een poos lang onderduikers hebben geslapen. Dat zal in de Hongerwinter zijn geweest. Mijn oom, mijn aanstaande zwager, een man uit Vlaardingen en diens buurman sliepen daar 's nachts in. Overdag zaten ze vaak bij ons in huis."[122]

Naast Bos en Vellekoop hebben in de hooiberg nog ondergedoken gezeten: Wim Voorend, Daan de Goede en Piet van Berkel, de eerste twee verwant aan de familie Vellekoop en de derde een bekende van de Broekkade.[123] Volgens de kinderen van pachter Vellekoop wist Moerman van hun aanwezigheid: af en toe trakteerde hij hen op een borreltje.[124] Moerman zelf vermeldt in zijn *Verweerschrift* ook de aanwezigheid van de onderduikers, zonder daar verder over uit te weiden. De kans is reëel dat hij van hun aanwezigheid heeft geweten, zeker omdat zij overdag geregeld meewerkten op het land en dus over het erf hebben gelopen. Zijn actieve betrokkenheid bij

het herbergen van de onderduikers zal niet groot geweest zijn. Zelf deed hij daar geen melding van. Ook zou hij weet hebben gehad van Joodse onderduikers die bij particulieren aan het Narcisplein waren ondergebracht en de oorlog daar hebben overleefd. Hij heeft hen niet verraden.[125]

Het keuren van de mannen die waren opgeroepen voor de Arbeitseinsatz, de dwangarbeid in Duitsland, diende om te bepalen of dezen geschikt waren voor uitzending. Moerman voerde ter verdediging aan dat hij weigerde gehoor te geven aan de oproep van het Gewestelijk Arbeidsbureau om de arbeiders te keuren:

> "Dit heb ik geweigerd. Want dit is politiek. Maar als Albert de Jong te Vlaardingen oorlogsschepen maakt voor den vijand,- het zwaarste wapentuig dat men aan den vijand kan leveren-, dan acht de P.O.D. hem volkomen onschuldig. Zoogenaamd omdat hij tegen dit bouwen van oorlogsschepen geprotesteerd heeft. Maar dit zoogenaamde protesteren is politiek! Want hij had evengoed kunnen weigeren als ik! Maar ziet: de Jong heeft enorme kapitalen in zijn zak gestoken, dáártegen heeft hij niet geprotesteerd! ... Ik begrijp dit niet: ik bedoel het verschil tusschen tyrannie en vrijheid, en het verschil tusschen een recht-staat en een macht-staat, het verschil tusschen willekeur en recht."

In dit citaat betoogt Moerman twee zaken: dat hij geen arbeiders gekeurd heeft en dat anderen die wel met Duitsers meewerkten, daar fors aan verdienden en in 1945 ongestraft bleven. Inderdaad heeft Moerman geen keuringen voor het Arbeidsbureau verricht. Sterker nog, hij claimt:

> "Wel heb ik geneeskundige verklaringen afgegeven, die valsch waren, om de jongens voor Duitschland te laten afkeuren, met name Jos [moet zijn: Jacob/JtB] van Veen, wonende Vettenoordskade 137 en Pauw van Dorp, wonende Heemraadstraat 20 en nog vele anderen, wier namen ik mij niet meer herinner."

Door veel huisartsen werden jongemannen voor korte of langere tijd gevrijwaard van de Arbeitseinsatz, door verklaringen af te leggen die hun gezondheid slechter deed voorkomen dan die in werkelijkheid was. Dat Moerman dit ook gedaan heeft, is niet onwaarschijnlijk, ondanks diens Duitse sympathiën. Er bestond grote maatschappelijke weerstand tegen de gedwongen inzet van Nederlands arbeidspotentieel in Duitsland, waarvan bekend was dat die vooral ten gunste kwam van de oorlogsindustrie. Pauw (Paulus) van Dorp was voor de oorlog enige tijd duivenverzorger voor Moerman geweest en dat verklaart deze vriendendienst. Of en zo ja, hoeveel anderen Moerman opzettelijk heeft afgekeurd, kan niet vastgesteld worden. In zijn kritiek op de samenwerking van scheepswerven met de Duitsers, zoals onder andere door Scheepswerf A. de Jong aan de Havenstraat, stond Moerman niet alleen. Op grote schaal werden in de Rotterdamse regio, maar ook elders in Nederland, schepen voor de Kriegsmarine gebouwd, verbouwd of gerepareerd, zo ook in Vlaardingen.[126] Op de Vlaardingse werf werden met name loggers tot Vorpostenboot omgebouwd en werd geschut aan boord geplaatst.[127] Directeur Albert de Jong werd ook door de POD ondervraagd, maar stond na een kortstondig huisarrest weer snel op vrije voeten. De werfarchieven uit de oorlogsjaren werden kort na de oorlog vernietigd, zodat over de volledige omvang van leveranties aan de bezetter geen goed beeld gevormd kan worden. Werkgelegenheid en het in stand houden van de bedrijfstak blijken tijdens de oorlog voor werfdirecties het argument geweest te zijn om mee te werken. Na de Bevrijding waren deze zelfde argumenten reden voor de overheid om hen evenmin al te hard aan te pakken. Overigens is niet alleen De Jong het mikpunt van Moermans woede over wat hij machtspolitiek noemt. Het hoofd van de POD in Vlaardingen, G.A. Wagner, krijgt ook het verwijt dat diens vader met de Duitsers heeft samengewerkt:

> "Zijn vader heeft tijdens den oorlog voortdurend schilderwerk verricht aan de Duitsche schepen te Maassluis, en daar behoorlijk aan verdiend. (...) Waarom heeft nu de schilder Wagner niet geheuld met den vijand, en gaat hij derhalve vrij uit, en waarom word ik opgesloten, gevild en uitgekleed!?"

Na met de beschuldigende vinger in de richting van anderen te hebben gewezen, tracht Moerman in zijn *Verweerschrift* en verhoor zich te verdedigen tegen de aangebrachte bewijzen en getuigenissen. De bewijzen bestaan uit schriftelijke stukken, adreswikkels van 'foute' tijdschriften, maar vooral uit mondelinge en schriftelijke verklaringen. De laatste varieren van gedetailleerde beschuldigingen tot 'horen-zeggen' mededelingen. In het dossier van Moerman in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, aangelegd in 1945/1946, zijn deze verzameld. Een belangrijk aspect bij de bestudering van dit materiaal is de wetenschap dat de oorlog nog maar net was afgelopen. Aan de ene kant zullen herinneringen nog vers zijn geweest en heerste er een gevoel dat recht gedaan moest worden, maar aan de andere kant speelden kort na de oorlog wraakgevoelens een rol. De betrouwbaarheid van de getuigenissen staat om die reden niet onomstotelijk vast, wat natuurlijk ook geldt voor het *Verweerschrift* van Moerman, dat naast feitelijkheden vooral ook zijn eigen perceptie weergeeft. Tot de getuigen hoorden al dan niet geïnterneerde NSB'ers, leden van de POD, medici en een reeks particulieren, die Moerman tijdens de oorlog hebben meegemaakt. De POD maakte voor de bewijsvoering tevens gebruik van archieven van collaborerende instellingen en verenigingen. Op deze wijze kon gecontroleerd worden wie bijvoorbeeld lid was geweest van de NSB en het Medisch Front[128], wie geabonneerd was op bladen als *Volk en Vaderland* en wie aangesloten was bij verdachte overheidsinstellingen.

In de relatief kleine gemeenschap die Vlaardingen was, wist iedereen dat Moerman aan het begin van de oorlog tot de komst van de Duitsers opgesloten had gezeten. Ook was bekend dat hij Duitsvriendelijk was, ook al zullen weinigen hebben kunnen verklaren waaruit dat bestond. Feit is dat hij in die zin slecht bekend stond, er veel verhalen de ronde deden en hij voor velen als een verdachte figuur gold. Deze optelsom resulteerde kort na de Bevrijding in zijn arrestatie, opsluiting en het onderzoek dat tegen hem ingesteld werd. Zelf beschrijft hij het aldus:

> "De rechercheur, die mij kwam halen, - zijn naam is Waay-, trad rustig op. Hij vond mij zittend aan mijn schrijfbureau in de spreekkamer, verdiept in het manuscript van de Wedergeboorte van het Christendom. Ik vroeg hem terstond of het spelletje van 1940 opnieuw begon? En of ze nu nóg niet wisten, dat ik niets met de N.S.B. te maken had, nóch lid, nóch sympathiseerend lid? Daarop antwoordde hij mij, dat hij inderdaad wist dat ik géén N.S.B. –er was, maar dat hij nu eenmaal het bevel had, om mij te arresteeren, en dat hij als rechercheur had te gehoorzamen."

Moerman werd overgebracht naar de Lagere School aan de Groen van Prinstererstraat, waar hij en lotgenoten werden bewaakt door politie en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Wanneer hij werd opgehaald is niet beschreven, maar dit zal vermoedelijk kort na de Bevrijding zijn geweest.

Het onderzoek van de POD richtte zich op beschuldigingen die aan het adres van Moerman geuit waren: een vermeend lidmaatschap van de NSB, de zogenaamde 'Artsenkamer' en abonnementen op enkele nationaalsocialistische tijdschriften en kranten, het keuren van mannen voor de Arbeitseinsatz en de Nederlandsche Jeugdstorm, de omgang met en hulpverlening aan Duitse militairen en instanties en NSB'ers en ten slotte het verheerlijken van Duitsland en het verguizen van het Oranjehuis.

Al voor de oorlog ging het gerucht door Vlaardingen dat Moerman lid, zelfs prominent lid, van de NSB was. Dit verhaal was de belangrijkste reden om hem in de Meidagen van 1940 aan te houden en hem ook in mei 1945 weer vast te zetten. Dat hij deze verdenking op zich laadde, hield verband met zijn veelgenoemde Duitsgezindheid. Veel van zijn uitlatingen pasten goed in de gedachtewereld van de NSB en het was niet vreemd dat door omstanders de relatie werd gelegd. Een lidmaatschap van de NSB was op zichzelf voldoende om personen gedurende een zekere periode vast te kunnen houden, in afwachting van nader onderzoek en een uitspraak over langere detentie. Zowel in 1940 en 1945 bleek al snel dat Moerman, tegen de verwachting in, geen lid was geweest. Dit kon eenvoudig gecontroleerd worden door het ledenbestand van de landelijke en lokale NSB hierop na te zien, maar ook werden NSB-leden bevraagd. Zij konden uit directe waarneming weten wie er tot hun gemeenschap hadden behoord. Maar al snel bleek dat Moerman niet bij de NSB aangesloten was geweest, niet voor en niet tijdens de Tweede Wereldoorlog en ook geen 'sympathiserend lid' was. Hij had een afkeer van politiek en had zich nooit verbonden aan welke partij dan ook. Ook hier trok hij zijn eigen lijn. Toen hij in mei 1940 in het Raadhuis van Vlaardinger-Ambacht was opgesloten, zat hij daar te midden van achttien NSB'ers, die zich verbaasden over de inhechtenisneming van Moerman, omdat hij niet een van hen was. De Vlaardingse NSB-leider M. Schrevelius in 1945: "hetgeen toen al voor mij een raadsel was." In 1940 kwam het niet meer van onderzoek. Dit was in 1945 uiteraard anders. Moerman werd aan een verhoor onderworpen, dat geleid werd door de politieambtenaar Ruinaard. Een week na zijn opsluiting zou Ruinaard aan Moerman gemeld hebben: "U bent geen NSB-er". Ook de gevangen genomen Vlaardingse NSB'ers, Schrevelius, het echtpaar Langendoen, T. Goedknegt en A.J. Damsteeg, verklaarden dat Moerman geen lid was geweest. Aan alle ondervraagden die hem van nabij hadden meegemaakt, werd de vraag gesteld of Moerman NSB-lid was geweest en geen van hen kon dat bevestigen: "... of hij N.S.B.-er was, weet ik niet." Raadpleging van de archieven leidde op 10 augustus 1945 tot de conclusie dat Moerman niet bij de NSB of aanverwante organisatie was aangesloten:

> "Bij dezen verklaar ik, hoofd van de afdeeling Aangiften en Informatie van den P.O.D. te Vlaardingen, betreffende: Cornelis Moerman, geboren te Vlaardingen op den 6en Januari 1893, P.B. [persoonsbewijs/JtB] Nr. 25/001514, wonende Broekweg 252 te Vlaardingen het volgende: Wij hadden een vermoeden, dat de heer Moerman lid was van de N.S.B., doch na onderzoek is dit gebleken niet juist te zijn. Ook een eventueel lidmaatschap van de Artsenkamer is tot nu toe nog niet gebleken, daar de betreffende stukken van de Artsenkamer nog niet in ons bezit zijn. Het hoofd van de Afd. Aangiften en Informatie (get.) T. v.d. Caaij"

Hiermee was de kous voor de POD niet af. Een reeks van achttien getuigen, naast Moerman zelf, werd gehoord en van nog een aantal werden schriftelijke inlichtingen ingewonnen. Opvallend daarbij is dat alle ondervraagden met een NSB-achtergrond verzachtende verklaringen en de 'neutrale' getuigen belastende verklaringen aflegden. Opmerkelijk is de uitgebreide getuigenis van Moermans echtgenote Anna Emma van den Berg, van wie hij in 1942 van tafel en bed gescheiden was en van wie hij pas in 1953 definitief scheidde. De gespannen relatie uitte zich in de meest uitgesproken beschuldigingen, die in het licht van hun onderlinge verwijdering bezien moet worden. Schrevelius, aanvankelijk wagenmaker en leesportefeuillehouder en in de oorlog administrateur bij het Gewestelijk Arbeidsbureau en groepsleider

van de NSB Vlaardingen, verklaarde dat hij Moerman verschillende malen gevraagd had een bijdrage te leveren aan de Winterhulp Nederland[129], maar dat hij dat steeds geweigerd had: "Ik heb hem zelfs eens in afbrekenden zin over Duitschland hooren spreeken." Opmerkingen die ook andere NSB'ers naar voren brachten. Veel zal het niet geholpen hebben, maar het laat wel zien dat zij Moerman niet in hun val wilden meesleuren. Met het gezin van de fabrikant van bakkerijgrondstoffen Langendoen had Moerman gedurende de oorlogsjaren een vriendschappelijke relatie. Gedurende de jaren 1943-1944 kwam Moerman geregeld 's avonds bij hen thuis (Schiedamseweg 96, vanaf mei 1945 het onderkomen van de POD). Tijdens deze gezellige avondjes, waarbij onder andere gekaart werd, werd ook over de politieke actualiteit gesproken: "Ik ben wel eens met hem over de NSB begonnen, maar Dr. Moerman ging er nooit op in. (...) Tegenover Mussert en de NSB heeft Dr. Moerman zich dikwijls laagdunkend uitgelaten." De echtgenote van Langendoen, de geboren Duitse W.L. Langendoen-Gossner, bevestigde de verklaring van haar man en voegde daaraan toe dat zij in 1942 zelf het NSB-lidmaatschap hadden opgezegd. De band met de nationaalsocialistische ideologie bleef echter bestaan, al was het maar omdat hun zoon K. Langendoen aan het Duitse Oostfront diende. Uit een brief van de laatste aan Moerman, gedateerd Breslau 17 december 1942, blijkt dat de vriendschapsband niet alleen de ouders gold. Langendoen schrijft over het koude weer en de omstandigheden waaronder de Sovjets leefden: "Voor menigeen ware het goed, dit paradijs des arbeiders eens van nabij te kunnen aanschouwen. Welk een armoede en ellende heersen er hier. (...) Zoiets heeft nog nooit een werkloze in Holland medegemaakt." Hij eindigde met: "Nu geachte Dr., ontvang de hartelijke groeten en een krachtig Houzee". De afsluiting 'houzee' is een typische NSB-groet. Of Moerman zich daar zelf ook van bediende, weten we niet zeker, maar kennelijk voelde Langendoen zich dermate 'onder ons' dat hij het gebruikte. Fiscaal rechercheur W. Graafland kreeg van Moermans echtgenote in 1942 een met 'Moerman' ondertekende brief onder ogen, waaronder "Hou Zee Kameraad" stond geschreven: "Mevrouw Moerman verklaarde mij, dat niet zij, maar haar man Dr. Moerman, van de nieuwe orde was." Van onverwachte hoek werd een getuigenis in zijn voordeel afgelegd. Eén van Moermans tegenstanders, de Vlaardingse longarts dr. F. de Stoppelaar, bracht in 1943 als TBC-districtsarts een bezoek aan Moerman:

> "Dr. Moerman uitte zijn bewondering voor de Duitsche wetenschap en cultuur. Hij zeide echter, niets van het nationaal-socialisme te willen weten, zeker niet zooals dit zich in ons land openbaarde. Wel zei hij, bang te zijn voor het communisme. Hij was ook tegen de Jodenvervolging. (...) Hoewel ik het lang niet in alles met dr. Moerman eens was, heb ik dien avond zeker niet den indruk gekregen dat hij politiek "fout" was."

Naast het onderzoek naar het eventuele lidmaatschap van de NSB werd ook nagegaan of Moerman abonnee was geweest van nationaalsocialistisch getinte kranten en tijschriften. Over het weekblad van de NSB, *Volk en Vaderland*, verklaarde Moerman nooit lid te zijn geweest. Dit hield niet in dat hij dit blad niet las. Zijn echtgenote verklaarde dat zij niet wist of Moerman geabonneerd was, maar vertelde wel dat hij *Volk en Vaderland* had gelezen. Geregeld had zij hem dit blad thuis zien lezen en had zij gezien dat hij een exemplaar van de NSB'er P.W. Emmelot kocht. Fondsbode Poot verklaarde in 1945: "In 1936 is Dr. Moerman bij mij in de kost geweest [hierover is niets naders bekend/JtB]. Toen heeft Dr. Moerman ook het blad *Volk en Vaderland* gelezen. Dit ging toen op een abonnement op mijn naam. (...) Ik kreeg van Dr. Moerman het geld om het abonnement te betalen. (...) Tot in 1944 heeft Dr. Moerman de *Deutsche Zeitung* gelezen." Dit laatste abonnement op deze Nederlandse editie van een Duitse krant, dat in het onderzoek van de POD verder geen rol heeft gespeeld, wordt gestaafd door een kwitantie in zijn persoonlijk archief. Hoelang hij abonnee is geweest, is onduidelijk; de op naam gestelde kwitantie (januari 1944) werd enige jaren geleden bij toeval in de wagenschuur aangetroffen. Verder, en dat gaf hij toe, las hij het blad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap, waarvan een briefje en een adreswikkel in zijn POD-dossier zitten. Moerman verdedigde zich hiervoor door te zeggen dat dit blad niets met politiek te maken had, ofschoon het blad een initiatief van de bezetter uit 1941 was met als doel de culturele verbondenheid tussen Nederland en Duitsland te benadrukken. In zijn *Verweerschrift* vat hij deze houding aldus samen:

> "Daarentegen heb ik elke vergadering, elk lidmaatschap van een vereeniging, elke bijeenkomst of soortgelijke, hoe dan ook te noemen, zorgvuldig in den oorlog vermeden." [onderstreping door Moerman/JtB]

Wel politiek was het door Arnold Meijer geleide Nationaal Front[130], waarvan een folder in zijn archief is aangetroffen. Op zichzelf zegt dit niets, de aanmeldingsbon is oningevuld gebleven, maar het blijft opmerkelijk dat hij dit document bewaarde.

Opvallend zijn de verklaringen over de wijze waarop Moerman omging met Duitsers en NSB'ers. Moerman behandelde als huisarts patiënten zonder onderscheid des persoons, dus ook die met een nationaalsocialistische overtuiging. Verschillende Vlaardingse NSB-leden waren patiënt bij Moerman.[131] Onder hen waren mevrouw Langendoen en Noordegraaf, over wier behandeling hij na de oorlog bijvoorbeeld verwijten kreeg. Hij achtte het echter zijn morele plicht iedereen te helpen, conform zijn huisartseneed. Ook gaf hij medische bijstand aan Duitse militairen:

> "Dezelfde hysterische houding [net als die ten aanzien van

de behandeling van NSB'ers/JtB] heeft het publiek aangenomen ten opzichte van het feit, dat ik hulp verleende in de zoogenaamde Duitsche Batterij aan den Rijksweg bij Vlaardingen. Aldaar werkten een groot aantal vrouwen en meiden in de keuken, voor het schillen van aardappelen en soortgelijke diensten. Dacht men, dat daar nooit eens een ongeluk gebeurde? En dacht men alweer: zulke menschen moeten maar doodgaan? Is dan de Hollandsche mentaliteit nog minder dan die van een beest?

Zo kwam hij eens in de barak bij dit Duitse afweergeschut (de batterij) om een uitgegleden zwangere vrouw te helpen die naar zijn zeggen "bloedde als een gieter":

"Wie in zulke oogenblikken zijn plicht verzaakt en de politiek plaatst boven de geneeskunde, is in mijn oog geen geneesheer, maar een moordenaar."

Ook een Duitse kok uit de batterij die zich bij het uitbenen gesneden had, werd door Moerman, in diens praktijk, geholpen:

"Nu kan men roepen: had hem laten doodgaan! Maar Dr. Moerman denkt daar nu eenmaal anders over. En ik weet dat hij gelijk heeft!"

De Duitse batterij beschikte over een eigen legerarts, waardoor Moermans hulp alleen bij diens afwezigheid werd ingeroepen. Deze arts kwam Moerman af en toe opzoeken, waarbij door beide heren over de wereldproblemen werd gesproken: "Maar nooit heb ik met hem gesproken over opruiming der Joden, regeringspersonen en geestelijkheid." Diverse getuigen meenden dat Moerman wel met anderen over politiek had gesproken. Anna Emma van den Berg getuigde hiervan in 1945. Zij verklaarde tot 1942 onder één dak met hem gewoond te hebben[132]:

"Daarna had ik geen zin om nog langer in zoo'n N.S.B.-troep te wonen. De N.S.B.-ers Emmelot, Baghus, Mooy, Koppenol, Goedknegt, Langendoen en Damsteeg kwamen dikwijls bij hem op visite. (...) Zij deden de vreeselijkste onderhandelingen over regeeringspersoonen, de katholieken, vrijmetselaars en Joden, en alle geestelijke verzorgers, van welk geloof dan ook. Deze persoonen moesten allen worden opgeruimd, dat heb ik Dr. Moerman zelf hooren zeggen."

Ook het Koninklijk Huis en de doktoren Birnie en De Koning moesten het volgens Anna Emma ontgelden. Het feit dat zij thuis Oranjeliederen, bij voorkeur als er NSB'ers over de vloer waren, zong, stoorde hem. Een zekere mevrouw A. van der Vlis meldde bij de POD-afdeling Informatie dat Moerman tijdens het spreekuur had gesproken van "Wilhelmientje [Koningin Wilhelmina/JtB] hetgeen zij zeer laagdunkend vond."

A. Hoogerwerf, buurman aan de Prins Bernhardlaan, sprak Moerman in 1942 nadat hij was vrijgelaten uit Duitse gevangenschap Sint Michielsgestel. Moerman liet zich daarbij uitgesproken uit:

"Het is jammer, dat zij dat wijf [Wilhelmina/JtB] niet te grazen hebben gekregen. (...) Wel was hij ontzettend voor Duitschland en maakte er ook altijd propaganda voor. Hij heeft mij eens gezegd, dat de aansluiting van Nederland aan Duitschland voor ons land het beste zou zijn."

Een fysiek herkenbare uiting van Duitsgezindheid was het brengen van de Hitlergroet. Zijn echtgenote verklaarde dat zij hem die "dikwijls" had zien brengen, maar ook anderen hadden dat gezien. Hoogerwerf: "Ik heb gezien, dat Dr. Moerman, terwijl hij uit de auto stapte, de Hitler-groet bracht aan Emmelot (een Rijksduitscher uit Vlaardingen)." Met Emmelot, die plaatselijk vertegenwoordiger van de Duitse NSDAP was, trok Moerman vaker op, zo verklaarde Anna Emma. Volgens haar was het ook haar echtgenoot geweest die Hoogerwerf aan de Duitsers had aangegeven als gijzelaar in Sint Michielsgestel, hetgeen betwijfeld mag worden. Veeleer zal Hoogerwerf, samen met andere prominenten uit de samenleving, geïnterneerd zijn geweest vanwege zijn vooroorlogse maatschappelijk functies, onder andere bij de Liberale Staatspartij, de Oranjevereniging en de Vlaardingse Burgerwacht. Fondsbode Poot, die Moerman dagelijks meemaakte, verklaarde dat hij hem telefoongesprekken hoorde beëindigen met het 'Heil Hitler': "Dit zeide hij, wanneer hij door verschillende Duitschers werd opgebeld." Maar ook verklaarde Poot: "Volgens mij heeft Dr. Moerman nooit iemand verraden." Duivenverzorger Johannes Priem zag hem eens op het erf van Hoogstad de Hitlergroet brengen aan een Duits legerofficier en "ook tegen de Duitsche soldaten die dikwijls naar zijn duiven kwamen kijken". Priem voegde er aan toe dat hij dit verklaarde omdat Moerman hem er van beschuldigd had duiveneieren gestolen te hebben en om die reden "moet hij er maar aan gelooven." De getoonde rancune maakt deze getuigenis er niet sterker op. Diens broer H. Priem, duivenliefhebber en secretaris van een duivenvereniging, sprak tot het moment van afvoeren van zijn duiven regelmatig met Moerman:

"Dr. Moerman zei, dat Hitler alleen de man was, die Europa kon redden. Hij hield de landkaart van Europa bij met kopspelden en was vergenoegd, wanneer de Duitschers vorderingen maakten. Dit maakte ik op, omdat Dr. Moerman dan in zijn handen wreef. Dr. Moerman heeft ook eens tegen mij gezegd, dat de regeeringen van Engeland, Amerika en Rusland Jodenklieken waren en dat er niets van deugde. Hij was er steeds op uit, propaganda voor Duitschland te maken."

Naast informatie over contacten met Duitse soldaten ontving

de Afdeling Aangifte en Informatie van de POD ook meldingen dat Moerman bezoeken had gebracht aan de SD. Een patiënt, P. van Rijssel, meldde: "Langs een omweg is mij te ooren gekomen dat hij de laatste tijd wel eens naar de SD ging. Dat klopt." Van Rijssel had van NSB'ers die een volkstuin op het land van Moerman hadden, gehoord dat zij Vreugdenhil wilden aanklagen omdat die zijn paarden nog niet had ingeleverd. Hierop was hij naar Moerman gegaan, die naar de SD was gegaan om de arrestatie van Vreugdenhil te voorkomen. Een opmerkelijke wending, gezien de voorgeschiedenis waarbij een onvriendelijke bejegening van Vreugdenhil meer voor de hand zou liggen. Of deze getuigenis betrouwbaar is, kan betwijfeld worden. Ook zou Moerman de SD bezocht hebben om te voorkomen dat hij zijn postduiven moest inleveren. Nadere aanwijzingen hiervoor ontbreken echter.

Een document dat Moerman in diskrediet bracht, was een verklaring van de NSB, die hem vrijstelling van inlevering van zijn radiotoestel (Philips 636A) verschafte. Zoals de rest van de Nederlandse bevolking moest ook hij in mei/juni 1943 zijn radio inleveren, een maatregel van de bezetter om een einde aan het luisteren naar verboden zenders te maken. Sommigen kregen toestemming hun radio te houden, waaronder veel NSB-leden. Het bewuste stuk, een "Ontvangstbewijs betreffende het ingediende verzoek om vrijstelling van den inleverplicht" voor de radio van Moerman, ingevolge de Verordening op het inleveren van radio-ontvangstapparaten van 13 mei/6 juni 1943, en voorzien van een stempel van de NSB District Rotterdam, zou volgens Moerman buiten zijn weten om zijn opgemaakt. Omdat hij in mei 1940 gevangengenomen was, zou hij "op de lijst van de zoogenaamde bloed nationaal socialisten" gezet zijn. Deze uitzonderingspositie wenste hij niet te bekleden en hij leverde zijn radio toch in. Later, zoals hij zelf beweerde, was hij naar de elektricien M.A. Nobel gegaan en had hem aangeboden om met dit briefje een radio uit handen van de Duitsers te houden. Nobel zou hier gebruik van hebben gemaakt en, zo verklaarde Moerman, de radio was steeds bij hem gebleven. Nobel gaf een andersluidende verklaring af:

> "Kort daarop [na het inleveren van de radio/JtB] kwam hij bij mij en zei dat hij zijn radio weer kon terugkrijgen; ik heb het weer voor hem opgehaald. Weer even later meldde hij: Nobel, ik moet binnen vier en twintig uur N.S.B.-er worden of ik moet mijn radiotoestel inleveren. Ik verdom het, ik word geen N.S.B.-er. Daarna heb ik het toestel weer ingeleverd op het Politiebureau."

Maanden later zou Moerman weer teruggekomen zijn met een briefje van oudere datum ondertekend door 'de Rijkscommissaris', waarin stond dat hij zijn radio weer terug kon krijgen. Nobel verklaarde verder dat hij met dit papiertje de radio voor Moerman ging ophalen, maar dat deze inmiddels was afgevoerd. De radio's bleken echter nog in opslag bij de PTT in Rotterdam te staan, zodat hij eenzelfde

Radio van het merk Philips (type 636A), zoals in 1943 door C. Moerman op last van de Bezetter ingeleverd.

exemplaar mocht uitkiezen en meenemen. De radio deed het echter niet meer en omdat onderdelen niet meer verkrijgbaar waren, heeft hij hem naar de Philipsleverancier in Rotterdam gebracht, waar die om dezelfde reden tot oktober 1945 was blijven staan. Moerman zou Nobel echter opdracht hebben gegeven om de radio bij de rechtmatige eigenaar terug te brengen, een zekere A. Huisman in Pijnacker. Deze persoon bleek daar echter niet traceerbaar, maar werd uiteindelijk in Delft gevonden. De rol van Moerman in dezen is wat raadselachtig en hij laadt de verdenking op zich dat hij toch geprobeerd heeft zijn eigen radio terug te krijgen, gedekt door een NSB-verklaring.

Hiervoor bleek al hoe de bezetter op alle gebieden probeerde de samenleving in de nationaalsocialistische geest, naar Duits voorbeeld, om te vormen. Ook professioneel kreeg Moerman daar in zijn dagelijkse praktijk mee te maken, ook al blijkt daar uit zijn *Verweerschrift* en het dossier in het C.A.B.R. behalve wat betreft de gevolgen van het Ziekenfondsbesluit weinig van. Het feit dat hij direct na het uitbreken van de oorlog vast had gezeten, resulteerde in opzeggingen als patiënt bij Moerman. Hoewel sommigen daar spijt van kregen, zal voor

velen de stap definitief zijn geweest. De aanwezigheid van zoveel Duitsers in en om rond Vlaardingen betekende, hoewel zij over legerartsen beschikten, dat hij in zijn praktijk ook met hen te maken kreeg. Maar ook kreeg hij te maken met afgekondigde beperkende maatregelen, zoals het instellen van een avondklok, de 'Sperrzeit'. Van 24:00 tot 4:00 uur mocht niemand zich naar buiten begeven en vanaf medio 1942 werd dit vervroegd naar 20:00 uur. Voor bepaalde beroepsgroepen werd hier een uitzondering op gemaakt, zoals voor artsen. Zij ontvingen van de burgemeester een in de Duitse taal en op naam gestelde verklaring dat betrokkene:

> "auf Grund der Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete, Nr.1/1943, Par.45, Absatz 3, berechtigt ist zur Durchführung seiner Dienstobliegenheiten in der Zeit van 20 Uhr bis 4 Uhr im Gebiete der Gemeinde Vlaardingen die Strasse zu betreten."

Armband met opschrift 'Strassen Erlaubnis' waarmee artsen in Sperrzeit op straat mochten komen, 1944 (SAV Archief Moerman).

Op 29 november 1944 kreeg Moerman daartoe een armband toegezonden met daarop de tekst "Strassen Erlaubnis", zodat hij als zodanig herkenbaar was. Tijdens de Hongerwinter kreeg hij als huisarts met een nieuw fenomeen te maken: honger. Hoewel de situatie vergeleken met die in steden als Rotterdam en Amsterdam nog relatief gunstig was, werd ook Vlaardingen met zijn plattelandsomgeving hiermee geconfronteerd. Voor hem gold de bijzonderheid dat hij zelf op een boerderij woonde, een plaats bij uitstek waar hongerenden naartoe trokken in hun zoektocht naar iets eetbaars. Moerman trachtte deze mensen te helpen:

> "In den hongertijd heb ik als Christenmensch gegeven wat ik had, niet voor geld, maar voor niets. De melk van de boerderij gaf ik, of liever gezegd liet ik geven aan de zieken. (...) Aan patienten met hongeroedeem heb ik gratis maïsmeel gegeven, dat ik over had van de duiven colonie."

Over de schaal van het uitdelen van voedsel is niets bekend en dit had natuurlijk ook zijn grenzen. Opmerkelijk is dat Moerman de rol van zijn broer Jan hier onvermeld laat. Deze was immers verantwoordelijk voor het boerenbedrijf en zal hier op zijn minst een stem in hebben gehad. Tijdens de Hongerwinter logeerde hun broer Kornelis Willem, die in Rotterdam woonde, een drietal maanden op de boerderij om "op te knappen". Om aan te sterken kreeg ook hij het duivenvoer (graan en maïs) te eten.[133] In 1945 legde eveneens hij een verklaring af, namelijk dat: "de andere huisgenooten Dr. Moerman moesten verbieden om nog iets weg te geven, daar hij anders zijn eigen eten had weggegeven."

Huisartsen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog voor morele keuzes gesteld. Hoe ver gingen huisartsen in de behandeling van Duitse militairen en participeerden ze in de keuring van jongemannen voor de Arbeitseinsatz? En zo waren er meer dilemma's. Sommige artsen werkten de bezetter bewust tegen, door bijvoorbeeld mannen af te keuren terwijl ze goed in staat waren om naar Duitsland uitgezonden te worden of door medische hulp aan onderduikers. Weer anderen deden het tegenovergestelde. Zij collaboreerden en verenigden zich met de nationaalsocialistische ideologie. En tussen het wit en zwart zaten allerhande grijstinten. Een rode draad door de geschiedenis van de medische stand tijdens de Tweede Wereldoorlog is het streven van de bezetter deze naar de eigen nationaalsocialistische ideologie vorm te geven en deze onder controle te krijgen. Het resulteerde in een intrigerende 'strijd' tussen de beide krachten, waarbij de artsen (waartoe huisartsen, specialisten en hierbij betrokken ambtenaren gerekend worden) een troef in handen hadden: ze waren ook voor de Duitsers een onmisbare factor. Dit besef bestond en betekende dat naast acties in de illegaliteit tot op zekere hoogte ook openbare acties konden worden gevoerd. De medische ethiek speelde bij de opstelling van de artsen een cruciale rol: men wilde vasthouden aan de medische eed, waarbij zonder aanzien des persoons hulpbehoevenden geholpen moesten worden, dus ook bijvoorbeeld Joden en zwakzinnigen.

Het grootste deel van de Nederlandse artsen was voor en aan het begin van de oorlog aangesloten bij de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (NMG). Of

Moerman lid is geweest is onduidelijk. Het blijkt niet uit zijn persoonlijk archief en in zijn bibliotheek zijn geen exemplaren van het genootschapsorgaan *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* aangetroffen. Dit past in het beeld van de geheel zelfstandige arts, die weinig ophad met zijn collega-artsen en het isolement verkoos. Aanvankelijk kon de NMG in de oorlog redelijk blijven functioneren, maar het aantal maatregelen waardoor de medische ethiek in het gedrang kwam, nam steeds verder toe. Bestuursleden traden af terwijl duizenden leden afhaakten. Tot dan toe had de NMG bestuurlijk relatief zelfstandig kunnen functioneren maar vanaf mei 1941 kwam zij steeds verder onder invloed van de bezetter te staan. Onder druk werd besloten tot het beschikbaar stellen van een bestuurszetel aan de leider van het zogenaamde Medisch Front. Gevolg was een nog grotere uitstroom van leden waarna de rol van deze organisatie in december 1941 was uitgespeeld. In het Medisch Front waren leden of sympathisanten van de NSB vertegenwoordigd en het telde enkele honderden leden. Vanaf juni 1941 gaf het Medisch Front een eigen verenigingsblad uit, *Volksgezondheid,* met veel nationaalsocialistische propaganda, genetica, en aandacht voor volksgeneeskunde. Medisch Front streefde naar 'zuiverheid van het ras', volksgezondheid door profylactische (voorbehoedende) zorg voor kinderen door keuringen en een geneeskundig apparaat dat de arbeidskracht op een zo hoog peil moest houden. Dat dit niet strookte met de medische ethiek mag duidelijk zijn. Daarnaast had de bezetter in december 1941 naar wederom Duits voorbeeld een nieuwe overkoepelende organisatie voor de medische stand opgericht: de Artsenkamer. Deze profileerde zich als de opvolger van de NMG en kreeg alle eigendommen van deze toegewezen. Artsen werden geen lid, maar werden geacht dat automatisch te zijn. Het enige dat artsen konden doen die expliciet niet bij de Artsenkamer aangesloten wilden zijn, was zich afmelden, hetgeen Moerman niet gedaan heeft.

De relevante stukken van de Artsenkamer waren in 1945 niet voorhanden en voor zover bekend, werd hier verder geen onderzoek meer naar gedaan. Er waren voor artsen verschillende beweegredenen om zich niet af te melden voor de Artsenkamer. Natuurlijk waren er degenen die zich ideologisch goed konden verenigen met dit instituut, maar ook waren er artsen met kleine praktijken en weinig vermogen, die vreesden hun inkomen te verliezen. Het lidmaatschap van de Artsenkamer impliceert niet dat de aangesloten arts in zijn praktijk zich daadwerkelijk onethisch heeft gedragen, dus ook hier geldt dat er sprake is van grijstinten. Nu de archieven van de Artsenkamer inmiddels wel toegankelijk zijn, is bekend dat Moerman zich niet als lid heeft afgemeld. Hij staat op een lijst uit maart 1943 van artsen die dit niet hebben gedaan.[134] Hoewel dit niet echt voor hem pleit, hoeft het geen expliciete keuze te zijn geweest en liet hij het wellicht op zijn beloop. Waar hij zich wel druk over maakte en wat meer tegen hem spreekt, is zijn brief aan de Artsenkamer, gedateerd 2 april 1942. Het is een reactie op een schrijven van de Artsenkamer aan de Vlaardingse huisartsen over een verzoek dat de kamer bereikt had. De huisarts mej. J. Qualm had zich tot de Artsenkamer gewend met het verzoek zich in Vlaardingen te mogen vestigen. De Artsenkamer legde vervolgens de vraag voor aan de Vlaardingse artsen of zij hiertegen bewaren hadden en daarop kwam slechts één reactie, namelijk die van Moerman:

> "In antwoord op Uw schrijven dato 31 Maart N° H.C. 114/42 deel ik U mede, dat daarin vermeld staat: 11 artsen van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht. Dit is onjuist, want er zijn hier veertien artsen gevestigd. Uitbreiding van dit aantal lijkt mij zeer ongewenscht.[135]"

De Artsenkamer besloot op basis van deze brief op 16 april 1942:

> "J. Qualm deze vestiging af te raden en de president zal hierover nog een brief dicteeren. De president verzoekt den plv. leider met deze coll. te willen spreken over het ongewenschte van haar voorgenomen vestiging in Vlaardingen."[136]

Het 'advies' van de Artsenkamer aan Qualm had niet het gewenste effect: zij vestigde zich toch in Vlaardingen en vertrok uiteindelijk in 1946 naar Den Haag.[137] Het onderwerp van Moermans brief is in dit kader minder relevant, maar het feit dat hij zich tot de Artsenkamer wendde en deze instelling daarmee impliciet erkende, spreekt minder voor hem. Daar waar de andere Vlaardingse artsen de oproep negeerden, ging hij hier wel serieus op in. De NMG verloor zijn onafhankelijke positie steeds meer en eind 1941 hield zij praktisch op te bestaan. In augustus 1941 was intussen een in de illegaliteit opererende tegenbeweging ontstaan, het Medisch Contact (MC).[138] Door middel van 'Estafette-berichten' werden via een even praktisch als ingenieus verspreidingnetwerk nieuws en mededelingen van de leiders van deze organisatie aan artsen door heel Nederland verspreid. Hierdoor waren de meeste artsen goed op de hoogte van wat er zich afspeelde en kregen zij ook protestoproepen. Het MC liet ook in de richting van de bezettende macht zijn standpunten weten. In december 1941 stuurde het een protestbrief aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart, waartoe 4.261 steunverklaringen van artsen werden toegezonden (van de 6.621 artsen die voorheen bij het NMG waren aangesloten). In deze brief werd de grote bezorgdheid over de maatregelen onder de Duitse bezetting uitgesproken. De oprichting van de Artsenkamer was zo'n maatregel waartegen het MC zich uitsprak. In maart 1943 verplichtte de bezetter alle Nederlandse artsen tot het lidmaatschap van de Artsenkamer, wat tot grote verontwaardiging leidde. Ruim zesduizend medici lieten hun ongenoegen blijken door op hun naamborden de titel 'arts' af te plakken om zo symbolisch afstand te doen van hun titel. De idee hierachter was dat zij

daarmee hun titel opgaven, maar niet hun bevoegdheid. Deze 'Klebeaktion', die zo massaal ondersteund werd, kon door de Duitsers niet genegeerd worden. Toen in juni 1943 het MC bovendien een protestbrief aan Seyss Inquart stuurde, grepen de Duitsers in. Zij arresteerden ruim 350 artsen, die in kamp Amersfoort (tijdelijk) gevangen werden gezet. Het was de bezetter echter duidelijk geworden dat het met hun plannen voor de Nederlandse artsen niets zou worden. Na 1943 stelde de Artsenkamer niet veel meer voor, ook al bleef deze nog wel bestaan. Steeds meer werd samengewerkt met het Medisch Front en er vond een geleidelijke samensmelting plaats. Zowel de Artsenkamer als het Medisch Front hadden hun mededelingenorgaan. De Artsenkamer had het *Nederlandsche Artsenblad*, waarin naast medische onderwerpen veel maatregelen van hogerhand werden medegedeeld en het Medisch Front gaf het blad *Volksgezondheid* uit. In dit laatste verschenen eveneens artikelen van medische aard maar het bevatte vooral ook allerlei propagandistische oproepen met een racistische toon.

Dr. F. de Stoppelaar, longarts in het Vlaardingse ziekenhuis, in 1943 TBC districtsarts en in 1945 gevangenenarts voor de Binnenlandse Strijdkrachten (SAV).

In de bibliotheek van Moerman zijn geen exemplaren van het *Nederlandsche Artsenblad* aangetroffen. In de wagenschuur op Hoogstad werd enige jaren geleden echter een kartonnen doos met documentatie en archieven gevonden, waaronder twee exemplaren van *Volksgezondheid* uit 1942 en 1943. Moerman was dus bekend met dit tijdschrift, waarvan niet bekend is hoe hij er aan is gekomen. Hij was geen lid van het Medisch Front, zo blijkt uit bestudering van het archief van deze organisatie, waardoor hij het blad niet regulier ontving.[139] Leden van het Medisch Front trachtten leden te werven door het blad onder collegae te verspreiden en zo zijn deze exemplaren vermoedelijk in Moermans bezit gekomen.

Zoals hiervoor beschreven werd Moerman aanvankelijk in de Lagere School aan de Groen van Prinstererstraat gevangen gehouden. Na vijf jaar oorlog was de weerzin tegen collaborateurs en geestverwanten met het nationaalsocialisme groot en die werd de gevangenen niet onthouden, ongeacht het feit dat zij nog geen proces hadden gehad. Ook Moerman had hieronder te lijden:

> "... de hoofdcommandant (...), een zekere Vos, gaf (...) de opdracht mij te straffen. Ik moest toen twee uur in de houding staan met de handen in den nek. Ik ben twee en vijftig jaar en sterk van gestel. Bovendien wilde ik mij niet laten "kennen", doch na zeven kwartier zakte ik in elkaar."

In de school ontmoette hij kort hierna De Stoppelaar, die hij als één van de aanstichters van de hetze tegen hem zag. De Stoppelaar was door de Binnenlandse Strijdkrachten gevraagd de medische zorg voor de gevangenen te verzorgen en kwam aldus ook in contact met Moerman:

> "Hij [Moerman/JtB] was in een overspannen toestand, wat – gezien de situatie waarin hij verkeerde - wel te verklaren was. Hij gedroeg zich naar mij vrij agressief, omdat hij dacht dat ik hem een spionagebezoek had gebracht in 1943 om hem uit te hooren en hem daarna had aangegeven."

De Stoppelaar achtte Moerman dermate instabiel dat hij de Schiedamse zenuwarts dr. W. Hoekstra verzocht hem in consult te nemen. Hoekstra verklaarde aan de POD:

> "Het is wel een apart soort mensch. Voor anderen zal het moeilijk zijn om met hem om te gaan. Dr. Moerman is wel eigenwijs, maar daarom nog lang niet gek. (en) zij, die iets bezwaarends naar voren brengen, een persoonlijken haat tegen Dr. Moerman hebben."

Op 18 mei 1945 stuurde Hoekstra, na met Moerman gesproken te hebben, zijn 'Geneeskundig rapport' aan de commandant van de BS. Hierin concludeerde hij:

> "... ben ik van mening, dat onderzochte een duidelijke paranoïde instelling heeft voorheen zoowel als thans. Er is een gemis aan werkelijkheidsbesef en inzicht in sociale verhoudingen gepaard gaande met een sterke zelfoverschatting waardoor de politieke gedachtengang van onderzochte beïnvloed is. De wijze waarop hij zich thans in gevangenschap gedraagt, zou in normale tijden aanleiding zijn hem in een bijzondere gevangenis of in een psychiatrische inrichting te plaatsen. Ik neem aan dat er medische gronden zijn hem uit de gewoone gevangenschap te ontslaan, maar acht verder toezicht noodzakelijk met het oog op suïcide. Dit toezicht kan echter de familie uitoefenen."

Hoewel Hoekstra hem met welwillendheid tegemoet trad, ging zijn conclusie gepaard met een hard oordeel over zijn karakterstructuur in zijn algemeenheid (paranoïde) en geestelijke toestand (risico op suïcide). Op basis van Hoekstra's rapport en omdat het hem gebleken was dat hij geen lid van het Medisch Front was geweest, adviseerde De Stoppelaar "verschillende malen" Moerman vrij te laten, "wat uiteindelijk gelukt is." Rechercheur Ruinaard van de POD trok tegelijk de conclusie dat Moerman geen NSB-lid was geweest en dat er verder geen bewijzen tegen hem waren gevonden. Inderdaad berichtte het hoofd van de POD op 31 mei 1945 aan de Militaire Commissaris in Schiedam dat Moerman vrijgelaten kon worden:

> "De arrestatie geschiedde, voor zoover ik heb kunnen nagaan, op vrij losse gronden. (...) Dr. van den Bijllaardt geeft in overweging deze persoon uit internering te ontslaan met verplichting zich dagelijks te melden."

Majoor P.C.C.I.M. Janssens, districtscommissaris van de Militaire Commissie, gaf op basis van dit advies de POD op 1 juni opdracht Moerman "voorlopig te ontslaan met verplichting zich elken dag te melden." Op zijn beurt liet G.A. Werner, hoofd van de POD, de commandant van de BS weten: "Hierbij deel ik U mede, dat de arts C. Moerman moet worden vrijgelaten, met de verplichting zich éénmaal daags te melden."

Moerman had aldus bijna een maand lang opgesloten gezeten, met als conclusie dat er 'voorlopig' geen reden was om hem vast te houden. De verbittering over het feit dat hij de vernederingen had moeten ondergaan, stak hij niet onder stoelen of banken. In zijn *Verweerschrift*:

> "Hoe is het toch mogelijk, dat de menschen zeggen of denken, dat ik aan den kant van het duivelsche nationaalsocialisme heb gestaan! Ik heb altijd gestaan aan den kant van het Christendom. (...) Alles wat het publiek van mij vertelt, is fantasie, die voortkomt uit een persoonlijken haat tegen mij en daarbij de hetze van enkele corrupte Nederlanders."

Degene die er toe had bijgedragen om hem vrij te krijgen, De Stoppelaar, moet het daarbij nog het meeste ontgelden:

> "Toen ik hem duidelijk maakte, dat hij een van de raddraaiers was van mijn ongeluk, haalde hij de zenuwarts Dr. Hoekstra, om mij "voor gek" te laten verklaren. Maar "gek" was ik alles behalve, want het gelukte mij in het bijzijn van Dr. Hoekstra hem de bekentenis af te dwingen, dat hij wist, dat ik geen lid van de N.S.B. was, nóch sympathiseerend, waarop Hoekstra de opmerking maakte: "waarvoor zit hij dan hier"! En hierop gaf de Stoppelaar het voor mij zoo buitengewoon belangrijke antwoord: "omdat we ontevreden zijn over zijn houding in den oorlog."

Dat De Stoppelaar zijn collega Hoekstra erbij had gehaald omdat hij zich zorgen over zijn geestelijke toestand, drong niet tot Moerman door: hij moest 'gek' verklaard worden. Bovendien had hij niet de realiteitszin te begrijpen dat hij de verdenking tegen zich, ondanks het feit dat hij geen NSB-lid was geweest, had opgeroepen. Zijn frustraties projecteerde hij op De Stoppelaar, zich niet realiserende dat die juist de aanzet tot zijn vrijlating zou geven. Wederom zocht Moerman de verklaring van zijn ongeluk in de hetze van de artsen tegen zijn persoon. Ook een tweede arts, dr. Van den Bijllaardt, die hem in gevangenschap (inmiddels in een andere school, welke is onduidelijk) onderzocht, moest het ontgelden. Deze zou hem onterecht beschuldigd hebben - om hem zijn artsenbevoegdheid af te nemen - van het verstrekken van abortusmedicijnen aan de dochter van N. Langendoen: "Men had geen beschuldiging, men wilde een beschuldiging, daarom maakte men een beschuldiging."

Moerman werd op 2 juni 1945 vrijgelaten, maar moest zich dagelijks melden bij de BS. Dit gebeurde bij het gevangenkamp 'De Vergulde Hand', het voormalige Duitse barakkenkamp aan de Maasdijk. Moerman had zo zijn eigen idee over deze maatregel:

> "Als we hem nu eens de straat op stuurden, en hem op een oud fietsje door Vlaardingen lieten rijden, en hem "den plicht" opleggen zich iederen dag te komen melden, dan kan tenminste het publiek zich nog een beetje vermaken, en den indruk krijgen dat hij voor "her-opvoeding" in aanmerking kwam."

Het gevreesde effect, namelijk dat het publiek op deze manier zou denken dat hem iets te verwijten viel, is werkelijkheid geworden. Nog in 1996 meende zijn voormalige huishoudster

Jo Sonneveld dat hij NSB'er zou zijn geweest, omdat zij hem zich in 1945 dagelijks op de fiets bij het Kamp 'De Vergulde Hand' zag melden.[140] Op 1 januari 1946 had Moerman er na "7 x 30 x 6 kilometer = 1260 kilometer" genoeg van:

> "Twee costuums had ik op dezen Europeeschen fietstocht versleten. En omdat ik terdege begreep, dat het alleen maar te doen was om mij uit te kleeden, ben ik er zelf mee opgehouden. Wie kan mij dit kwalijk nemen?"

Dat hij de dagelijkse tocht per fiets aflegde, was het gevolg van het feit dat zijn automobiel in beslag was genomen. De eerdergenoemde districtscommissaris Janssens machtigde op 22 mei 1945 A.C. Nolet om beslag te leggen op Moermans Cadillac. Eerder, "in de eerste weken", was deze gebruikt door de Engelse majoor Corcoran en goed onderhouden.

Tekening uit 1946 van het kamp 'De Vergulde Hand' door .. Keuzenkamp, (SAV).

Toen deze hoorde dat Moerman vrij was en de auto als arts nodig zou hebben, wilde hij hem deze teruggeven. Volgens Moerman werd dit door Nolet voorkomen door hem af te schilderen als collaborateur. De Cadillac werd "volkomen in "de soep gereden" en hij zag hem niet meer terug.

De afwijkende houding van Moerman, die als een rode draad door zijn leven loopt, speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog een opvallende rol. Als huisarts sloot hij zich al voor de oorlog af van zijn collegae en hij liet zich daarover niet onbetuigd. Hij was overtuigd van een door hen georkestreerde 'hetze' en reageerde daar bij gelegenheid fel op. Hij stond daarmee bij velen in een vreemd, vaak kwaad, daglicht en de realiteitszin ontbrak hem om dat te onderkennen. Dat hij zich voor, maar vooral ook tijdens de oorlog positief uitliet over Duitsland en de Duitsers versterkte het negatieve beeld. Dat hij daarbij niet zozeer het naziregime verheerlijkte, was een nuance die in deze tijden begrijpelijk aan velen ontging. Het feit dat hij op vriendschappelijk basis omging met leden van de NSB

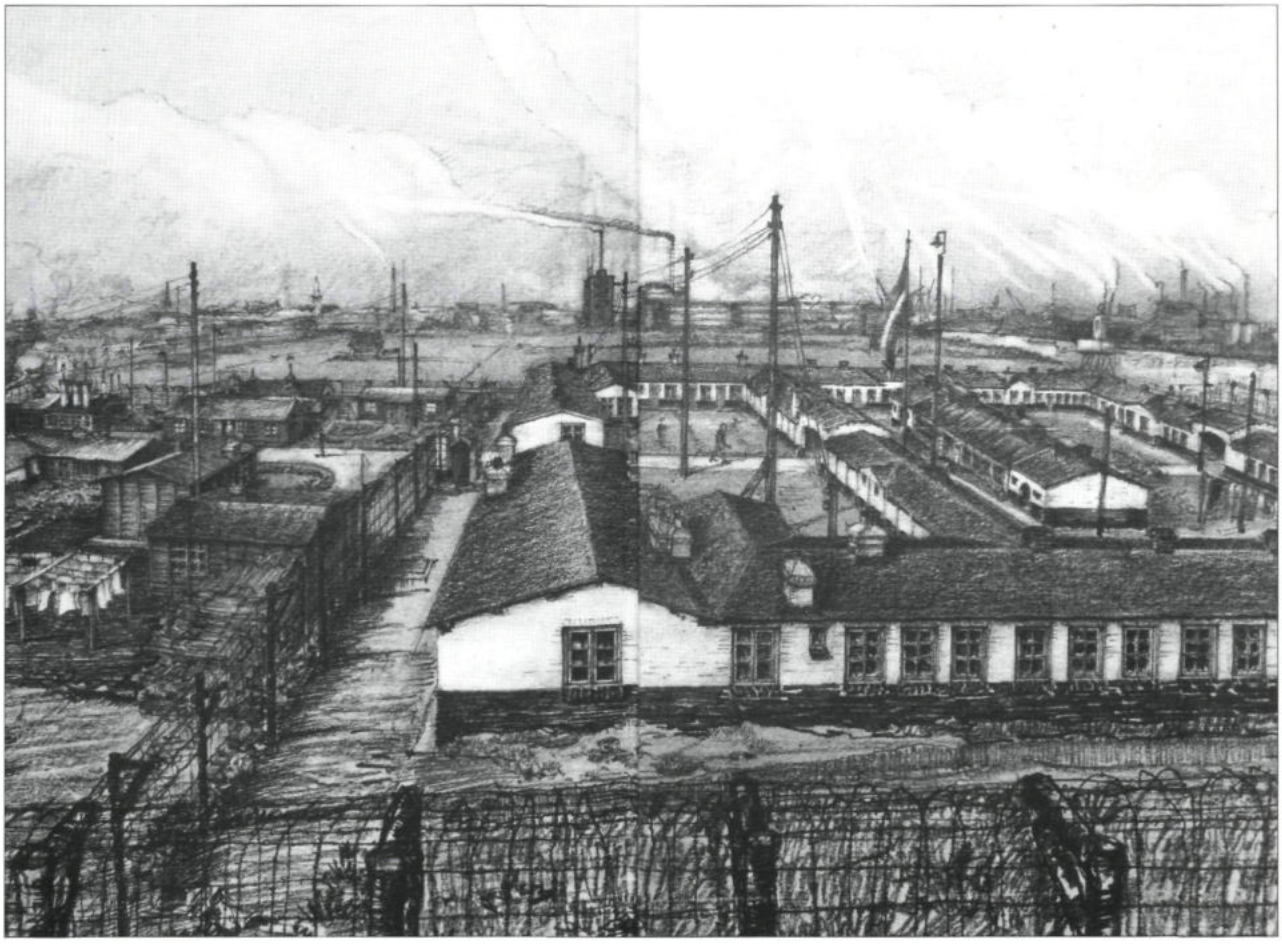

en zich goed kon verstaan met Duitse militairen droeg aan het beeld bij. Tegelijk was hij vanuit een behoefte politiek onafhankelijk te zijn geen lid van de NSB of het Medisch Front. Ook ideologisch lijkt hij zich niet te hebben verenigd met het nationaalsocialisme. Een behoefte om zich principieel tegen de Duitsers te keren, bezat hij niet, maar om zich met hen te verbinden evenmin. De rassentheorieën, de discipline en de bewondering voor de Duitse wetenschap en cultuur verbonden hem met hen, maar ook kwam hij in conflict met de bezetter, toen deze hem dwong zijn duiven af te staan. Zijn eigengereide stellingname blijkt verder uit het feit dat hij onderduikers op zijn erf duldde en, voor zover bekend, geen personen heeft verraden. Dat zijn slechte imago zowel aan het begin als na afloop van de oorlog zou resulteren in zijn internering kon hij niet begrijpen en heeft hij als grote onrechtvaardigheid ervaren.

Hoofdstuk 6. Moermans alledag

Het leven van Moerman stond sinds zijn afstuderen in het teken van zijn huisartsenpraktijk, het kankeronderzoek en zijn strijd voor erkenning daarvan, alsmede de vele juridische geschillen met betrekking tot de onteigening van het complex Hoogstad. Van een normaal sociaal leven was daardoor geen sprake: ieder vrij moment besteedde hij aan het werk dat met deze activiteiten verband hield. Toch was er geen volledige afzondering van de buitenwereld. Moerman las zijn kranten, had radio en later tv, en schuwde het contact met anderen niet. Als kind van de negentiende eeuw en arts was hij statusbewust en hier gedroeg hij zich naar. Los van de familie spraken vrienden en kennissen hem, na zijn studentenjaren, nooit bij zijn voornaam aan. Zelfs de meest trouwe vrienden, zoals Jan van Linden, zeiden 'dokter' of 'u'. Assistente Diane van Linden noemde hem 'Dok'. Andersom sprak hij hen wel bij de voornaam aan.[141]
Zijn huis werd vanaf 1930 naar zijn ideeën heringericht, stelselmatig verbouwd en in goede staat gebracht. Het voorterrein veranderde door de jaren heen van boerenerf tot representatieve entree, met het plaatsen van borderhekjes, tuinvazen en sierbeplanting. De voor de stal gelegen hooiberg werd in 1962 naar het achtererf verplaatst en vervangen door een rond ommuurd rozenperk met klassieke lantaarn. Ook uiterlijk was Moerman een echte heer, altijd in driedelig kostuum. Als huisarts bediende hij zich ten behoeve van de huisbezoeken van een automobiel met chauffeur. Aan alles kon men zien dat hij tot de hogere sociale klasse behoorde en uit alles bleek dat hij zich daar goed bij voelde. Tegelijkertijd bleef Hoogstad fungeren als boerderij. Naast elkaar functioneerden de artsenpraktijk en het agrarisch bedrijf. Gemene deler was het huishouden van de familie Moerman, met knechten en dienstboden.

Sociaal verkeer en vrije tijd

Zoals eerder gemeld onderhield Moerman met weinigen een vriendschappelijke relatie en daar waar die bestond, kwam die voort uit of hield die verband met zijn medische werk. Met assistente Diane van Linden, maakte hij geregeld in zijn auto in de omgeving uitstapjes, zoals naar Hoek van Holland of Scheveningen, aanvankelijk met chauffeur, maar later ook diverse keren met huisvriend A. Hoogendam achter het stuur. Van buitenlandse vakanties kwam het niet meer. Het bleef bij daguitstapjes binnen Nederland en vermoedelijk in de vooroorlogse periode tot enkele weekeinden in Duitsland.[142] Voor zijn omgeving was het een verrassing toen hij in 1979 inging op een uitnodiging van de Amerikaanse International Association of Cancer Victims and Friends om hun jaarlijks symposium bij te wonen. Vergezeld door Diane en Moermanarts A. Ronhaar maakte hij op hoge leeftijd zijn eerste vliegreis en bracht onder andere een bezoek aan Disneyland in Californië.[143]

Diane van Linden en C. Moerman op bezoek bij een bevriende duivenliefhebber, 1960.

Thuis kreeg hij met enige regelmaat visite van een klein aantal mensen, met wie hij op vriendschappelijke voet stond. Hij toonde zich hierbij in de regel prettig gezelschap, zij het dat hij graag en veel aan het woord was. Van personen met wie de verstandhouding erg goed was en al lang stand hield, verdroeg hij ook tegenspraak, maar duidelijk was wel dat hij daar niet echt prijs op stelde. Kritiek op zijn kankertherapie was echter uitgesloten. Bij een enkeling kwam hij ook zelf over de vloer, zoals bij de dames Stoorvogel in De Lier, waar hij verschillende keren aan de kerstmaaltijd deelnam. Moerman had een duidelijke dictie en sprak met een licht Vlaardings accent. In het vuur van het betoog vielen er weleens krachttermen en verdween de deftige sfeer die hij om zich heen creëerde.[144] Tijdens het tv-programma *Artsenij* sprak hij, nadat hij zich even tevoren duidelijk had opgewonden over de gevestigde medische orde, bijvoorbeeld over een patiënte als 'wijf' en zette hij zijn verontwaardiging over het ongeloof dat hij was tegengekomen bij met een stevig 'godverdomme'. Tegen Diane van Linden zei hij familiair wanneer hij het niet met haar eens was 'Diane, niet lullen'.[145] De boerenafkomst zal hem hier wellicht parten hebben gespeeld. Ook tijdens spreekbeurten aan de medische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam viel het soms grove taalgebruik de studenten op.[146]

Degenen die Moerman van nabij hebben meegemaakt, noemen zonder uitzondering zijn sobere levenswijze. Inderdaad permitteerde hij zich op gevorderde leeftijd weinig andere luxe meer, dan die hij sinds het afronden van zijn studie genoten had: een goede sigaar, maatkleding, huisdieren (hond en katten) en zijn auto. In de jaren dertig deed hij daarmee niet onder voor de stand waartoe hij als arts behoorde, maar na de jaren veertig permitteerde hij zich geen geneugten die de moderne tijden met zich meebrachten. Geen vakanties en cultureel vermaak, geen avondlijk restaurantbezoek en geen kostbare liefhebberijen, anders dan het houden van zijn postduiven. Zijn boekenkast laat zien dat hij de moderne literatuur niet bijhield: het gros van de aanwezige romans dateert van voor 1930. Ook hier lijkt het erop dat hij zo door zijn artsenpraktijk en de vele juridische conflicten in beslag werd genomen dat er geen tijd voor ander vertier bestond.

Rijbewijs van C. Moerman uit de periode 1931-1933 (SAV Archief Moerman).

MOTOR- EN RIJWIELWET.

RIJBEWIJS A

voor het besturen van motorrijtuigen op meer dan twee wielen.

Geldig tot en met 3 Juni 1933.

Afgegeven aan Moerman,

Cornelis oud 38 jaren,

wonende te Vlaardinger-Ambacht

Brouwerij 3.

's-GRAVENHAGE den 4 Juni 1931.

De Commissaris der Koningin in de provincie ZUID-HOLLAND,

Jaarnummer 9592.

Kleding en uiterlijk

Moerman mat blijkens een paspoort uit 1922 1,76 meter, had donkerblond haar dat later wit kleurde, blauwe ogen en een 'kort geknipte knevel' (snor). Hij stond bekend om zijn onberispelijke kleedwijze, waarbij hij na zijn studententijd de modeontwikkelingen niet volgde. Nicht Dirtha: "In zijn jonge jaren noemden ze hem "chique". Zijn enige luxe was maatkleding, lekkere sigaren en een Chrysler met chauffeur."[147] De vele foto's die gedurende zijn leven van hem gemaakt zijn, getuigen van zijn voorliefde voor stijlvolle kleding. Kenmerkend waren zijn driedelige maatpakken, bestaande uit broek, colbert en vest, vergezeld van een overhemd met losse boorden en mouwen. Manchetknopen, gouden zakhorloge met ketting en halfhoge laarzen ('bottines') en soms ook slobkousen completeerden zijn kostuum. In het winterhalfjaar voorzag Moerman zich van een lange jas en witte shawl. Buitenshuis droeg hij vrijwel altijd een hoed. Reeds tijdens zijn studentenjaren ging hij in maatkleding gekleed. Rekeningen in zijn archief laten zien dat hij zich zijn kleding vooral buiten Vlaardingen liet aanmeten en bij voorkeur bij gerenommeerde winkels. In 1921 kocht hij bijvoorbeeld bij H. Stooker in Schiedam een patelots (winterjas) voor het niet onaanzienlijke bedrag van f 156 en verder was hij in de jaren twintig en dertig klant bij de kleermakers Old England/Nijman & Philips in Rotterdam, F.P. Hakkaart in Den Haag en vooral ook J.G. Herbermann, eveneens in Rotterdam en later Amsterdam. De tailleurs kwamen aan huis om de maten op te nemen, waarvoor reiskosten in rekening werden gebracht. Zijn 'rijgbottines' en 'rijgschoenen' kocht hij sinds de vroege jaren twintig tot ver in de jaren vijftig bij de Haagse schoen- en laarzenmaker M. Dijkerman. Ongetwijfeld beschikte deze firma over zijn leest, want de vervaardigde schoenen werden hem toegezonden, zoals in november 1925:

"Hierbij twee gerepareerde schoenen. De prijs voor bruine boxkalfsleeren rijgschoenen is f 36,= bruine boxkalfsleeren rijgbottines zooals deze f 38,=. Wij hebben weer het beste leder van vroeger & zullen zorg dragen voor correcte aflevering. Gaarne Uw antwoord tegemoet ziende."

In Vlaardingen lijkt hij, in ieder geval tot de oorlog, nauwelijks kleding gekocht te hebben. De enige bewaard gebleven rekening (juli 1925) duidt daarnaast meer op accessoires dan op de kostuums zelf: een "stroohoed" en "5 l. boorden 80" van Heerenmode-Magazijn Jan A. Dulfer (Hoogstraat 210).

Moerman vervaardigde na de oorlog voor een deel ook zelf zijn kleding. Het gezegde ging in het gezin van zijn zuster Maartje als zij bij donkerte langs Hoogstad reden en het licht brandde: "Moerman werkt aan zijn tenue."[148]. Moerman had in 1956 bij Van Dam's Naaimachinehandel in Vlaardingen een Zündapp naaimachine gekocht. Toch liet ook hij in de naoorlogse jaren kleding door kleermakers maken, onder andere bij Bos aan de Binnensingel in Vlaardingen. Deze droeg hij op pantalons te naaien volgens een door hemzelf ontworpen patroon, waardoor de broekspijpen bij het betreden van trappen niet meer zouden optrekken en de vouw er in zou blijven.[149] Moerman bleef tot zijn dood overhemden met losse kragen dragen. Dit tot ongenoegen van diens huishoudsters die voor het opstijven van de boorden moesten zorgen.[150] Tot de uitrusting behoorde ook een gouden zakhorloge en een zegelring met het Moermanwapen, die hij in 1924 bij de Vlaardingse juwelier J. Hoogerwerf had laten vervaardigen. Een deel van Moermans kleding, waaronder een tweetal rokkostuums en een hoge hoed (vermoedelijk zijn trouwkostuum), bevindt zich nog steeds in diens kledingkast op Hoogstad.

Het 'Landgoed' Hoogstad

Het agrarisch bedrijf van de familie Moerman op Hoogstad veranderde na Moermans vestiging als huisarts met de jaren meer en meer tot het 'Landgoed Hoogstad', zoals het in naoorlogse publicaties steevast genoemd werd. Zelf adverteerde hij met de naam 'Huize Hoogstad', bijvoorbeeld op zijn briefpapier en medicijndoosjes. Het boerenkarakter van de gebouwen raakte dan ook steeds verder op de achtergrond. Los van het feit dat de boerderij sinds de jaren zestig niet meer voor zijn oorspronkelijke agrarische doeleinden werd aangewend en dat het grote herenhuis naast de boerderij het complex een zekere statigheid gaf, werd de aanblik door Moerman verder verfraaid. Naast borders met sierplanten en witte tuinhekjes verschenen er een tuinvaas en een sierlijk wit hek naar het weiland dat voor de boerderij was gelegen. De sloot voor het huis werd met overloopdammetjes afgeschoten en bood onderdak aan tientallen karpers, terwijl ook de sloot aan de achterzijde van het herenhuis in de jaren zestig en zeventig werd beschoeid en voorzien van een betegelde steiger en sierhekwerk.

Op het erf van boerderij Hoogstad stonden aanvankelijk een rietgedekte wagenschuur (direct links aan het einde van de oprijlaan) en een hooiberg. Vermoedelijk in de jaren twintig werd een houten wagenschuur met tuitgevel aan de westzijde van het erf gebouwd. Naast een ruimte voor een wagen bood deze plaats aan een stalletje voor (hoog-)zwanger en jong rundvee. Op 3 september 1932 werd vergunning verleend voor de uitbreiding aan de linkerzijde van dit gebouwtje met een extra garage. De aanbouw was bedoeld voor Moermans automobiel en werd voorzien van een schuifdeur.[151] Het middengedeelte dat als wagenschuur dienst deed, kreeg een op de garage aansluitend plat dak. In 1938 liet Moerman op dit platte gedeelte door timmerman P. Drop, die in de vooroorlogse jaren samen met timmerbedrijf Gebroeders Van Vliet het meeste timmerwerk op Hoogstad verrichtte, een houten

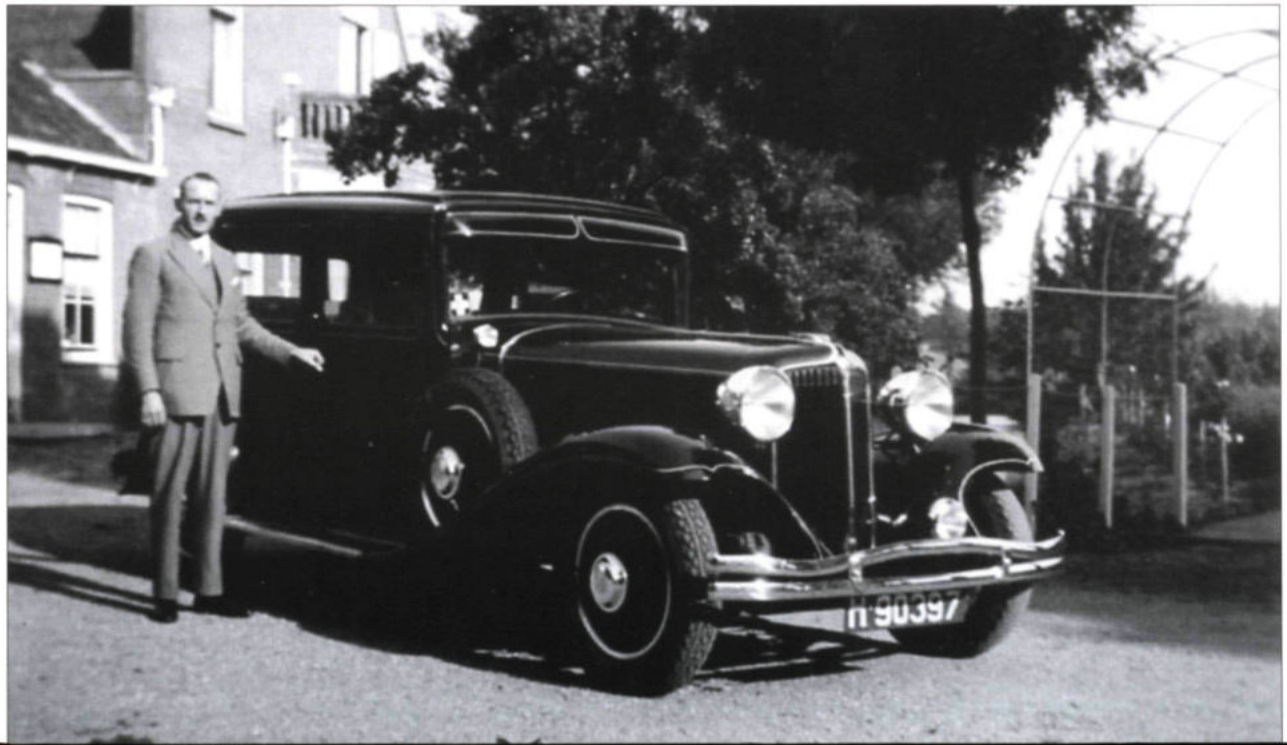

Moerman met zijn Chrysler voor boerderij Hoogstad, circa 1935 (SAV Archief Moerman).

duivenren bouwen. Aanvankelijk verzuimde Moerman bij de gemeente vergunning aan te vragen en toen hij dit gedaan had, werd aanvankelijk verlangd dat het houten dakbeschot met een 'groen ingestrooide dakbedekking' gedekt zou worden in plaats van met grijze gegolfde asbestplaten boven het dakbeschot. Moerman klom in de pen en maakte tegen de gestelde voorwaarde met succes bezwaar:

> "Het is gebouwd volgens de raadgevingen van erkende experts. (...) Het is om deze reden dat de dakbedekking bestaat uit twee plafonds waartusschen een luchtruimte. (...) Overigens breng ik beleefd onder Uwe aandacht dat het hok in z'n geheel zeer fraai is afgewerkt en volkomen in harmonie is met de omgeving."[152]

Aldus geschiedde waarna het geheel rood werd geverfd. Toen Moerman in 1963 zijn nieuwe Cadillac had gekocht, bleek deze te lang voor de garage. Deze werd daartoe aan de achterzijde uitgebreid met een bakstenen uitbouwtje, waar de neus van de nieuwe auto in paste. In 1966 volgde een verdere uitbreiding van het duivenhok. De tuitgevel werd afgebroken en het duivenhok werd ter plekke, symmetrisch, aan de linkerzijde, uitgebouwd. Aan de hulpstal was geen behoefte meer en hier werd eveneens een garage met schuifdeur gerealiseerd, gespiegeld aan de linkerzijde. Het gebouwtje werd 'gehouten', dat wil zeggen geschilderd in een houtpatroon, ook toen al een kostbare afwerking. Het werk werd uitgevoerd door de firma J. Weerheijm en zoon, die van 1952 tot 1981 het meeste bouw- en timmerwerk op Hoogstad verrichtte. Naast Weerheijm verrichte ook aannemingsbedrijf A. Booij en zoon verschillende werkzaamheden op Hoogstad.

De roze Cadillac coupe de ville voor de stal van boerderij Hoogstad, circa 1970 (SAV Archief Moerman)

De hooiberg op het erf werd in 1966 verplaatst naar de achterkant van de boerderij en vervangen door een rond ommetselde plantenbak met monumentale lantaarn in het midden. Rondom de oude wagenschuur timmerde Weerheijm een ren voor sierpluimvee, waaronder goudfazanten, terwijl Booij deze schuur in 1965 van een nieuwe fundatie voorzag. Tezamen met de oude oprijlaan en het al in de jaren 30 aanwezige grind kreeg het terrein meer de uitstraling van een buitenplaats dan van een boerderij.

De boerderij zelf was in de kern het oudste gebouw van het Hoogstadcomplex. Hoewel in historische bronnen al in de dertiende eeuw sprake is van het toponiem 'Hoghestat' en het omliggende land in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd werd aangeduid met de naam 'Hoogstadpolder' zijn uit de middeleeuwen geen bovengrondse resten meer aanwezig. Tijdens graafwerkzaamheden in 1992 werden in de stal resten van een (laat?) vijftiende-eeuwse haardplaats aangetroffen, die er op duiden dat een eerdere fase van de boerderij een andere oriëntatie dan de huidige had.

Boerderij Hoogstad is door de eeuwen heen verschillende keren her- en verbouwd, waarvan de bouwmassa op sommige plaatsen duidelijke en op andere minder duidelijke sporen draagt. De oudste nog aanwezige bouwsporen dateren uit de vroege zeventiende eeuw. Deze vindt men aan de kopse oostzijde van de boerderij. Hier bevinden zich in de buitengevel metselverbanden met zogenaamde 'klezoren' die uit deze periode stammen. Een bewaard gebleven eiken balk van een in de jaren zestig gesloopt deel van deze bouwmassa werd in 1997 aan een dendrochronologische datering onderwor-

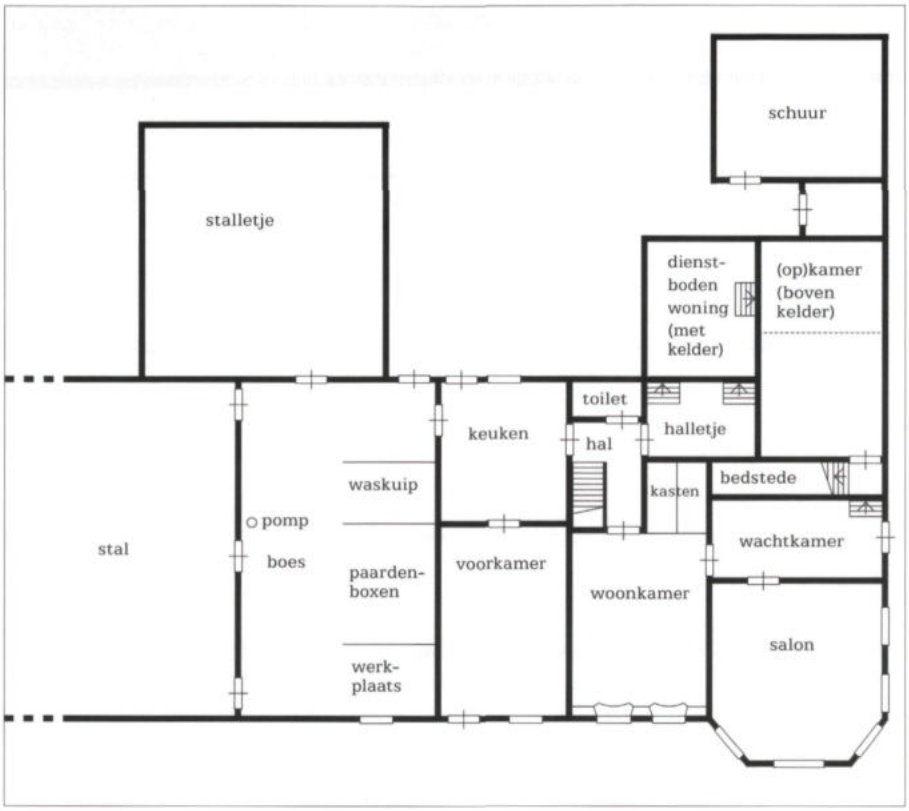

Plattegronden van de begane grond en eerste verdieping van boerderij Hoogstad tussen 1930 en circa 1960 (bewerking tekening K. Bloem).

pen. Het bleek dat de eikenboom waaruit deze balk was gezaagd rond 1602 (+/- acht jaar) geveld was, wat goed aansluit bij de datering van het metselwerk.[153] Ook de oorspronkelijke ankergebinten in de stal met gesneden telmerken duiden op een volledige nieuwbouw van de boerderij rond 1605. Naast de forse moerbinten in de wachtruimte zijn dit de enige resten uit deze vroege bouwfase. De oorspronkelijke plattegrond, met een u-vorm, duidt op een boerderij volgens de vroegmoderne Delflandse bouwwijze. Het uiterlijk van de boerderij heeft anno 2011 een jongere uitstraling. De zijgevel van het woongedeelte dateert uit de 19e eeuw. De bekroning van deze gevel is overigens nog veel jonger en stamt hoogstwaarschijnlijk uit 1921. De in de kadastrale leggers vermelde 'vernieuwing en sloping' betreft vermoedelijk de afbraak van twee tuitgevels, die toen vervangen werden door een rechtgetrokken gevelwand met balkon en een gemetseld traliewerk als kroonversiering. Bij die gelegenheid werd ook het dak vlak getrokken, doch bleven de oorspronkelijke steile dakspanten inpandig gehandhaafd, waardoor zich binnen gedeeltelijk schuine wanden bevinden. Ook de zakgoot bleef vreemd genoeg gehandhaafd, met als gevolg dat midden uit de gevel een goot op een regenpijp uitkomt. De koepelkamer of salon, de mooie kamer waar Moerman slechts op hoogtijdagen zat en waar voorheen het polderbestuur wel eens vergaderde, zal, getuige het metselwerk, ook in de negentiende eeuw tot stand zijn gekomen, waarmee de boerderij een stuk breder is geworden. Hetzelfde geldt voor de dagelijkse woonkamer met de negentiende-eeuwse vensterbanken en de sierlijk hiertussen getimmerde kastjes, alsmede voor het hiernaast gelegen (oorspronkelijke) boenhok en de paardenstal. Eén en ander correspondeert met de verbreding van de stal die ook in de negentiende eeuw plaatsvond. Deze verbreding kwam hier tot stand door het 'omklappen' van de standvinken van het ankerbalkgebint en het optrekken van nieuwe stalmuren, waardoor een drieschepige stalplattegrond ontstond. Het geschilderde jaartal 1827 op een van de schoren van de kapconstructie dateert mogelijk deze grootschalige bouwoperatie.

De boerderij was in de jaren dertig steeds meer in bouwvallige staat geraakt. In de volgende tientallen jaren heeft Moerman opdracht gegeven voor successievelijke herstelwerkzaamheden en veranderingen. De vestiging van zijn huisartsenpraktijk ging tussen 1930 en 1934 gepaard met een herinrichting van de zolderverdieping aan de kopse zijde van de boerderij. Later, in 1966-1967 volgde een herindeling van het noordelijke deel van het woongedeelte. De melkkelders werden volgestort, de vloer van de opkamer gelijkvloers getrokken en de ruimte daarboven eveneens verlaagd en heringericht en geschikt gemaakt als opslagruimte voor de vitaminen. Een klein gebouwtje bezijden de kelder en opkamer, waar voorheen de dienstboden sliepen, werd gesloopt en tot terras getransformeerd. De keuken, achter de woonkamer gelegen, werd in 1962 gerenoveerd en kreeg een volledig nieuwe inrichting. In 1967 werd het rieten dak aan het slop (tussen de boerderij en het herenhuis) vervangen door een pannendak. De achter- en achterzijgevel van de stal werden opnieuw in ijsselsteen opgetrokken, de oude keuken, boes, paardenstal en werkplaats werden afgedankt en in de jaren zestig en zeventig als woonruimte geschikt gemaakt en het oude pannendak werd vervangen door een nieuw.[154]

Nadat de boerderij opgeknapt was, kwam het grote (heren-)

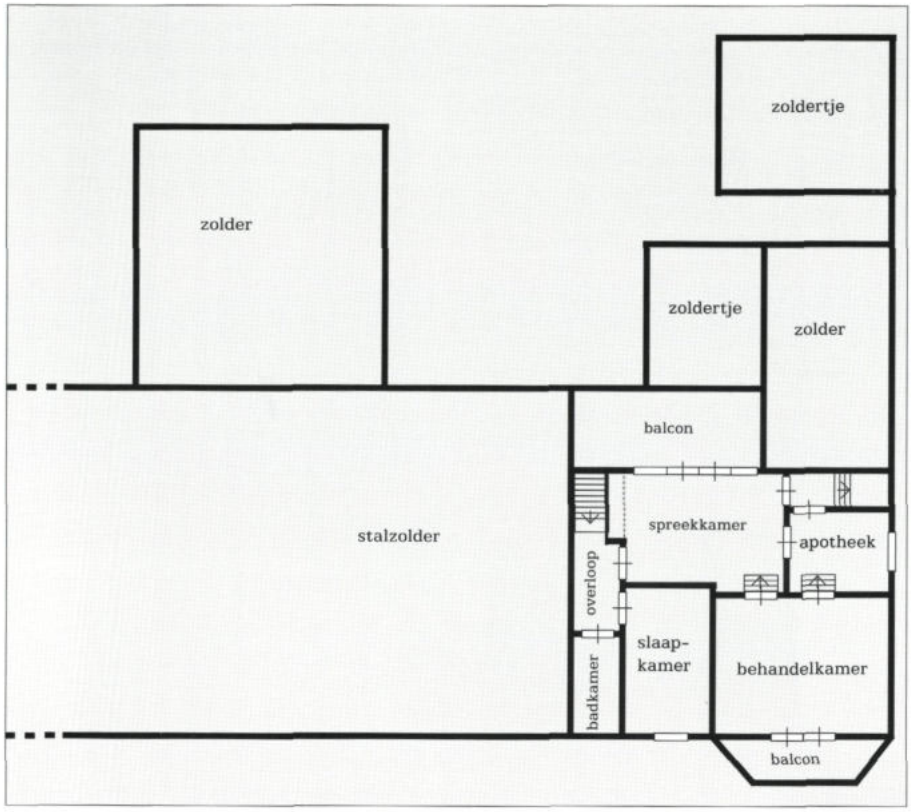

Eerste verdieping

Het Huisvestingsbureau schijnt met de alternatieve bestemming genoegen te hebben genomen, want verdere maatregelen bleven uit. Wel kreeg Moerman kort daarop onenigheid met aannemer Weerheijm over de afwerking van een pas geplaatste trap, wat tot een breuk leidde en waardoor aan een jarenlange verbintenis een einde kwam.

Geen van de gebouwen op Hoogstad was aangesloten op het aardgasnet en men was voor de verwarming aangewezen op kolenkachels. Vanaf de jaren twintig, maar mogelijk al eerder was Hoogstad aangesloten op het electriciteits- en zeker vanaf 1930 op het telefonienetwerk.

De inrichting van het huis was voor een belangrijk deel tot stand gekomen in de eerste jaren na Moermans vestiging als huisarts. Bij de firma Pander in Den Haag had hij een klassiek woonkamerameublement gekocht en bij de firma Koch enkele schilderijen uit de romantische school (bos- en heidelandschappen). De salon liet hij, vermoedelijk in de jaren dertig, in neo-empirestijl inrichten, met zitameublement en op maat handgeknoopt tapijt. Oud-dienstbode Jo Sonneveld weet zich de salon nog goed te herinneren:

> "Het was altijd netjes afgesloten voor de zon, en daar zaten ze nooit. Ik geloof dat ik het één of twee keer meegemaakt heb dat de dokter er heeft gezeten met het bestuur van het Ziekenfonds Unitas. Dan zat hij daar met die heren, en daar moesten wij dan koffie brengen."[155]

In de jaren zestig werd boven de schouw een geschilderd paneel met bloemstilleven gemonteerd, afkomstig uit de gesloopte boerderij van zijn oom Jan Moerman. Ook zijn slaap- en badkamer hebben na de jaren dertig weinig verandering meer ondergaan. De vloer van de laatste was met zinken platen bekleed en had een ligbad met geiser. Hoewel een badkamer toen zeker niet alledaags was, kon deze in de jaren tachtig spartaans genoemd worden. Het interieur van het woongedeelte van de boerderij is na de herinrichting in de jaren 30 nauwelijks meer veranderd, afgezien van de introductie van een televisietoestel en tot tweemaal toe een luxe radiomeubel.

huis aan de beurt. Toen de familie Vellekoop het in 1976 na het aflopen van het huurcontract verlaten had, besloot Moerman de in 1974 opgerichte Dr. C. Moermanstichting hier onderdak te verlenen. Financieel daartoe in de gelegenheid gesteld door Moerman gaf de stichting opdracht voor noodzakelijke herstelwerkzaamheden. Het pand, vermoedelijk uit 1861, was volgens overlevering gebouwd voor de bejaarde moeder van de toenmalige eigenaar A. Man in 't. Veld, doch toen zij overleed voor het pand gereed was, zag men af van de verdere inrichting. In 1981 schreef Moerman het volgende aan het hoofd van het Gemeentelijk Bureau voor Huisvesting toen die hem aanmaande het pand voor bewoning beschikbaar te stellen:

> "De twee verdiepingen boven de parterre waren twee geheel open zolders, en zijn dit nog. Er was [nog in 1928/ JtB] geen w.c. en ook geen keuken. De oostelijke gevel was een éénsteensmuur van gele ijsselsteen, zodat bij zuid-oosten wind met regen, het water door de muur drong en op de vloer liep, die daardoor verrotte. Ook een trap, die tegen deze muur stond, vertoonde dit verschijnsel. Ik herinner mij dan ook dat mijn vader dit gebouw jarenlang verhuurd heeft als pakhuis om er nieuwe kleine haringvaatjes in op te bergen."

Huishouden

Over het dagelijks leven van Moerman in en om de boerderij zijn we vooral geïnformeerd door een aantal personen dat hier van nabij getuige was. Het huishouden van de familie Moerman bestond uit de dokter, zijn ouders, zijn broer Jan, inwonende knechts en dienstboden. De ouders van Moerman hadden een slaapkamer in de opkamer boven de melkkelder, waarnaast zich de kamer van Jan bevond. Moerman zelf sliep aanvankelijk op de zolder waar in 1934 de spreekkamer werd gerealiseerd. Jo Sonneveld vond het "meer een alkoof waar hij sliep, en dat was afgesloten met gordijnen, dikke gordijnen."[156]

Na deze verbouwing betrok hij een kamer aan de erfzijde, naast de badkamer. Waar de elkaar opvolgende boerenknechts sliepen, is niet bekend, maar vermoedelijk in een afgeschoten stuk van de zolder. Toen Willem Moerman zijn arbeidzame leven in 1926 beëindigde, werd geen nieuwe knecht meer ingehuurd. De bevolkingsregisters laten zien dat er in de jaren daarvoor steeds één inwonende boerenknecht aanwezig was. Geen van deze knechts bleef langer dan een jaar aan Hoogstad verbonden, wat ook bij andere boerderijen een gebruikelijke contractperiode was. De knechts kwamen allen uit de Vlaardingse regio, het Westland, de Hoekse Waard, Voorne-Putten en Rotterdam, wat ook gold voor de dienstboden. Het waren meestal tieners en twintigers, waarbij de dienstboden met hun 13–14 jaar de jongsten waren. Zij bleven vaak wat langer dienen dan de knechts, sommigen tot vier à vijf jaar, waarna zij of een andere betrekking vonden of in het huwelijk traden. In de jaren dertig en veertig waren er gelijktijdig twee dienstboden, waarvan één intern, Jo Sonneveld:

> "...ik was voor nacht en dag, en die andere was alleen voor de dag. Eens in de veertien dagen moest ze het weekeinde blijven. Dat meisje was er dan ook wel in het weekeinde, maar ze had het niet zo naar haar zin als ze ook 's zondags moest blijven, ze had een vriend en die vond het niet zo leuk. Maar ja, ze mocht meestal 's middags om vier uur al weg. Ik mocht ook 's zondagsmiddags wel eens weg, maar ik was meestal weer op tijd terug, want ik had er geen hekel aan om hier te wezen."[157]

Zij hielpen bij het schoonmaken van het huis en de boerderij, het bereiden van de maaltijden, vulden de kolenkachels, deden de was, maar ook verzorgden zij werkzaamheden voor Moermans praktijk. Zo namen zij de telefoon op, gaven medicijnen af en openden en sloten de praktijkdeur. Tot haar overlijden gaf Moermans moeder leiding aan de dienstboden. Zij leerde de jonge meisjes koken, stelde hen in staat in de stad naailessen te volgen en liet hen op de naaimachine oefenen. Jo Sonneveld:

> "We kregen ook naailes en dat werd ook betaald door mevrouw. We hadden het echt wel goed. ... dat was buiten de deur, maar als we 's middags eens niets te doen hadden dan werd de naaimachine op tafel gezet en dan kregen we een oud laken en daar moesten we stukjes in leren zetten."[158]

Hoewel er een duidelijke hiërarchie was, werd het hun toegestaan tijdens de maaltijden aan te zitten. In het weekeinde werden er bij de thee en koffie koekjes en bonbons geserveerd, waarin zij gewoon meedeelden. De warme maaltijden die zij samen met Moermans moeder bereidden, waren traditioneel Hollands: aardappelen, groenten en vlees. Moerman was verzot op spekvet, wat bijna dagelijks op tafel stond. 's Middags at hij in de regel karnemelkspap met gort en ook werd er volkorenbrood met roomboter gegeten.

Op basis van de beschikbare bronnen is het niet mogelijk gebleken een compleet overzicht te krijgen van de dienstboden die op Hoogstad gewerkt hebben. De negentiende-eeuwse bevolkingsregisters zijn het meest compleet, maar vermelden alleen de interne dienstboden. In het bevolkingsregister dat de periode 1900-1940 beslaat, is slechts één dienstbode vermeld. Mogelijk speelt het feit dat de kinderen van het echtpaar Moerman-van Nugteren toen schoolgaand waren geraakt, hier een rol. De dienstboden die in de jaren dertig ook op Hoogstad sliepen, staan hierin echter niet vermeld, wat erop duidt dat dit register in die zin incompleet is. Ook tijdens en na de oorlog waren dienstboden op Hoogstad actief. Hun namen zijn slechts gedeeltelijk bekend. Moerman had tot zijn overlijden een of twee hulpen in de huishouding die voor het eten zorgden, de was deden, en het huis schoon hielden. Over het algemeen kon hij het goed met hen vinden, zolang hij maar niet werd tegengesproken. J. Mostert werkte van circa 1975 tot een paar jaar voor Moermans overlijden twee dagen in de week voor Moerman:

> "Ik werkte op de dins- en donderdagen en hielp dan samen met mevrouw Van der Goes-Houwens, die ouder was dan ik, in de huishouding. Steeds heb ik met plezier voor dokter Moerman gewerkt. Als boerendochter had ik een goede klik met Moerman en vaak zei hij "Ik wou dat je mijn dochter was". Wij hielden ons altijd afzijdig van de patiënten, dat was het werk van mevrouw Douma."[159]

De volgende dienstboden[160] hebben sinds de geboorte van Moerman tot 1940 op Hoogstad dienst gedaan: Adriaantje Cornelia Kouwenhoven (1891-1893), Elizabeth van Embden (1891-1896), Trijntje van Berkel (1895), Maggeltje Kaptein (1895-?), Dina van den Engel (1896-1897), Petronella Maan (1897-?), Adriaantje Hoek (1897-?), Petronella de Ronde (1898-?), Helena Droppert (1899-1900), Truus Poot (ca 1930-1934), A. Mans-de Goede (ca 1930), Agaath van Buuren (1934-1937), Cor Robbemond (?-1937), Cor van Buuren (1937-1941) en de vaak geciteerde Jo Sonneveld (1937-1941). Van ca 1960 tot 1970 werkten op Hoogstad de dames Hartman

en Boot, gevolgd door de dames Van der Goes-Houwens (ca 1970-1988) en J. Mostert (ca 1975-1985).

Landerijen

De verschillende onteigeningen hebben vanaf de jaren dertig het grondgebied van Hoogstad danig verkleind. Het in eigendom van de familie Moerman zijnde landbezit omvatte oorspronkelijk grofweg een brede strook vanaf de Vlaardinger Vaart tot aan de Broekweg. Daarnaast behoorden er enkele losse percelen toe, waarvan twee nabij de eendenkooi, een dijkperceel aan de Schiedamsedijk aan de kop van het Buizengat en een in 1932 door Moerman gekocht perceel aan de Broekweg, ten westen van de oprijlaan en een omtrent diezelfde tijd gekocht perceel tuindersgrond aan de andere zijde van de oprijlaan. Bij het overlijden van Moerman in 1988 resteerde een driehoek land tussen de rijksweg, de Westlandseweg en de Burgemeester Heusdensweg, met de boerderij in het geografische midden.

Zoals beschreven boerde aanvankelijk Moermans vader zelf op het land. Vermoedelijk hield hij hier in 1924 mee op, blijkens de belastingaangiften die in dat jaar nog vierentwintig stuks vee aangeven en daarna niet meer. In 1928 werd het grote (heren-) huis op Hoogstad verhuurd aan boer A. Vellekoop. Deze pachtte een deel van het land van Moerman

Zicht op scheepswerf De Onderneming aan de Vlaardinger Vaart naast De Kulk, circa 1921-1924 (SAV Archief Moerman).

sr. en in de Broekpolder van de Vlaardingse melkfabrikant Wagenaar Hummelinck. Tijdens de oorlog werd een deel van het door Vellekoop gebruikte land door Moerman aan de pacht onttrokken en voor volkstuinen uitgegeven. Vellekoops koeien bleven in de boerderij.[161] Het grootste deel van de percelen van de familie Moerman werd aan particulieren uitgegeven als volkstuin. Een perceel aan de Broekweg/ Westlandseweg werd in de jaren vijftig en zestig ook als bouwland benut. Voor de bewerking werd het Maaslandse loonwerkbedrijf Frank Poot ingehuurd, die erwten, maïs, gerst en tarwe zaaide en oogstte, het land freesde en ploegde, de granen dorste en de oogst afvoerde. Achter de boerderij lag een hoogstamboomgaard en in het perceel daarnaast liet Moerman sr. in 1926 voor f 4.500 twee grote druivenserres of –kassen bouwen. Jan Moerman was voor de druiventeelt (Frankenthalers) verantwoordelijk. Na diens dood werd deze in opdracht van Moerman nog enige jaren door het echtpaar Van Loenen uitgeoefend, totdat de kassen ten prooi vielen aan de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan.

De volkstuinen werden sinds de vroege jaren dertig verhuurd aan 'lieden van de arbeidende stand'. Het onderhoud van de paden en sloten werd door Jan Moerman uitgevoerd. Hij inde ook jaarlijks, met hulp van zijn broer Kornelis Willem de pachtgelden. Hiertoe vervoegden de tuinders zich in het 'zomerhuis' (een kamer achter de boes in de boerderij), waar met gesloten gordijnen en het licht aan de betaling plaatsvond.[162] Moerman zag het als een sociale voorziening en heeft de huur na het overlijden van zijn broer Jan niet of nauwelijks meer verhoogd. Het consumeren van de geteelde groenten en fruit zou de gezondheid van de volkstuinders ten goede komen en dat sloot aan bij Moermans theorie dat goede voeding de mens minder vatbaar maakte voor ziekte. Parkeren op het erf was vanaf de jaren zestig verboden: "Niet toegestaan is het meebrengen en parkeren van een auto op het erf en de omgeving van de boerderij, dit in verband met het grote aantal patiënten van Dr Moerman", zo stelde het huurcontract dat de tuinders aangingen. In de praktijk betekende dit dat zij lopend of per fiets moesten komen, want parkeergelegenheid was er in de omgeving niet. Moerman bemoeide zich zelf niet met het beheer van de volkstuinen. Dit besteedde hij, als bijverdienste, uit aan de plaatselijke politiebeambten J. van der Borden en A. Pakvis.[163]

Een andere voorziening die hij de burgers tegen een relatief lage vergoeding bood, was het verpachten van een strook land/kade langs de Vlaardinger Vaart, ten behoeve van de watersport. Aanvankelijk was dit terrein, direct ten noorden van de Kulk, in 1921 door zijn vader verhuurd aan N.W. Verboon, die hier een scheepswerfje voor binnenschepen 'De Onderneming' begon.[164] De beide partijen waren contractueel overeengekomen "deze verhuring te hebben aangegaan voor den duur van zeven jaar". Lang zou de werf niet bestaan: op 31 augustus 1924 brandden de eenvoudige houten schuur en een open werkruimte af en kwam er een einde aan de scheepsbouwactiviteiten. Vanaf 1925 werd het werfje door de heer Freeling en later door P.A. (Phulp) Borst in gebruik genomen, die het gebruikten voor het stallen van pleziervaartuigen van derden. Freeling en na hem Borst huurden van Moerman hiertoe het aangrenzende kadeperceel. Een eenvoudig gebouwtje werd opgericht en bood onderdak aan Borst en de eigenaren van de bootjes. In de volgende jaren werd een en ander uitgebreid en kwam een schuur voor materiaalopslag en een 'cantine' ter beschikking. Met toestemming van het Hoogheemraadschap van Delfland en de Gemeente Vlaardingen werd het Borst in 1961 toegestaan op het van Moerman gepachte land het aantal aanlegplaatsen tot 40 uit te breiden. In 1977 ging de huur van de percelen contractueel over van Borst naar de watersportvereniging Buitenlust. Het gepachte terrein bestond inmiddels uit:

> "één café, twee schuren, twee afdakjes, één schuurtje, alsmede een betonhelling, een lier met toebehoren, vier hellingvangers, palen en ligboxen voor boten, welke zaken door en voor rekening van huurder Borst zijn opgericht, resp. aangebracht (...) geëxploiteerd onder de naam Jachtwerf Buitenlust"

Uit het nieuwe huurcontract blijkt dat over het zuidelijke perceel nooit pacht was betaald, hetgeen toen werd gecorrigeerd. In 1984, maar ook na het overlijden van Moerman in 1988 en verwerving door de gemeente Vlaardingen van de percelen, werd de pachtovereenkomst met de WSV Buitenlust verlengd en deze duurt tot op de dag van vandaag voort.

In de verschillende levensfasen van Moerman vormde boerderij Hoogstad de constante factor. De omgeving veranderde door de diverse onteigeningen met de hiermee gepaard gaande stadsuitbreiding en aanleg van wegen drastisch, maar het kerngebied bleef vooralsnog onaangetast. Na zijn vestiging als huisarts werd Hoogstad meer en meer een refugium waar hij zijn patiënten diende en aan zijn kankertherapie werkte. De leefomstandigheden zoals die na de verbouwingen in de vroege jaren dertig tot stand waren gekomen, zouden in de ruim vijfenvijftig volgende jaren weinig ingrijpend meer veranderen. Wat een voorsprong was, zou naar de maatstaven van de moderne tijd steeds meer tot achterstand leiden, waarop al snel het stempel van soberheid werd gedrukt. Moerman moet weinig behoefte aan verandering hebben gehad en hield vast aan de vertrouwde omgeving en vaste patronen. Dat gold zowel de inrichting van het woongedeelte, als de dienstboden, zijn kleding en het eetpatroon. Noodgedwongen behoefde de auto enkele malen vervanging, maar ook die hield hij steeds lang aan.

Gevolg hiervan was dat toen Moerman in 1988 overleed het huis in grote lijnen nog de inrichting uit de jaren dertig had en de bezoeker welhaast de gelegenheid bood zestig jaar

Moerman geridderd tot het 'Witte Schaap' door de Prins Carnaval van de Vlaardingse Carnavalsvereniging De Leutloggers, 1979 (SAV Archief Moerman).

terug in de tijd te treden. Het interieur van de woning, samen met dat van de praktijkruimten, is tot heden (2011) intact gebleven in afwachting van besluitvorming over de toekomst door de Gemeente Vlaardingen.

Hoofdstuk 7. Onteigeningen

De plattelandsgemeente Vlaardinger-Ambacht is in haar ruimtelijke ordening eeuwenlang vrijwel onveranderd gebleven. Uiteraard werden de boerderijen en de opstallen van de woonkern rondom het raadhuis aan het Emaus weleens verbouwd of door nieuwbouw vervangen en verrees er weleens nieuwe bebouwing, maar aan de verkaveling en infrastructuur veranderde er in grote lijnen tot aan het eerste kwart van de twintigste eeuw niets beduidends. De bevolkingsgroei, met name die in de steden, noodzaakte vanaf deze periode echter tot de groei van het aantal woningen en daar was ruimte voor nodig. Daarnaast kwam in de Maasmondregio de industrie sterk opzetten. Aan de Nieuwe Maas verschenen de complexen van de Superfosfaatfabriek, de Sunlight, de Matex en de BPM, terwijl ook in Vlaardingen sinds het einde van de negentiende eeuw industriële bedrijven, zoals o.a. een glasfabriek, meelfabriek/rijstpellerij en visverwerkende bedrijven, gevestigd waren. Voor de aan- en afvoer van grondstoffen, producten en personen was een goede infrastructuur onontbeerlijk, wat resulteerde in een spoorlijnverbinding en de aanleg van nieuwe wegen. Het grondgebied van Vlaardingen was van oudsher ingeklemd door Vlaardinger-Ambacht, dat er als een hoefijzer om heen lag. De stad bereikte al snel zijn grenzen en uitbreiding voor volkshuisvesting en industrie werd in de buurgemeente gezocht en gevonden. De Jaarverslagen van de gemeente Vlaardinger-Ambacht uit de jaren dertig doen herhaaldelijk melding van de uitbreidingsplannen van Vlaardingen en de dreiging van annexatie. Mede onder druk hiervan werd besloten tot de aanleg van woonwijken in de Babberspolder (Bloemenwijk) en Holiërhoeksepolder (Oranjebuurt), met de bijbehorende wegen en voorzieningen. In 1941 kwam uiteindelijk een einde aan de zelfstandigheid van Vlaardinger-Ambacht, toen de Duitse bezetter deze gemeente ophief en toevoegde aan Vlaardingen. In de Babberspolder werd in hoog tempo een wijk met noodwoningen voor in 1940 gebombardeerde Rotterdammers gebouwd, maar de oorlogsomstandigheden stonden verdere uitbreiding niet toe. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd Vlaardingen een echte groeigemeente die bekend stond om zijn vooruitstrevende stadsuitbreiding, stedenbouw en economische ontwikkeling. Het inwoneraantal steeg in verband hiermee enorm en de ruimte voor nieuwe woningen, industrie, sport en vermaak werd vooral in het grondgebied van de voormalige Gemeente Vlaardinger-Ambacht gevonden. Niet alleen Vlaardingen breidde uit, ook de provincie en het Rijk deden een duit in het zakje, waarmee het landschap in de twintigste eeuw in grotere gebieden ingrijpend zou veranderen. Voor Vlaardingen lagen de bovenlokale ingrepen vooral op infrastructureel gebied. Maatregelen met betrekking tot de waterhuishouding, maar vooral de aanleg van een rijksweg dwars over het grondgebied van Vlaardinger-Ambacht zouden van invloed zijn op de naoorlogse stad. Het boerenland werd eigenlijk opnieuw ontworpen en het was een kwestie van tijd wanneer de boerenbedrijven het veld zouden moeten ruimen. Ook Hoogstad zou eraan moeten geloven, zo was de bedoeling. De familie Moerman en met name Cornelis, zouden zich hier met hand en tand tegen verzetten. Een langdurige periode van rechtszaken, onteigeningen en onderhandelingen zou volgen.

Voordat de Gemeente Vlaardingen direct na de oorlog begerige ogen op Hoogstad liet vallen, was het in de jaren dertig het Rijk dat met de onwillige familie Moerman te maken kreeg. Bij Koninklijk Besluit van 1 april 1935 was het volgende besloten:

> "Voor aanleg van het gedeelte Naaldwijk-Vlaardingerambacht van Rijksweg No. 20 (Rijkswegenplan 1932) zullen ten algemeenen nutte, ten name van het Rijk, worden onteigend de perceelen in de gemeenten Naaldwijk, Maasland, Vlaardingen en Vlaardinger-

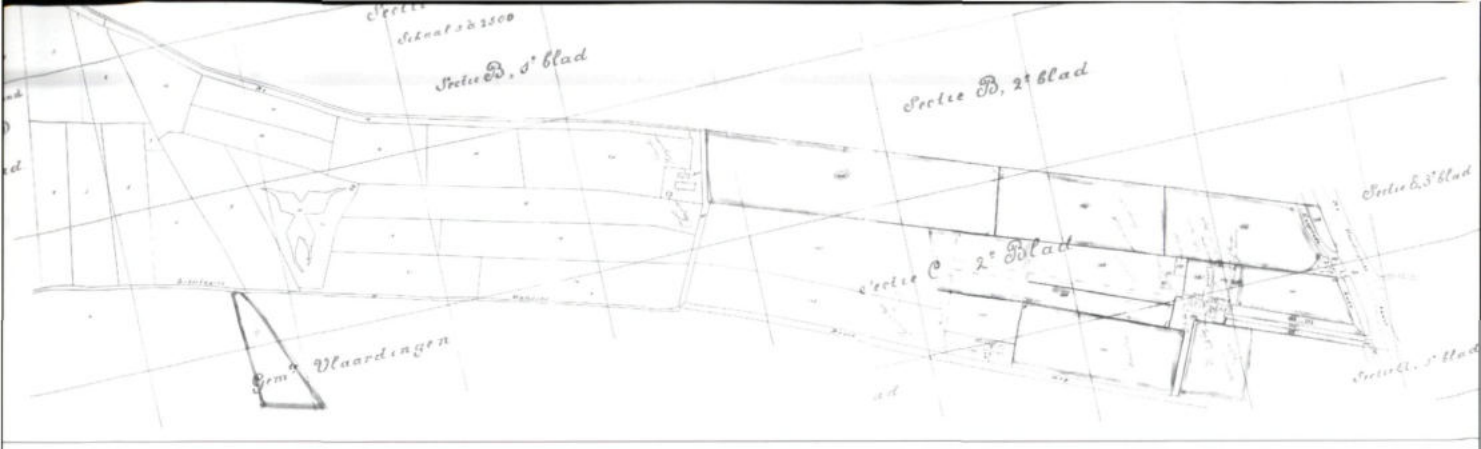

Overzicht van het landbezit van C. Moerman voor de onteigeningen (bewerking tekening K. Bloem).

> Ambacht, aangeduid op de grondteekeningen, welke ingevolge art. 12 der Onteigeningswet ter inzage van een ieder hebben gelegen en die vermeld zijn op de bij dit besluit gevoegde staten."

Voor de vier eigenaren van het complex Hoogstad, Cornelis, Kornelis Willem, Jan en Sijtje Moerman (deze laatste vertegenwoordigd door haar man Arij de Zeeuw) betekende dit dat een perceel weiland in de Aalkeet-Buitenpolder, net ten noorden van de eendenkooi van de gebroeders Hoogendam (kadastaal D 11) en delen van vier percelen weiland naast de boerderij (C106, C109, C110 en C123) werden onteigend. Het Rijk bood aanvankelijk een schadeloosstelling van f 1.680 voor het meest westelijke perceel (D11) en f 9.900 voor dat deel waar het aardlichaam zou komen. Als tegemoetkoming voor het verbreken van de directe toegang tot de resterende percelen ten noorden van de rijksweg zegde het Rijk toe een bermsloot te laten aanleggen en onderhouden en een eenvoudige ontsluitingweg te realiseren van de hier gelegen restpercelen naar de Broekweg. De eigenaren maakten bezwaar tegen deze inbreuk op hun eigendom en bedrijfsvoering, tekenden op 6 november 1935 bezwaar aan en eisten een hogere grondprijs en vergoeding voor de schade die de weg aan het landbouwbedrijf zou toebrengen. Hierbij verwezen zij naar het feit dat zij in 1931 het complex Hoogstad voor f 120.000 uit handen van hun vader hadden moeten kopen, vanwege de "financiële nood van onze zwager P.K. Schippers". De geboden grondprijs stond naar hun mening niet in verhouding tot de prijs die zij voor het land hadden betaald. Een ander argument dat werd aangehaald, was van infrastructurele aard. De aanleg van de rijksweg over de Vlaardinger Vaart zou in de toekomst nadelig zijn voor het boerenbedrijf. Hiertoe behoorde immers de Kulk, een brede omkade sloot die in open verbinding stond met deze vaart en die "bijzonder voordeelig voor het per schuit aanvoeren van spoeling" was. Bovendien konden de percelen ten noorden van de weg niet eenvoudig meer bereikt worden, waardoor de bouw van een melkbocht (waar de koeien gemolken konden worden) noodzakelijk werd en dus aanvullende onkosten dreigden. Op 11 november 1935 zond Moerman, namens zichzelf en de mede-eigenaren, aan Rijkswaterstaat een brief, waarin zij in het vervolg op deze argumenten een vergoeding van f 48.375 eisten, een tegenaanbod waarop Rijkswaterstaat niet inging. De onteigening raakte in een impasse, en mede als gevolg van de Tweede Wereldoorlog gebeurde er lange tijd niets. Het enige perceel dat minnelijk werd overgedragen was het geïsoleerd gelegen weiland naast de eendenkooi, dat door de excentrische ligging voor de bedrijfsvorming van geringe betekenis was. In 1938 werd het aan het Rijk verkocht.[165] Pas ver na de oorlog werd de rijksweg aangelegd waartoe de overige gronden van Moerman onteigend moesten worden. De Gemeente Vlaardingen zat duidelijk met deze kwestie in de maag. Het betrof immers Vlaardings grondgebied en deze zaak hield de aanleg van Rijksweg 20 tegen en dreigde daarmee een knelpunt in de economische ontwikkeling van de regio te worden. Ruim vijfentwintig jaar lag er dwars door de Aalkeet Buitenpolder een met klinkers bestrate weg die halverwege stopte en via een aansluiting op de Broekweg het verkeer de gelegenheid bood de weg van en naar Rotterdam voort te zetten. Niet alleen voor het snelverkeer een flessenhals, ook zorgde het voor drukte in de stad. De beoogde vlotte doorstroming werd door het verzet van Moerman decennialang gefrustreerd, een situatie die uiteindelijk onhoudbaar werd. Rijkswaterstaat nodigde Moerman c.s. in 1 april 1958 uit voor een bespreking in Hotel Boer over de verwerving van de benodigde gronden, waaraan, voor zover kan worden nagegaan, geen gehoor werd gegeven. Op 7 juli 1959 reageerde Moerman in een lange brief aan Rijkswaterstaat over de onteigening, waartoe het Rijk inmiddels besloten had. Moerman schermde met het feit dat de Gemeente Vlaardingen in 1951 bakzeil had gehaald bij de bestemmingswijziging van Hoogstad ten behoeve van de aanleg van een recreatiepark, "Omdat kwam vast te staan dat mijn vergevorderd kanker-onderzoek van veel groter belang was, dan welk ander belang van de gemeente Vlaardingen." De vork zat anders in de steel, zoals hierna zal blijken. In 1951 zag de gemeente om procedurele redenen en ter voorkoming van tijdverlies af van het doorzetten van haar plannen. Rijkswaterstaat liet zich door Moermans protest niet afschrikken en zette de onteigening door. Moerman trachtte door een verzoekschrift aan de koningin deze nog tegen te

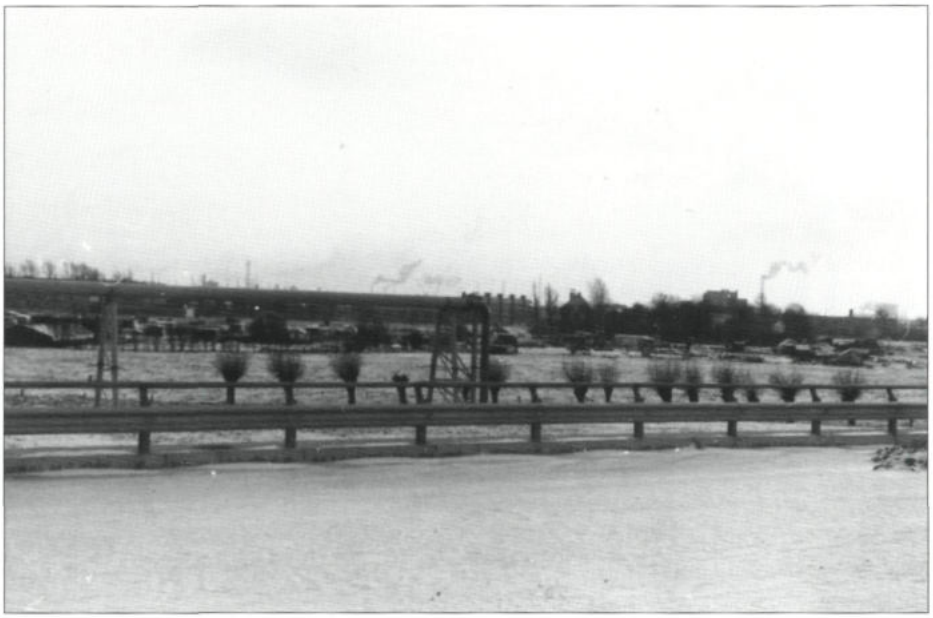

Het complex Hoogstad met volkstuinen gezien vanaf Rijksweg 20 in aanleg, circa 1955. Collectie mevrouw T. Bijl-Vellekoop.

houden, maar zonder resultaat. Bij Koninklijk Besluit van 27 november 1959, no. 31, is dan ook aan het besluit "tot onteigening over te gaan de vereiste goedkeuring verleend." Het hoofd van de afdeling Juridische Zaken van het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid voegde er nog aan toe: "Ook voor het instellen van een hernieuwd onderzoek naar de verdiensten van Uw kankertherapie is geen aanleiding gevonden." De weg was niet tegen te houden: de gronden werden in 1960 door middel van onteigening aan het rijk toegewezen voor een bedrag van ruim f 65.000, waartegen Moerman nog bij de arrondissementsrechtbank bezwaar aantekende. In maart 1961 werd het ongegrond verklaard. In 1962 kon de weg aangelegd worden. De langslepende onteigeningsprocedure kreeg pas in 1968 zijn besluit met de kadastrale inschrijving van de onteigende gronden op naam van het Rijk.

In 1940 werd een tweede onteigeningprocedure tegen Moerman c.s. aangespannen, nu betreffende een excentrisch gelegen dijkperceel of 'hoefslag' aan de Schiedamsedijk aan de kop van het Buizengat (sectie A1282). De Gemeente Vlaardingen ontwikkelde in de Babberspolder de eerdergenoemde wijk met noodwoningen voor de door het bombardement getroffen Rotterdammers "waarvoor opritten naar den dijk moeten worden aangelegd", ten behoeve van de aanvoer van bouwmaterialen. De eigenaren, Moerman met zijn twee broers en zwager, reageerden niet op het verzoek van de gemeente (24 september), waarna deze op 2 oktober een finaal bod van f 1,50 per meter deed, met de bijgaande opmerking "Mocht U tot verkoop tegen dezen prijs niet kunnen overgaan, dan zullen wij genoodzaakt zijn den Regeeringscommissaris voor den wederopbouw te vragen tot een spoed-onteigening over te gaan." Onder druk werd het dijkperceel afgestaan en de wijk kon worden aangelegd.

De meest cruciale onteigeningsprocedure zou kort na de oorlog volgen. Op 26 oktober 1948 keurden Gedeputeerde Staten van de Provincie Zuid-Holland het "gewijzigde uitbreidingsplan in onderdelen voor de gemeente Vlaardingen (...) voor het gedeelte tussen de Broekweg, de Vlaardingse Vaart en de geprojecteerde rijksweg No 20" goed, dat daarvoor op 22 december 1947 reeds door de Vlaardingse Gemeenteraad was vastgesteld. Het plan behelsde het aanleggen van een 'recreatieoord' rondom boerderij Hoogstad, wat ten koste zou gaan van de weilanden, volkstuinen en akkers, maar ook een totale herinrichting van het boerderijerf tot gevolg zou hebben. De boerderij, het grote huis en de oprijlaan zouden blijven bestaan, net als de Kulk die tot kanovijver werd bestemd, maar verder zou alles op de schop gaan. De volkstuinen voor de boerderij moesten plaatsmaken voor tennisbanen en een parkeerplaats. Achter de boerderij zouden speelweiden komen en een binnen- en buitenbad met fietsenstalling en het gebied ten westen van de boerderij in de hoek tussen het aardlichaam van de aan te leggen rijksweg en de Broekweg was bestemd voor een 'recreatieterrein'. Dit laatste zou als feestterrein dienst gaan doen met in de zomer de mogelijkheid voor "openluchtspelen" en in de winter als ijsbaan. Het terrein zou verdiept worden aangelegd wat beide toepassingen verder vergemakkelijkte. Het betekende het einde van het boerenbedrijf en, voor Moerman het meest ingrijpende, een streep door zijn proeven met postduiven voor zijn kankertherapie, waartoe hij Hoogstad als onderzoeksterrein had bestemd. Een periode van twee jaar juridische strijd was ingeluid.[166] Zoals te doen gebruikelijk trad de gemeente alvorens uitbreidingsplannen (tegenwoordig: bestemmingsplannen) verder te ontwikkelen, altijd eerst in contact met belanghebbenden om te vernemen of die aan de bewuste veranderingen wilden meewerken en zo ja, onder welke voorwaarden. Zo ook werd in het voorjaar van 1947 Moerman benaderd, die op de uitnodiging om met de verantwoordelijk wethouder te komen praten niet reageerde. Moerman trad bij alle zaken die

een formeel karakter hadden steeds namens zijn drie medeeigenaren op. Om de zaak bespreekbaar te maken verzocht M. Bot, hoofd van de afdeling Stadsontwikkeling, toen burgemeester J. Heusdens om Moerman uit te nodigen voor een gesprek over het uitbreidingsplan, maar ook nu weer kwam deze zonder bericht van verhindering niet opdagen. Bot:

> "Goede raad was duur! Zonder enig overleg met de Burgemeester en/of de Wethouder trok ik de stoute schoenen aan en ... belde de dokter. Tot mijn stomme verbazing kon ik de eigen avond komen. Zeker tot mijn opluchting had ik een rustig en goed gesprek. Ik kreeg ruim de gelegenheid om over de plannen en voornemens te praten. Maar telkens, regelmatig, te pas en te onpas, kwam zijn idee-fixe naar voren: "Ze" wilden zijn onderzoekingen met zijn duiven vernietigen; de Burgemeester was de kwade genius; de Wethouder was een slaafse volgeling. Aldus zijn woorden."

Onverrichterzake keerde Bot terug naar het stadhuis, wetende dat nu de harde lijn moest worden ingezet. Op 16 september 1947 verzocht het College van B&W aan Moerman c.s. een eerste perceel te mogen verwerven, waarna Moerman Bot op het Stadhuis opzocht en zich verder liet informeren over de plannen. Zoals verwacht gaf Moerman niet toe. Op 4 november diende hij zijn bezwaar tegen de plannen in bij het college, dat hij verder niet toelichtte, daarbij stellende "onze bezwaren hebben wij uitvoerig medegedeeld aan de heer Bot." De voor het in behandeling nemen noodzakelijke toelichting op de bezwaren heeft het college niet opgevraagd en het volstond bij het aanbieden van het plan aan de gemeenteraad op 24 november met de opmerking:

> "Wat het door C. Moerman c.s. ingediende bezwaarschrift betreft, kan worden opgemerkt, dat dezen wel bezwaar maken tegen de herziening van het uitbreidingsplan,

Uitbreidingsplan 'voor het gedeelte tussen de Broekweg, de Vlaardingse Vaart en de geprojecteerde rijksweg No 20' met Hoogstad als middelpunt, 1947 (SAV).

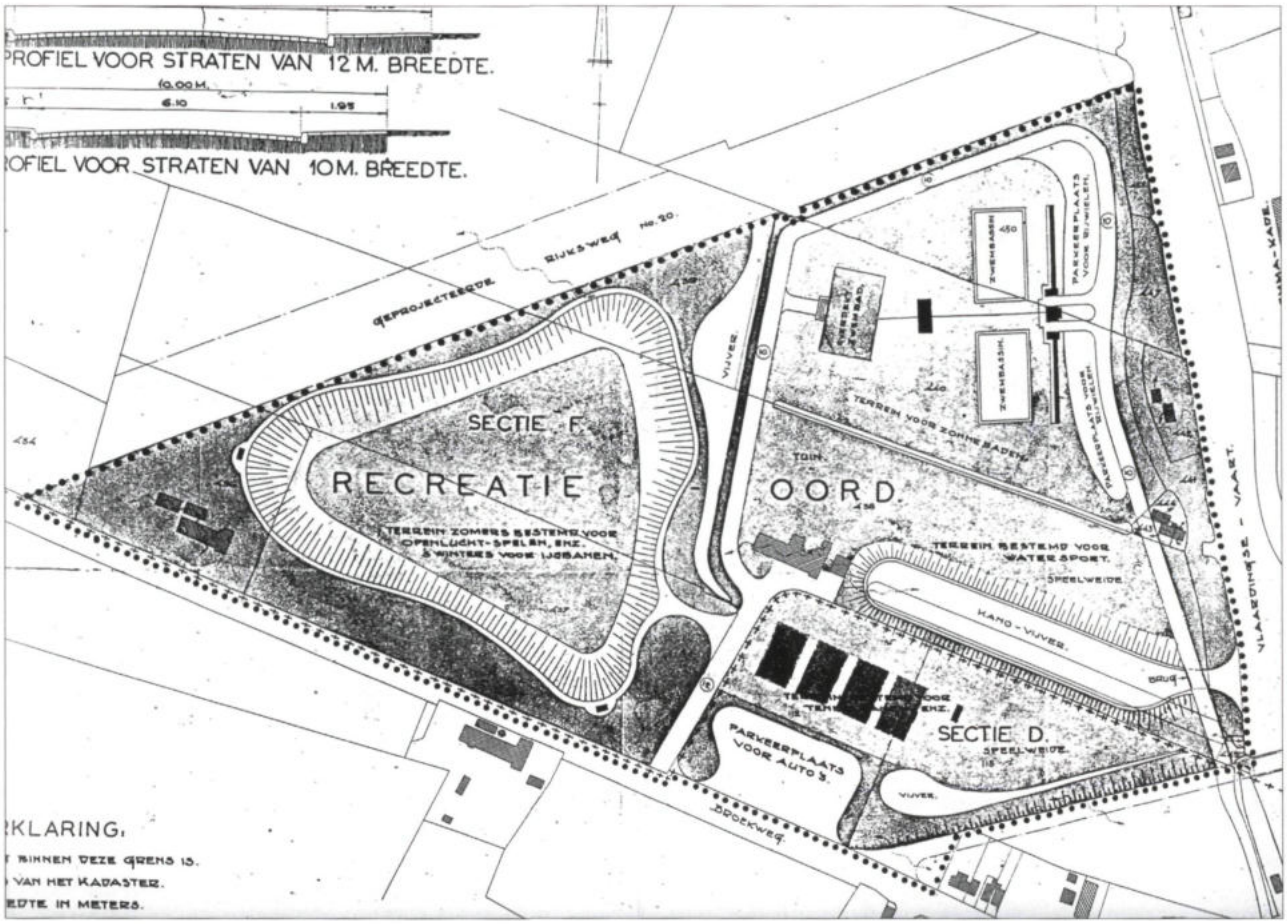

maar die bezwaren niet nader aanduiden. Mondeling is te kennen gegeven, dat zij er niet aan denken om de boerderij met gronden af te staan voor recreatie-doeleinden. Nu de bezwaren niet nader schriftelijk zijn aangegeven, kan hierop niet worden ingegaan".[167]

Het uitbreidingsplan, een wijziging van het oude uit 1943, werd door de gemeenteraad op 22 december ongewijzigd vastgesteld. Uitbreidingsplannen dienden ook door Gedeputeerde Staten goedgekeurd te worden, in welke procedure wederom de mogelijkheid bestond bezwaar aan te tekenen. Op 21 februari 1948 maakte Moerman hier gebruik van door te wijzen op het feit dat het eigendom van het complex reeds zeer lang bij de familie Moerman lag, hij zelf hier na een grondige verbouwing een huisartsenpraktijk had gevestigd, dat hij en zijn broer omwille van sport en spel nu in hun bestaan werden bedreigd. Nog andere argumenten voerde hij aan die weinig ter zake deden. De gemeente berichtte op 18 maart aan de Provincie dat alle bezwaren ongegrond waren. Gedeputeerde Staten deelden deze opinie en keurden het plan goed. Bovendien gaven zij aan dat het uitbreidingsplan uit 1943 reeds in een herbestemming van de landbouwgronden voorzag, namelijk tot "begraafplaats en openbaar groen tot recreatieoord", en dat de betrokken eigenaren toen geen bezwaar hadden gemaakt. Ook bij het in uitvoering brengen van het plan uit 1943 zouden immers de bezwaren gelden, zo was de conclusie. Het lag niet in de aard van Moerman het hierbij te laten. Hij richtte in december 1948 een verzoekschrift tot koningin Juliana, met het doel het vaststellingsbesluit te laten vernietigen. Het beroep was geen herhaling van zetten. Moerman kwam met een nieuw argument om de voorgestelde bestemmingswijzigingen te verijdelen. Hij betuigde dat zijn huisartsenpraktijk een geheel andere was dan die van de gemiddelde "stadsgeneesheer" en als gevolg van een gedwongen verhuizing hij een aanzienlijk deel van zijn praktijk zou verliezen. Voorts bracht Moerman in "dat hij bovendien sedert jaren intensief bezig is met wetenschappelijk research-werk, meer speciaal met betrekking tot de kankerbestrijding; dat voor een zodanig wetenschappelijk onderzoek behalve geestelijke rust ook een rustige omgeving een "conditio sine qua non" mag worden genoemd (...) zijn onderzoekingen met betrekking tot de kankerbestrijding slechts te kunnen voortzetten, indien hij de beschikking behoudt over zijn woning en het omliggende terrein". Daarnaast somde hij nog een reeks andere argumenten op, zoals het feit dat in watersport reeds voorzien was door de watersportvereniging Buitenlust, die daartoe reeds land aan de Vlaardinger Vaart van hem pachtte.

De behandeling van het beroepschrift nam veel tijd in beslag, tijd die werd gebruikt om te bezien hoe sterk het argument van de kankerbestrijding was. De gemeente Vlaardingen voelde zich op dit gebied niet ter zake kundig en het belang van Moermans behandelwijze van kanker was nog niet objectief onderzocht. Het Departement van Wederopbouw en Volkshuisvesting in Den Haag had de opdracht te adviseren inzake het verzoek aan de koningin en onderhield daartoe niet alleen contact met de gemeente Vlaardingen maar won ook inlichtingen in bij dr. P. Muntendam, directeur-generaal van Volkgezondheid van het Ministerie van Sociale Zaken. De laatste meldde begin 1950 geen noodzaak te zien dat Moerman vanuit Hoogstad zijn onderzoek zou bedrijven, in het midden latend of deze al dan niet kanker kon genezen. Naar zijn oordeel kon dit onderzoek ook elders worden uitgevoerd. Toch voelden B&W zich niet gemakkelijk bij de hele kwestie. Zij voelden zich niet in staat om de behandelmethode van kanker, waarmee Moerman bekendheid begon te krijgen, te beoordelen en waren mogelijk bevreesd voor negatieve reacties of misschien zelfs een keuze die de medische vooruitgang in de weg stond. Onder leiding van dr. J.J. Brutèl de la Rivière, voorzitter van de Gezondheidsraad, werd in 1950 een onderzoek naar de waarde van Moermans kankertherapie ondernomen en de uitkomst was ongewis. Ondanks het negatieve advies van Muntendam, niet tegen de behandelmethode maar tegen de plaats van onderzoek, besloot het College op 22 mei 1950 de onderzoeksresultaten af te wachten. Indien aangetoond werd dat er een grote medische en maatschappelijke noodzaak zou zijn Moermans onderzoek ter plekke voort te zetten, zou Hoogstad ongemoeid blijven. Het beroep werd om advies in een zitting van de afdeling Geschillen van de Raad van State gebracht, waarbij Moermans advocaat alle tegenargumenten nog eens opsomde. Het bleek tevergeefs, want op 6 september 1950 werd het beroep bij Koninklijk Besluit verworpen en in uitvoering gegeven aan de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting.

Met het groene licht vanuit het ministerie pakte de afdeling Stadsontwikkeling van de gemeente Vlaardingen de zaak weer op. Op 23 september vond een gesprek plaats tussen wethouder Stadsontwikkeling T. de Bruyn, in gezelschap van zijn rechterhand M. Bot, en Moerman met diens advocaat Jhr. mr. J.M.M. van Asch van Wijck, waarbij de inzet een minnelijke overdracht was, in het licht van het verworpen bezwaar en beroep. Moerman hield echter voet bij stuk en een onteigeningsprocedure was het onvermijdelijke resultaat. Op 30 september bevestigde Van Asch van Wijck nog eens dat zijn cliënt geen enkel perceel wenste te verkopen. B&W lieten op 18 oktober daaropvolgend aan Moerman en de andere drie eigenaren weten dat zij van zins waren de onteigening in werking te stellen, waarop Moermans zwager Arij de Zeeuw antwoordde dat er nooit familieraad had plaatsgevonden en dat hij nooit een vertegenwoordiger had aangewezen. De communicatie tussen Moerman en zijn mede-eigenaren was niet optimaal. De Zeeuw liet op 9 november weten dat de eigenaren met verkoop wilden wachten tot na het overlijden van hun (schoon)moeder. Het is mogelijk dat de eigenaren, inmiddels allen op de hoogte van de stand van zaken, hiermee uitstel probeerden te krijgen, maar de gemeente liet zich niet

langer aan het lijntje houden. Nadat een positief advies van de hoofdingenieur-directeur van de Directie Wederopbouw en Volkshuisvesting Zuid-Holland was verkregen, liet het college zich op 1 februari 1951 door de gemeenteraad machtigen om de onteigening in werking te stellen. Deze stemde hiermee in, maar met de voorwaarde dat als het medisch onderzoek naar de resultaten van Moermans behandelwijze de noodzaak van handhaving van het kankeronderzoek op Hoogstad aantoonde, het complex ongemoeid moest worden gelaten.[168] De realisatie van het uitbreidingsplan hing daarmee af van het verschijnen van het onderzoeksrapport, waarvan de uitkomst nog onzeker was. De onteigeningsprocedure ging ondertussen door, waarbij een fatale vervaltermijn gold, waarbinnen bezwaar kon worden aangetekend. Moerman, vermoedelijk geadviseerd door zijn advocaat, diende enkele dagen voor het verstrijken van de vervaldatum wederom een verzoekschrift in bij koningin Juliana, waarin de rol en betekenis van de proefnemingen met zijn postduiven nu expliciet werd geduid. Zoals te doen gebruikelijk bij verzoekschriften vroeg de vorstin aan de verantwoordelijk minster een advies over de waarde van Moermans experimenten met postduiven en de tijd ontbrak om dat binnen een paar dagen gereed te hebben. De fatale datum verstreek en daarmee kon de onteigening voorlopig niet geëffectueerd worden. Omdat het onteigeningsbesluit niet door de majesteit ondertekend kon worden, en dus uitbleef, beschouwde Moerman dit als een bewijs dat de koningin hem gelijk had gegeven en hij schermde daarmee tot aan zijn dood, in woord en geschrift. In feite betrof het echter een niet volledig doorlopen procedure, die door een handige zet door Moerman gewonnen werd. Een uitspraak over het effect van zijn proeven met postduiven maakte hiervan geen deel uit.

Op 7 augustus 1951 presenteerde het college aan de gemeenteraad een nieuw plan ten behoeve van de aanleg van het zwembad. In de wetenschap dat een deel van de benodigde gronden (rondom boerderij De Engelsche Boomgaard, aan de andere zijde van de Broekweg, op de hoek met de Burgemeester Pruissingel) reeds in bezit van de gemeente was, volgde de raad op 30 augustus het college.[169] Tijdens de vergadering van maart 1952 moest het college de gemeenteraad in het licht van de ontwikkelingen definitief voorstellen de oorspronkelijke plannen rondom Hoogstad te laten varen. Het zwembad zou immers om verder tijdverlies te voorkomen op een andere locatie gebouwd worden. Op 28 april 1952 sloeg Muntendam, inmiddels staatssecretaris voor de Volksgezondheid, op uitnodiging van het gemeentebestuur de eerste paal van het Kolpabad.[170] Het opmerkelijke feit voltrok zich dat beide opponenten, die nog menigmaal de degens zouden kruisen, zich op zichtafstand van elkaar bevonden, Moerman ongetwijfeld met de gedachte het pleit gewonnen te hebben, en Muntendam wellicht in de wetenschap dat het zwembad ergens anders gebouwd had kunnen worden. Het verzet van Moerman had verstrekkende ruimtelijke gevolgen. Het had een klassiek domino-effect tot gevolg. Op het terrein van de Engelse Boomgaard was de gemeente voornemens geweest het nieuwe ziekenhuis te bouwen. Als gevolg van het verplaatsen van de zwembadlocatie moest nu naar een andere locatie worden omgezien. Op de suggestie van de gemeente aan de familie Moerman om het ziekenhuis op een deel van hun grondgebied te realiseren, wellicht zinspelend op het belang van de volksgezondheid, werd niet gereageerd. Dit ziekenhuis zou in de tweede helft van de jaren zestig in de Holiërhoeksepolder nabij boerderij Holy gebouwd worden.

Net zoals in 1943 en in 1946-1948 pas reageerde de familie Moerman evenmin op voorstellen tot wijziging van het uitbreidingsplan voor het noordelijk deel van de gemeente in 1952-1953. Gemeentelijke uitbreidingsplannen vormden de blauwdruk voor de ruimtelijke ontwikkeling van het gemeentelijk grondgebied, die in Vlaardingen in de jaren vijftig en zestig volop gaande was. Uit deze uitbreidingsplannen volgden concrete deelplannen, waarbij een meer direct contact met eventuele grondeigenaren en andere direct belanghebbenden volgde. Voor de grondeigenaar was het belangrijk de bezwaren al in een vroeg stadium bij de gemeenteraad neer te leggen. Wanneer deze hout sneden of er anderszins mogelijkheden waren om aan de belangen en wensen van betrokkenen tegemoet te komen, konden de plannen nog worden aangepast. Of Moerman c.s. onvoldoende alert waren (uitbreidingsplannen werden via de lokale kranten bekendgemaakt) of dat zij eerst reageerden wanneer zij direct benaderd werden, valt moeilijk te zeggen. Gezien de voor hen negatieve ervaringen in het verleden is het opmerkelijk dat zij niet in het geweer traden wanneer de politieke besluitvorming op dit niveau actueel was. Het gewijzigde uitbreidingsplan voor het noordelijk gedeelte van Vlaardingen werd in hoofdlijn op 8 januari 1953 door de gemeenteraad vastgesteld, waarna een definitief uitbreidingsplan werd opgesteld dat ruim een jaar later (18 januari 1954) goedgekeurd werd. Moerman tekende in beide gevallen geen bezwaar aan, daar waar hij en zijn mede-eigenaren in verband met het grondbezit in de Broekpolder wel degelijk belanghebbenden waren en het plan gevolgen had voor dit eigendom. Ook de herziening van het prille uitbreidingsplan werd op 28 januari 1957 zonder bezwaren van Moerman door de gemeenteraad vastgesteld, nadat de beraadslagingen hierover reeds geruime tijd hadden plaatsgevonden. Belangrijk onderdeel van het uitbreidingsplan was het herontwikkelen van de Broekpolder, waarin woningbouw een belangrijke rol speelde. De gemeente Vlaardingen zou volgens de prognoses uitgroeien tot een stad met ongeveer 144.000 inwoners en daarvoor was grond voor woningbouw nodig. Aanvankelijk leken de gemeentelijke plannen voor het bebouwen van de Broekpolder door de provincie Zuid-Holland en de gemeente Rotterdam doorkruist te worden. Zonder de gemeente Vlaardingen bij de planontwikkeling te betrekken hadden deze overheden een plan ontwikkeld voor het opspuiten van de Broekpolder met Rotterdams

havenslib. De gemeente Rotterdam trachtte hiermee een slepend en langzamerhand nijpend probleem op te lossen: het vinden van een stortlocatie voor het havenslib uit de havens. De gemeente Vlaardingen vreesde dat de bouwplannen en de stedelijke ontwikkeling hierdoor bedreigd werden, maar na enkele jaren werd een akkoord bereikt. De gemeente Vlaardingen zou de gronden in de Broekpolder verwerven en het areaal in gebruik geven aan de gemeente Rotterdam als slibdepot. Rotterdam zou het gebied na enkele jaren als bouwrijp terrein opleveren en zo lang jaarlijks de rente over de verwervingskosten betalen. De gemeente Vlaardingen wist zich op deze manier verzekerd van een kant en klaar bouwareaal, waarmee anders grote kosten gemoeid zouden zijn. Dat er in de polder de eerste vijf jaar niet gebouwd kon worden, leverde geen probleem op: in die periode zou eerst de Holiërhoeksepolder bebouwd worden. Dat de baggerspecie waarmee de Broekpolder werd opgespoten voor een belangrijk deel giftig bleek, werd in die jaren nog niet onderkend en het zou de polder decennialang tot politieke en bestuurlijke twistappel maken.[171] Het had Moerman, achteraf geredeneerd, een extra argument gegeven in zijn strijd tegen de onteigeningen. Hoewel het streven van de gemeente was de hiertoe benodigde gronden zoveel mogelijk in der minne te verkrijgen, stuitte dit zoals te verwachten viel op de weerspannigheid van Moerman. Op 2 oktober 1958 besloot de gemeenteraad de bewuste gronden van Moerman te onteigenen. Het betrof (delen van) twee percelen, samen groot ongeveer 5½ hectare, en een geïsoleerd perceel ten zuiden van de eendenkooi van de gebroeders Hoogendam, alle ten noorden van de toekomstige rijksweg 20. Namens Cornelis en Jan Moerman, die kort tevoren hun broer Kornelis Willem en zwager Arij de Zeeuw hadden uitgekocht, tekende hun advocaat mr. P.J. Mackenbach bezwaar aan. Hoofdbestanddeel van het bezwaar vormde Moermans studie naar het 'vraagstuk van de kankerbestrijding' en het gebruik van postduiven als proefdieren:

> "Duiven zoeken hun voedsel op een beperkt areaal. Voor de duiven, die het studie- en proefmateriaal van cliënt vormen, is dit de naaste omgeving van meergenoemde opstal. Tengevolge van jarenlange studie kent hij de factoren betreffende dit areaal welke als constant kunnen worden beschouwd. Zou hij genoodzaakt zijn het (geografische) terrein van zijn onderzoekingen en proefnemingen te verlaten dan wel een deel daarvan af te staan, dan zou dit betekenen dat hij zijn wetenschappelijke onderzoekingen zou moeten staken. Het is immers onmogelijk zijn proefdieren naar een ander areaal te verplaatsen en dan zijn studiën eenvoudig op dat andere terrein voort te zetten."

Impliciet verwees Mackenbach naar het 'Rapport Delprat' dat in 1958 het licht zag en waarin vanuit wetenschappelijk oogpunt was betoogd dat de Methode Moerman geen aantoonbaar effect had bij de kankerbestrijding (zie hierna):

> "Cliënt ontveinst zich niet, dat zijn onderzoekingen en de daarop gebouwde theorie in de medische wereld, althans in Nederland, vooralsnog niet de waardering vinden, die zij naar zijn stellige overtuiging verdienen."

Met name het door Moerman geclaimde succes van zijn therapie in België, waar inderdaad verschillende medici in die trant werkten, moest aantonen dat die waardering op termijn ook in Nederland zou volgen. Waar Mackenbach in het bezwaarschrift, dat in sterke mate door Moerman gesouffleerd zal zijn, aan voorbijging, was dat de bewuste percelen door de rijksweg fysiek al van het kerngebied van Hoogstad waren afgesloten en er relatief ver vanaf waren gelegen. Het nut van de te onteigenen landerijen voor de proefnemingen, ten behoeve van het fourageren ('veldten') door de duiven, werd niet onderbouwd. Bovendien maakte het bezwaarschrift niet duidelijk waarom de proefnemingen niet elders voortgezet zouden kunnen worden. De tekst duidt op een discontinuïteit van de proefnemingen (veranderende omstandigheden), maar of die per definitie een effect op de stofwisseling van de duiven zou hebben, werd niet beargumenteerd. Opmerkelijk is dat in het bezwaarschrift niet gesproken werd over het verkleinen van het agrarisch bedrijf. De rentabiliteit van het boerenbedrijf hing hiermee samen en zou een steekhoudender, maar vermoedelijk geen afdoend argument zijn geweest.[172] De gemeenteraad hield geen rekening met de door Mackenbach ingebrachte argumenten, waarbij het rapport Delprat ongetwijfeld ook de schroom om op basis van mogelijke medisch-wetenschappelijke redenen Moerman het voordeel van de twijfel te geven, had weggenomen. De gemeente achtte, eveneens onberedeneerd overigens, de resterende circa 18½ hectare voldoende voor de proefnemingen en was van mening dat de onteigening Moermans studie niet onmogelijk zou maken. In de gemeenteraadsvergadering van 5 februari 1959 werd het voorstel tot onteigening aangenomen op een moment dat in de Broekpolder de werkzaamheden ten behoeve van de opspuiting al aan de gang waren, zij het niet op percelen die van Moerman waren. De zaak sleepte nog even aan: het Koninklijk Besluit dat bij onteigeningen altijd genomen moest worden, werd eerst nog verdaagd maar op 27 november aansluitend werd het alsnog genomen. In de tussentijd had de gemeente Vlaardingen een deel van de Broekpolder, grenzend aan de bewuste percelen van de gebroeders Moerman, met instemming van de gemeente Rotterdam bestemd voor het inrichten van een "stortplaats voor berging van huis-, straat- en industrievuil". Door middel van een brief van 7 oktober 1959 werden de broers Moerman hiervan op de hoogte gebracht en in de gelegenheid gebracht in het kader van de Hinderwet bezwaar hiertegen aan te tekenen. Hoewel de gemeenteraad al had ingestemd met de onteigening en de koninklijke goedkeuring nog slechts een administratieve handeling was, tekende Mackenbach voor hen wederom bezwaar aan. Het bezwaarschrift (gedateerd 16 oktober 1959) ging in op de gevolgen voor het milieu, die de stortplaats zou hebben:

"Het gebruik van de bedoelde stortplaats zal zonder enige twijfel ten gevolge hebben dat het water van de sloten, welke de aan mijn cliënten toebehorende percelen begrenzen, alsmede de grond van die percelen, in ernstige mate worden verontreinigd. In het te storten vuil aanwezige stoffen zullen met het regenwater in de bodem van de stortplaats dringen en door het water naar de omgeving worden gevoerd. Reeds thans, nu er op een gedeelte van het tot vuilbergplaats bestemde terrein, nl. bij de hoek waar de toegang tot dat terrein is geprojecteerd, al een hoeveelheid vuil is gestort, zijn de sloten overdekt met een laag vloeistoffen, welke allerlei kleuren vertonen. Die verontreiniging strekt zich zelfs uit tot de sloten aan de overzijde van de Broekweg."

Op 23 februari 1961, de stortplaats was al enige tijd in gebruik, deed de arrondissementsrechtbank in Rotterdam in het voordeel van de gemeente Vlaardingen uitspraak en werd de zaak ten finale beslecht.[173] De gebroeders Moerman waren hiermee geen eigenaar en belanghebbenden meer en van de (anno 2011 weer steekhoudende) milieuargumenten werd niet meer gesproken. Wel maakte Moerman zich in de jaren zeventig, in het kader van de onteigeningen ten behoeve van de Heusdenslaan, nog druk over de gedwongen verkoop van zijn percelen ten westen van de rijksweg. Deze waren onteigend ten behoeve van de opspuiting, maar zijn daar nooit voor aangewend en hij beschouwde dat als een bewuste daad van de gemeente om hem dwars te zitten. Dat de werkzaamheden in de Broekpolder inmiddels al uitgebreid aan de gang waren en de verwerving van zijn land hiervoor te laat tot stand was gekomen, liet hij daarbij onvermeld. Anno 2011 liggen de bewuste onteigende percelen er nog ongemoeid bij en zijn in gebruik bij de ruitervereniging Die Flardingha Ruiters. Het verzet tegen de onteigening duurde te lang, waardoor er in het geografische middelpunt van de gemeente nog een restant van het middeleeuwse verkavelingspatroon aanwezig is. De gemeente Vlaardingen trok uiteindelijk aan het langste eind.

Lang zou het niet duren voor een nieuwe zaak zich aandiende. De ruimtelijke ontwikkelingen in Vlaardingen voltrokken zich in ijltempo en het ambtelijk apparaat draaide op volle toeren om alles administratief en juridisch in orde te brengen. Ten behoeve van een vlotte afwikkeling van het verkeer in de stad bestond er de behoefte de Broekweg (ter plekke later Westlandseweg genaamd), een van de belangrijkere ontsluitingswegen, te verbreden. Deze verbreding zou ten koste gaan van de belendende percelen grond en langs de noordoostelijke zijde van de Broekweg tot aan de boerderij van Cors in 't Hout (thans kantoor van notaris Van Gastel), die in bezit van Cornelis en Jan Moerman waren. De aanleg van de verbrede Broekweg betekende dat de aansluiting van de oprijlaan van boerderij Hoogstad eveneens verplaatst moest worden en dat als gevolg hiervan het inrijhek uit 1867 afgebroken werd. Het college van Burgemeester en Wethouders stuurde op 23 februari 1960 een onteigeningsvoorstel aan de gemeenteraad, voor de strook grond waar de verbreding zou moeten plaatsvinden, aangezien een minnelijke overeenkomst ook nu weer onbespreekbaar was. Het voorstel werd in de raadsvergadering van 3 maart aangenomen, maar er was nog een lange weg te gaan. Onteigeningen ten behoeve van wegverbredingen dienden niet alleen door een Koninklijk Besluit bevestigd te worden, ook moest hiertoe een advies bij de Raad van State worden gevraagd. Met het herhalen van het belang van Moermans kankeronderzoek en de noodzaak van behoud van het grondgebied, werd door mr. C.H. Telders, specialist in onteigeningszaken, verzet tegen de onteigening aangetekend. Intussen was door de rechtbank een commissie van deskundigen onder voorzitterschap van ir. W.N. van Nooten raadgevend ingenieur, aangewezen om een advies over de schadeloosstelling uit te brengen. Moerman reageerde op het rapport (november 1962) met een 'Repliek op het deskundigen-rapport van de commissie Van Nooten', waarin zijn bezwaren zich richtten op het feit dat de commissie de te onteigenen grond had getypeerd als landbouwgrond, daar waar Moerman die zag als onderdeel van zijn 'laboratorium' voor zijn kankeronderzoek. De finale uitspraak, ten gunste van de gemeente Vlaardingen, volgde op 17 januari 1963, waarna de onteigening kon worden geëffectueerd. Moerman ontving een vergoeding van ruim f 28.000.

Inmiddels was op 15 maart 1960 Jan Moerman overleden en had Cornelis Moerman uit de nalatenschap alle onroerend goed verworven, waarna hij enige eigenaar van het complex Hoogstad was geworden. Moerman was niet tevreden met de afloop, die overigens een fors hogere schadeloosstelling had opgeleverd dan het aanvankelijke bod van de gemeente Vlaardingen (f 8.000). Telders, bekend als een van de beste cassatieadvocaten op dat moment, ontraadde hem op 1 februari 1963 een verdere rechtsgang, maar Moerman zette door. Hij vroeg een andere advocaat, mr. E. Droogleever Fortuyn de zaak over te nemen, maar die liet in navolging van Telders weten er geen brood in te zien. Hij wees Moerman erop dat in het kader van de Onteigeningswet alleen financiële nadelen werden vergoed en geen ideële, zoals die van het onmogelijk worden van het doen van proeven met postduiven ten behoeve van het kankeronderzoek. Op 7 april 1963 stuurde Moerman zelf nog een brief aan de procureur-generaal bij het gerechtshof te Den Haag, waarin hij melding maakte van strafbare feiten, door de gemeente Vlaardingen gepleegd in het kader van de onteigening. De officier van justitie berichtte op 10 mei daaropvolgend dat hem niets van strafbare feiten was gebleken en dat hij derhalve geen maatregelen zou nemen. Moerman legde zich hier uiteindelijk bij neer, maar weigerde vervolgens de schadevergoeding in ontvangst te nemen. Mr. Telders wees hem erop dat hij zo niet in zijn eigen belang handelde: "Ik dring daarom nogmaals bij U op ondertekening en inzending van de kwitanties aan opdat

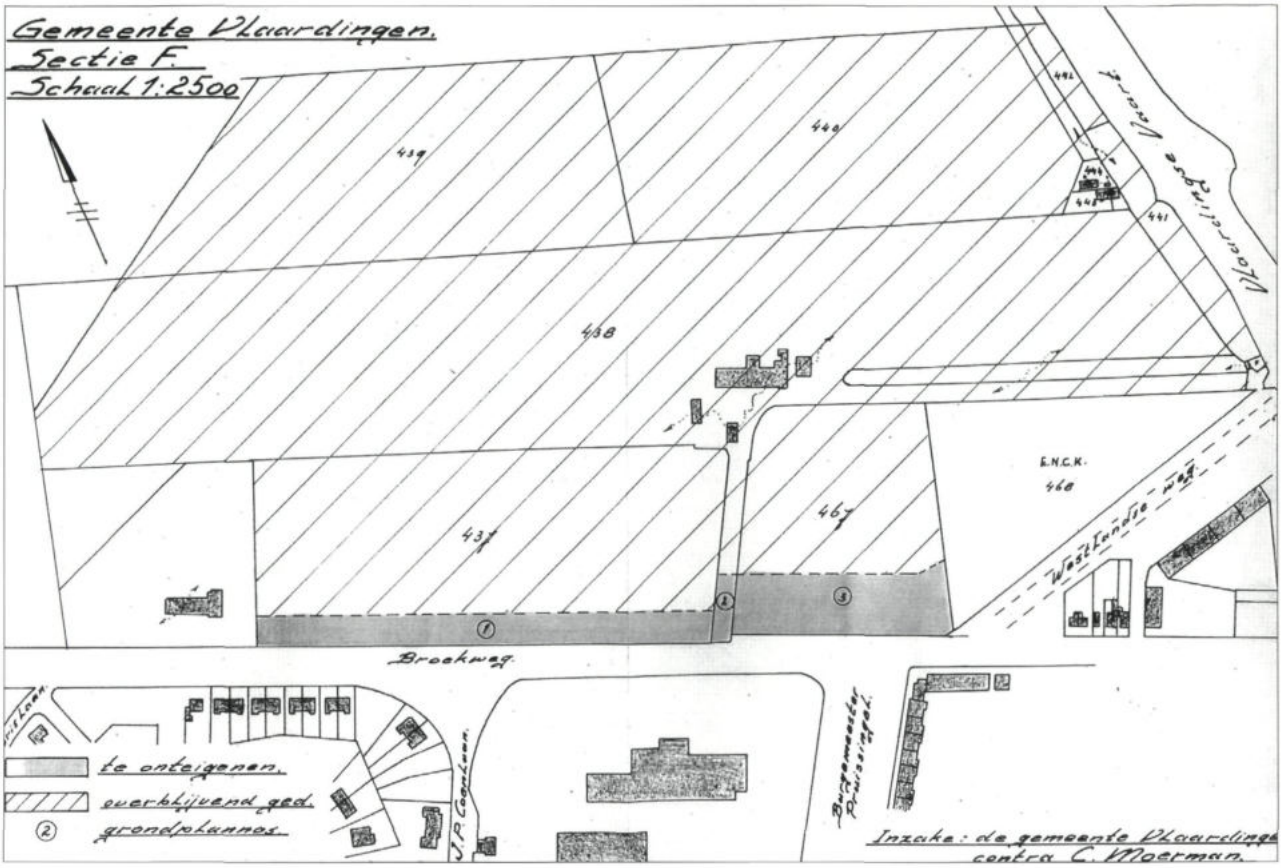

Kaart met te onteigenen stukken land met het oog op de verbreding van de Broekweg, 1962 (SAV Archief Moerman).

U nu zo gauw mogelijk het geld zult kunnen ontvangen en in behoorlijke waardepapieren, die door een devaluatie niet nadelig getroffen worden, zult kunnen beleggen." Moerman weigerde en de gelden werden in consignatie gegeven bij de belastingdienst te Rotterdam, waarna echter geen renteopbouw meer zou plaatsvinden.

De werkzaamheden in het kader van de verbreding leidden in 1967 tot een nieuwe aanvaring. Deze belemmerden Moerman en andere gebruikers en bezoekers van Hoogstad het uitpad en de toegang en daar waren geen passende maatregelen voor getroffen. Moerman klom in de pen en stuurde een bezwaarschrift tegen de gang van zaken aan de koningin (28 juli). Dit hielp en had tot gevolg dat de gemeente snel in overleg met Moerman trad en ervoor zorgde dat de werkzaamheden op gezamenlijk afgesproken momenten zouden plaatsvinden. De aansluiting van de oprijlaan op de Broekweg werd verlegd en zou met een knik en door middel van een korte ventweg iets noordelijker komen te liggen. Het monumentale hek werd gedemonteerd, op het erf opgeslagen en werd in 2001 in gerestaureerde staat bij het (nieuwe) begin van de oprijlaan herplaatst.[174]

De laatste onteigeningsprocedure zou het pièce de résistance worden en betrof de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan. Het gaat om het laatste deel van de belangrijke ontsluitingswegen in de gemeente Vlaardingen, essentieel voor de soepele doorstroming van het gemotoriseerde verkeer, dat het centrum verbond met de Holywijken, Ambacht en de Babberspolder. Alternatieve tracés waren er in essentie niet en de voorgenomen weg sloot goed aan op de Broekweg/Westlandseweg en de Burgemeester Pruissingel aan de westzijde van de Vlaardinger Vaart en ten oosten daarvan op de Holysingel, Van Hogendorplaan/Van Linden van den Heuvellsingel en de Schiedamse Hargalaan. Een en ander was vastgelegd in een visiestuk over het 'wegenschema', dat in 1966 door de gemeente was opgesteld. De gemeente Vlaardingen wist waar zij aan begon: de strijd met Moerman had inmiddels een pathologisch karakter gekregen. Eind 1967 werd onder leiding van de directeur van Gemeentewerken het

plan voor deze verbindingsweg ontwikkeld, dat door het college van Burgemeester en Wethouders omarmd werd. Hoewel het voornemen tot de aanleg van de weg formeel pas op 1 april 1970 in de gemeenteraad werd goedgekeurd, lag op 14 februari 1968 al aan Moerman de plichtmatige vraag voor of hij de benodigde gronden, die tussen de opstallen van Hoogstad en de Vlaardinger Vaart waren geprojecteerd, aan de gemeente wilde verkopen. Naast het grondverlies en de fysieke barrière die hiermee binnen zijn eigendom zou ontstaan, betekende de aanleg het einde voor de in 1926 gebouwde druivenkassen en moest de Kulk doorsneden worden. Het moet Moerman in het hart getroffen hebben. Wederom werd hij geconfronteerd met een slepende onteigeningsprocedure waarvan de uitkomst ongewis was, maar bovendien ervoer hij de aantasting van zijn domein als een teken van disrespect en onbegrip voor zijn kankeronderzoek. Hij stortte zich met grote verbetenheid op de zaak en had er alles voor over om de aanleg te voorkomen. De juridische strijd die volgde en praktisch in 1976 en formeel pas in 1988 tot een besluit kwam, vond plaats onder grote publieke belangstelling en hield de gemoederen danig bezig. De politieke steun in de gemeenteraad voor de plannen was overwegend groot, maar de raad toonde zich door de jaren heen kritisch en bleef aan het college vragen stellen over met name de consequenties voor het kankeronderzoek. Bij diverse groepen ontstond maatschappelijke onrust, wat leidde tot acties ter ondersteuning van Moermans strijd en veel publicitaire aandacht. Met name onder de patiënten en linksgeorienteerde groeperingen groeide het verzet. Moerman geloofde tot het einde dat hij zijn gelijk zou halen en procedeerde tot de hoogste rechtscolleges. Hij werd bijgestaan door een reeks elkaar opvolgende advocaten, die eufemistisch gesteld een goede klant aan Moerman hadden, zeker in de fase waarin duidelijk was dat de strijd een heilloze was geworden.

Spandoel gericht tegen de begonnen aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan, 1975 (SAV Archief Moerman).

Van een minnelijke verkoop van de gronden was in 1968 geen sprake, waarmee duidelijk was dat het onherroepelijk op onteigening zou uitdraaien. Kernpunt van verzet was zoals te verwachten de noodzaak de landerijen ten behoeve van de proefnemingen met duiven intact te houden. Ook al was Moerman inmiddels de 75 gepasseerd, hij zette zich met hart en ziel nog steeds in voor zijn patiënten en erkenning van zijn therapie. De lokale politieke en maatschappelijke discussie liep in dit licht gelijk op met die op landelijk niveau. De Moermantherapie had sinds de jaren vijftig veel aanhangers gekregen, maar ook was er serieuze tegenwerking vanuit de reguliere medische wereld gekomen. Zeker na het Rapport Delprat (1958) had de academisch-medische wereld zich tegen Moerman gekeerd vanwege het ontbreken van een deugdelijk wetenschappelijk onderbouwing. Maatschappelijke stromingen ten faveure van de Moermantherapie hadden echter hun effect op de landelijke politiek. Diverse parlementariërs bleken nog niet zo overtuigd van het standpunt van de medische wereld en de eigen Inspectie voor de Volksgezondheid en pleitten bij herhaling voor hernieuwd onderzoek naar de resultaten van de 'Methode Moerman'. Vooruitlopend op het opstarten van de onteigeningsprocedure werd gesuggereerd (september 1970) dat spoedig een staatscommissie in het leven zou worden geroepen die de therapie op haar merites zou gaan beoordelen. De pers ging met graagte in op dergelijke berichten, die echter uit de koker van Moermanvolgelingen kwamen. Wat werkelijk speelde was dat Moermanaanhangers de leden van de Eerste en Tweede Kamer om aandacht voor de actuele situatie in Vlaardingen hadden gevraagd. Het Eerste Kamerlid van de PSP J.H. van Wijk stelde naar aanleiding hiervan vragen aan de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid H.J.A. Kruisinga, die antwoordde dat bij

Moerman informatie was opgevraagd over genezingen die na het Rapport Delprat hadden plaatsgevonden met de conclusie:

> "In dit materiaal [verklaringen van patiënten en een rapport door Moerman geschreven/JtB] zijn géén theoretische of praktische gezichtspunten naar voren gebracht die zouden kunnen leiden tot een verandering van de visie van de commissie-Delprat op de Moerman-therapie."

Kruisinga antwoordde dat hij hiermee geen reden zag de onteigeningsprocedure een halt toe te roepen.[175] Deze procedure werd formeel ingezet met het behandelen van het onteigeningsvoorstel in de gemeenteraad op 2 en 3 december 1970. Het voorstel was aanleiding voor een discussie op het scherp van de snede. Het college van Burgemeester en Wethouders gaf in het voorstel het volgende te kennen:

> "Een klein gedeelte [van de benodigde gronden/JtB] berust echter nog in particuliere handen. Over de aankoop van dit laatste gedeelte voeren wij reeds geruime tijd onderhandelingen met de eigenaar. Tot onze spijt is deze tot nu toe niet bereid het gedeelte van zijn grond dat nodig is voor de onderhavige wegaanleg, aan de gemeente te verkopen."

Bij de behandeling van het onteigeningsvoorstel werd namens Moerman een brief gedateerd 10 september 1970 van M. Velterop, raadgevend adviseur uit Hoogerheide, betrokken.[176] Velterop was een sympathisant van Moerman, die verschillende malen bij staatssecretaris Kruisinga en andere hoogwaardigheidsbeklederS schriftelijk een lans voor hem had gebroken en die kennelijk, hoewel geen jurist, zijn vertrouwen genoot. Moerman had hem in deze kwestie voor twee jaar als zaakwaarnemer aangewezen. In de brief beklaagde Velterop zich over de wijze waarop met een door hem namens Moerman ingediend bezwaarschrift was omgegaan. Hij beweerde op 18 mei 1970 dit schrijven ingediend te hebben, maar burgemeester Heusdens en PCG (CHU)-wethouder Mooij, van Stadsontwikkeling, ontkenden dat een dergelijk stuk was ontvangen. Verder vroeg hij of het waar was dat landmeters zich zonder Moermans toestemming reeds op diens land begeven hadden om de aanleg van de weg voor te bereiden en hoe de gemeenteraad daar over dacht. Mooij ontkende de vermelde meetactiviteiten en antwoordde op de laatste vraag over de afwijking ten opzichte van het bestemmingsplan, dat Velterop hier inderdaad gelijk had, maar dat een wijziging van dit plan ophanden was en dat dit de onteigeningsprocedure niet in de weg stond. Het was Velterop geweest die het bericht verspreid had dat een staatscommissie zich met de Moermantherapie bezig zou gaan houden. In de brief aan het gemeentebestuur meende hij:

> "Daar dit tevens inhoud een erkenning van Dr. Moermans werk voor de oplossing van het probleem Kanker, betekend dit tevens dat het gehele grondgebied van Dr. Moerman niet meer voor enige vorm van onteigening in aanmerking komt. Het is de bedoeling dat in de toekomst op het grondgebied van "de Hoogstad" een Internationaal Instituut voor bestrijding van kanker en aanverwante ziekten zal worden gesticht. (...) Het moet voor de Gemeente Vlaardingen een eer zijn dat binnen haar grenzen een dergelijk internationaal instituut zal worden gevestigd."

Navraag bij het ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid had intussen geleerd dat van een staatscommissie geen sprake was en dat het ministerie ook geen weet had van een te vestigen kankerinstituut. Het opgetrokken mistgordijn over het al dan niet verzonden zijn of ontvangen hebben van het bezwaarschrift deed de zaak van Moerman geen goed. Mooij liet de gemeenteraad weten dat Moerman nog alle gelegenheid had om, in het kader van de onteigeningsprocedure, zijn zienswijze in te dienen en bezwaar te maken. Het enige punt waar de meeste raadsleden geen raad mee wisten, was het onderzoek naar de waarde van de Moermantherapie en de gevolgen van de wegaanleg hiervoor. Het raadslid M. Bellingwout-Roodenburg verwoordde namens de PCG wat de meeste woordvoerders ook voelden en vertolkten. Aan de ene kant was zij in het algemeen belang voor de aanleg van de weg, maar aan de andere kant wilde zij niet ongewild en onbedoeld potentieel waardevol onderzoek onmogelijk maken:

> "Zij acht zich in de laatste plaats bevoegd een oordeel uit te spreken over de waarde van het kankeronderzoek van de heer Moerman. Zij kan alleen zeggen dat zij een zeer grote bewondering heeft voor deze arts, die een mensenleven lang in grote eenzaamheid en taai volhoudend zoekt naar genezing van een der ernstigste volksziekten. Zij vindt echter wel dat, zolang de medische wetenschap niet heeft vastgesteld hoe kanker ontstaat en hoe die ziekte te voorkomen of te genezen is, niemand het recht heeft om het onderzoek van dokter Moerman te schaden of af te breken. (...) Alvorens haar standpunt ten aanzien van het voorstel te bepalen zal zij gaarne van het college vernemen of door de onteigening van de grond het onderzoek van dokter Moerman geschaad wordt of dat het onderzoek op identieke wijze op een andere plaats in de stad kan worden voortgezet."

Mooij verzekerde het raadslid dat de wegaanleg ten koste zou gaan van een aantal volkstuinen en een tweetal druivenkassen, die overigens al enige jaren niet meer als zodanig in gebruik waren. Hiermee verviel klaarblijkelijk het argument van het verlies van land ten behoeve van het onderzoek. Het PvdA-raadslid H. Krabben had in de aanloop van de behandeling van het agendapunt persoonlijk contact met Velterop opgenomen en hem bevraagd over dit punt:

"Spreker heeft deze vraag vanavond voorgelegd aan de heer Velterop, die hem daarop een toelichting heeft gegeven. Daarbij bleek, dat als proefdieren uitsluitend duiven gebruikt worden. (...) De gewassen die voor het overgrote deel groeien op de grond waarom het thans gaat, worden gekweekt in grond die door bemesting met bepaalde stoffen een geheel eigen structuur heeft verkregen."

Velterop meende dat Moermans onderzoek niet anders dan na veel tijdverlies en met grote moeite elders uitgevoerd kon worden en dat was gezien de hoge leeftijd van Moerman (hij was toen 77 jaar oud) onwenselijk.[177] Omdat de te onteigenen grond niet de akkerbouwvelden betrof maar de volkstuinen en kassen, werd aan dit argument verder geen aandacht besteed. Omdat ook alternatieve trajecten ongewenst of onmogelijk bleken, werd het voorstel door de gemeenteraad aangenomen. De juridische strijd zou, nu de onteigening werd ingezet, werkelijk losbarsten.

De standpunten veranderden de eerste jaren niet wezenlijk. Moerman en zijn medestanders legden de nadruk op het belang van het Hoogstadcomplex ten behoeve van het kankeronderzoek, terwijl de gemeente Vlaardingen de ingezette weg volgde en het lokale maatschappelijke belang (een functionele goed lopende infrastructuur) trachtte te dienen. Vanuit het kamp Moerman werd geprobeerd aan te tonen dat de gelijknamige therapie wel degelijk van groot belang was en dat nieuw onderzoek nodig was om dit te bewijzen. Een positieve uitkomst zou de maatschappelijke discussie uiteraard danig hebben beïnvloed en wellicht een besluit in Moermans voordeel hebben betekend, maar tegelijk bereikten de tegenstanders van de Burgemeester Heusdenslaan met hun procedures en protest dat de aanleg tot het maximale werd uitgesteld. En zolang er geen groen licht was, was er hoop. De logische reactie vanuit het gemeentebestuur, daarin ondersteund door gezaghebbende medici en de rijksoverheid, was dat Moerman zijn onderzoek eenvoudig elders in het land zou kunnen voortzetten, indien hij meende dat op Hoogstad niet meer te kunnen doen. Moerman bestreed deze stellingname, die immers zijn pleidooi ondermijnde:

"De duiven van dr. Moerman vormen een stam. Ze hebben niet alleen een vrij gelijke erfelijke aanleg, ook de omgevingsinvloeden zijn voor allen zoveel mogelijk gelijk. Ze worden gevoederd met granen en peulvruchten van eigen land. Ze veldten op ditzelfde land, gelegen rond de boerderij. De duiven leggen in een gesloten huishouding, het hok, de vlucht, het veldten en het voeder vinden hun oorsprong in en bepalen zich tot de boerderij en omliggende landerijen aan de Broekweg."

Voor zijn mening, waarin de nadruk op continuïteit van plaats en onderzoek werd gelegd, zocht en vond Moerman bijval van 'deskundigen', maar ze werd door de gevestigde

Druivenkassen/-serres achter boerderij Hoogstad met het echtpaar Bijl-Vellekoop in de sneeuw op de voorgrond, circa 1955. Collectie mevrouw T. Bijl-Vellekoop.

medische wereld als ongegrond beoordeeld. Voortzetting van Moermans onderzoek kon in hun ogen eenvoudig elders plaatsvinden.

Lokaal was er een zekere sympathie voor de oude en gedreven arts, die vocht tegen de gevestigde orde en die er tegelijk ook voor zorgde dat de modernisering op een klein stukje een halt werd toegeroepen. In de drang om een werkelijk grote stad te worden, had Vlaardingen zich immers weinig rekenschap gegeven van de natuurlijk agrarische omgeving en de historische kwaliteiten die zich hier bevonden en voorzichtige protesten tegen de sloop van bijvoorbeeld oude boerderijen kwamen pas van de grond toen hun dagen eigenlijk al geteld waren. Juist in die periode, eind jaren zestig/begin jaren zeventig, speelde de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan. Het startschot was met het goedkeuren van

een onteigeningsvoorstel door de gemeente Vlaardingen gegeven, gevolgd door opeenvolgende juridische stappen, die hierna chronologisch zijn samengevat:

maart 1972: Moerman dient een bezwaarschrift bij de gemeente Vlaardingen in, bijgestaan door mr. J.H. van Wijk;
11 april 1972: mr. M.C. de Graaf dient namens Moerman een bezwaarschrift in bij de verantwoordelijke commissie van Gedeputeerde Staten;
10 november 1972: Goedkeuring voor de onteigening bij Koninklijk Besluit;
1 mei 1973: rekwest van Moerman aan de koningin met het verzoek de onteigening ongedaan te maken;
30 oktober 1973: mr. F.W.B. van Lynden voert namens de Gemeente Vlaardingen een rechtsgeding met het doel een vervroegde onteigening te bewerkstelligen;
12 december 1973: mr. S.J. Timmenga verzoekt om uitstel van onteigening om humanitaire redenen;
10 januari 1974: de rechtbank Rotterdam spreekt bij vonnis de onteigening uit. Moerman wordt een schadeloosstelling van f 115.275 in het vooruitzicht gesteld;
5 februari 1974: Moerman tekent cassatie tegen de uitspraak inzake de onteigening aan;
4 maart 1974: de Commissie Moerman stuurt de burgemeester van de gemeente Vlaardingen een rapport over het belang van de Moermantherapie;
26 maart 1974: informele gemeenteraadsvergadering in aanwezigheid van de 'adviseurs' van Moerman;
17 april 1974: Hoge Raad verwerpt het beroep van Moerman en veroordeelt hem tot het betalen van de kosten van het geding.

Met het verwerpen van het beroep stond het de gemeente definitief vrij om de weg aan te leggen, waar op het Hoogstadcomplex niet direct een begin mee werd gemaakt. Zoals gemeld had op 26 maart 1974 een informele raadsvergadering plaatsgevonden. Moerman was in de gelegenheid gesteld persoonlijk nog eens zijn argumenten aan de gemeenteraad voor te leggen, waarvan hij volgens de krantenverslagen energiek en uitgebreid gebruik maakte. Onder grote publieke belangstelling, onder meer van de directeur van het Koningin Wilhelminafonds dr. L. Meinsma, stelde Moerman dat hij zijn onderzoek moest voortzetten:

"Ik heb de duiven nog steeds nodig voor mijn werk, ik kan ze niet verplaatsen want dan heb ik zeven of acht jaar niets meer aan ze. Als een andere arts nu zegt dat hij het ook wil proberen kan hij patiënten genezen die dezelfde verschijnselen vertonen als de patiënten die ik tot nu toe genezen heb, maar verder komt hij niet. We zijn nog niet ver genoeg; ik heb een weg gevonden om kanker te genezen en daarop wil ik verdergaan."

Verschillende raadsleden vroegen zich af waarom, als zijn therapie van een zo groot belang was, hij geen jonge artsen bij zijn werk betrokken had. Moerman reageerde, zeggende "ze kwamen niet of hadden niet de goede denkbeelden". Een opmerkelijke reactie, want inmiddels was er een groep artsen opgestaan die (delen van) zijn therapie gebruikte en daar mee naar buiten trad. De reden van Moermans antwoord lag meer in het feit dat hij zijn onderzoek geheel zelfstandig had uitgevoerd en grote moeite had de resultaten met anderen te bespreken, of ze nu een positieve of negatieve grondhouding hadden. Het bewuste onderzoek met gebruikmaking van de postduiven was iets waar naast Moerman en zijn duivenverzorger niemand bij betrokken was. Moerman hield de resultaten van zijn voedingproeven wel in schriften en notitieboekjes bij, maar een beredeneerde en bijvoorbeeld met statistieken onderbouwde verslaglegging heeft nooit plaatsgevonden. Voor zover valt na te gaan, stelden de proeven na de jaren vijftig ook niet veel meer voor. Geen van de in het kader van dit artikel geïnterviewde personen is hier getuige van geweest of heeft Moerman hierover horen praten, terwijl eventuele notities ontbreken. De oncontroleerbaarheid van de proefnemingen en daarmee de resultaten van het onderzoek maakten het voor de raadsleden tot een moeilijk beoordeelbare zaak. Tijdens de informele raadsvergadering overhandigde de Aktiegroep "Dr. Moerman" burgemeester Heusdens een pakket van 36.000 handtekeningen, bijeengebracht ter ondersteuning van het protest tegen de onteigening. De aanbiedster namens de Aktiegroep, mevrouw D. Stoorvogel-Klapwijk uit De Lier, refereerde daarbij aan een voornemen van enkele raadsleden om een motie in te dienen ten faveure van Moerman, waarvan zij hoopte dat die er zou komen:

"De Aktie was juist nu gepland, omdat de raad vanavond over de onteigening gaat praten. Als de meerderheid hiervoor is komt de weg er en kan Moerman zijn praktijk wel op slot doen."[178]

De werkzaamheden zelf waren aanleiding voor de volgende juridische stappen die de wet bood:

22 november 1974: Mr. A. Hoekema dagvaart namens Moerman de gemeente Vlaardingen voor een kort geding op 26 november (uitgesteld tot 10 december);
10 december 1974: de president van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam weigert de gevraagde voorziening [stopzetten werkzaamheden/JtB];
13 december 1974: Hoekema gaat in hoger beroep tegen de uitspraak van 10 december;
23 december 1974: de Gemeente Vlaardingen stort de toegekende vergoeding van f 111.275 in de 'consignatiekas', aangezien Moerman weigert de gelden te accepteren.

Gesterkt door het Koninklijk Besluit en de uitspraak van de rechtbank zette de gemeente de werkzaamheden ondertussen

voort. Op informatieborden langs de Westlandseweg werden de volkstuinders in het Nederlands en Turks opgeroepen hun eigendommen te verwijderen:

> "In verband met de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan dient voor 4 juli a.s. de grond gelegen binnen de markeringen te zijn ontruimd. Nadere informaties kunnen worden verkregen op het stadhuis tl. 010-355888 toestel 155".[179]

Nog steeds vertrouwende op een goede afloop zette Moerman door:

> 24 juli 1975: Hoekema sommeert de gemeente de aanleg van de Heusdenslaan stop te zetten;
> 4 augustus 1975: Hoekema dagvaart, lopende het hoger beroep naar aanleiding van de vorige dagvaarding, namens Moerman de gemeente Vlaardingen voor een kort geding in verband met de voortgaande werkzaamheden aan de Burgemeester Heusdenslaan;
> 18 augustus 1975: de president van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam verleent de gemeente Vlaardingen het recht zich in het bezit te stellen van de onteigende gronden;
> 2 september 1975: de president van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam weigert de gevraagde voorziening van 4 augustus;
> 9 oktober 1975: de president van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam bepaalt de schadeloosstelling als gevolg van de onteigening op f 117.568,60 (f 114.628 voor Moerman en f 2.940,60 voor de huurders van de volkstuinen), aangevuld met de wettelijke rente per 10 januari 1974;
> 28 oktober 1975: de gemeente Vlaardingen vraagt cassatie aan over de berekening van de rentevergoeding;
> 12 november 1975: het gerechtshof te Den Haag bekrachtigt (nadat de behandeling zeven keer was aangehouden) de uitspraak van de rechtbank Rotterdam (van 10 december 1974).

Steeds als de zaak ten finale gekeerd leek te zijn, vond het Moermankamp een aanleiding om de aanleg van de weg toch nog tegen te houden. Nadat tot tweemaal toe een kort geding op niets was uitgelopen, werd nog een derde poging gedaan, doch nu met een nieuw, juridisch, argument.
Op 21 november 1975 sommeerde mr. A.N. Huizenga namens Moerman de gemeente Vlaardingen de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan stop te zetten, aangezien die niet voorkwam in de bestaande uitbreidings- en bestemmingsplannen. De werkzaamheden werden intussen voortgezet. Op 24 november 1975 werd begonnen met het slopen van de druivenkassen.
Het vervolg:

> 24 november 1975: Huizenga dagvaart namens Moerman de gemeente Vlaardingen voor een kort geding in verband met de voortgaande werkzaamheden aan de Burgemeester Heusdenslaan;
> 19 december 1975: de president van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam wijst de vordering af en veroordeelt de eiser tot vergoeding van de kosten;
> 24 december 1975: Huizenga tekent hoger beroep aan tegen de uitspraak van 19 december, dat op 10 januari 1976 behandeld zal worden (later uitgesteld tot 14 mei);
> 30 maart 1976: de Hoge Raad stelt de hoogte van de te vergoeden rente over de toegekende onteigeningsvergoeding (van 28 oktober 1975) vast;
> 7/14 mei 1976: de uitspraak van de president van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam wordt bekrachtigd en de eiser wordt veroordeeld tot het betalen van de kosten;
> 30 maart 1976: de Hoge Raad stelt de hoogte van de te vergoeden rente over de toegekende onteigeningsvergoeding vast.

De werkzaamheden vorderden ondertussen voorspoedig en op 3 mei 1976 kon de Burgemeester Heusdenslaan voor het verkeer worden opengesteld. Kadastraal werd de onteigening in datzelfde jaar geadministreerd waarmee het geschil ten langen leste beslecht leek. Leek, want Moerman weigerde zich neer te leggen bij de ontstane situatie en eiste ondermeer herstel van het terrein in zijn oorspronkelijke vorm. Hij tekende een beroepsprocedure aan, waarmee hij herziening van de onteigeningsuitspraak verzocht:

> 21 april 1978 (na negen maal uitstel): het gerechtshof in Den Haag bekrachtigt de uitspraak van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam en Moerman wordt veroordeeld tot het betalen van de kosten van het geding;
> 18 juli 1978: Huizenga gaat namens Moerman tegen de uitspraak van 21 april in cassatie en dagvaart de gemeente Vlaardingen voor de Hoge Raad;
> 9 oktober 1978: de rechtbank in Rotterdam wijst vonnis over de aan Moerman toekomende schadeloosstelling;
> 28 juni 1979: de Hoge Raad vernietigt het arrest van 21 april 1978 en verwijst de zaak door naar het gerechtshof in Amsterdam en veroordeelt de gemeente Vlaardingen tot het betalen van de kosten van de cassatiezaak.

De zaak leek hiermee een onverwachte wending te nemen. De Hoge Raad bevestigde weliswaar dat de aanleg van de weg als uitvloeisel van de onteigening rechtmatig was, maar dat deze in afwijking met het bestemmingsplan had plaatsvonden:

> "De klacht is gegrond. (...) Er zijn in Titel IIa [van de Onteigeningswet/JtB] en zijn geschiedenis geen aanknopingspunten te vinden voor de opvatting, dat in deze

besluitvorming van de Kroon ook overwegingen van planologische aard moeten worden betrokken."[180]

Met andere woorden: de onteigening maakte de aanleg van de weg juridisch mogelijk, maar het ruimtelijk toetsingskader (namelijk het uitbreidings- of bestemmingsplan) speelde hierbij geen rol en die stap moest nog wel gezet worden. De Hoge Raad verwees de zaak ter afhandeling naar het gerechtshof in Amsterdam. Het was voor Moerman een Pyrrusoverwinning: weliswaar werd de gemeente gedeeltelijk in het ongelijk gesteld, maar het was zonneklaar dat de oorspronkelijke situatie niet hersteld zou worden. De gemeente Vlaardingen haastte zich om de niet onbelangrijke weeffout weg te werken. Ondanks het feit dat de aanleg van de weg in de gemeentelijke visiestukken (met name het Gemeentelijk Structuurplan) stond vermeld en door de gemeenteraad was goedgekeurd, was deze wel degelijk strijdig met het vigerende bestemmingsplan, waarin heel Hoogstad een recreatieve bestemming had. Niet eerder was een zogenaamd 'voorbereidingsbesluit' genomen of een procedure op grond van artikel 19 van de Wet Ruimtelijke Ordening (WRO) gestart en dat gegeven was door Moermans advocaat aangegrepen om de onrechtmatigheid van de aanleg van de weg aan te tonen. De gemeente vroeg nu goedkeuring voor de afwijking van het bestemmingsplan aan. Op 16 mei 1980 verleende het hiertoe gerechtigde dagelijks bestuur van het Openbaar Lichaam Rijnmond de vergunning ex artikel 19 van de WRO. De afwijking van het bestemmingsplan was daarmee goedgekeurd en het juridische bezwaar weggenomen. De weg was inmiddels ruim drie jaar in gebruik. Ondertussen diende de zaak nog steeds bij het Amsterdamse gerechtshof. Moerman en de gemeente verkregen bij toerbeurt uitstel van behandeling, in totaal negen maal. In 1984, Moerman is inmiddels 91 jaar oud, wordt de zaak eindelijk voortgezet:

11 september 1984: de respectieve advocaten, voor Moerman mr. R.F. Bordewijk en voor de Gemeente mr. S.C.J. Aarts en mr. F.P.C. Legger, houden voor het gerechtshof te Amsterdam hun pleidooien;
5 oktober 1984: het gerechtshof in Amsterdam bekrachtigt de uitspraak van de arrondissementsrechtbank in Rotterdam van 7 mei 1976 en veroordeelt Moerman tot het betalen van de kosten van het geding;
4 januari 1985: Bordewijk tekent namens Moerman cassatie aan tegen het arrest van het gerechtshof in Amsterdam van 5 oktober 1984.

De behandeling van deze cassatiezaak bij de Hoge Raad werd, na tweemaal uitgesteld te zijn, vastgesteld op 7 maart 1986. Van een behandeling zou het echter niet meer komen. In december 1984 had dr. C.W. Aakster, een van Moermans medestanders op medisch gebied, burgemeester A.A.J.M. van Lier, telefonisch gepolst of er op basis van wederzijds respect geen toenadering tussen gemeente en Moerman kon worden gevonden. Aakster vatte het gesprek samen in een brief aan Moerman op 12 december 1984:

"Ik bemerkte bij de heer Van Lier een duidelijke welwillende houding ten opzichte van U; de burgemeester zou zeker bereid zij U nog eens te ontvangen voor een gesprek, of, zo dat voor U prettiger mocht zijn, om bij U op bezoek te komen."

In hetzelfde gesprek met Aakster had Van Lier tegelijk heel duidelijk gemaakt dat de gemeente niet op haar schreden terug zou keren, maar ook dat er

"geen enkele gemeentelijk plan of voornemen bestaat om Uw domein in deze nog verder aan te tasten. Integendeel, zo gaf de heer Van Lier als zijn visie, de waarde van Uw gebied als een groene zone wordt duidelijk onderkend."

Van Lier bracht naar aanleiding van het gesprek met Aakster, tezamen met zijn echtgenote, verschillende bezoeken aan Moerman, die zich terzijde liet staan door zijn neef Wim de Zeeuw en diens echtgenote.[181] Hiermee werd langzamerhand een verstandhouding opgebouwd die tot een overeenkomst zou leiden, resulterend in de overdracht na Moermans overlijden van het onroerende goed aan de gemeente Vlaardingen. Op 1 augustus 1985 stuurde Moermans huisvriend K. Langendoen Van Lier een brief waarin deze aangaf dat Moerman ten lange leste bereid was op termijn afstand te doen van zijn eigendommen. Dit veranderde de zaak ingrijpend en de advocaten, die hierin niet gemoeid waren, reageerden verbaasd en (niet onbegrijpelijk) geïrriteerd. De notariële akte waarin een en ander bekrachtigd werd, zou op 9 maart 1987 na veel wikken en wegen bij notaris mr. Deurloo getekend worden. Na de dood van Moerman op 27 augustus 1988 maakte de gemeente Vlaardingen inderdaad gebruik van het voorrecht het complex Hoogstad te verwerven en betaalde er f 2.700.000 voor. Het diplomatieke optreden van Van Lier kan als belangrijke oorzaak van het slagen van de onderhandelingen genoemd worden. Hij werd, toen duidelijk werd dat de gemeente het complex Hoogstad kon verwerven, door de gemeenteraad met dit resultaat uitgebreid gecomplimenteerd. Aan een strijd die twintig jaar geduurd had, kwam hiermee definitief een einde. In de jaren negentig zou ter plekke van de landerijen een bedrijvenpark met voornamelijk autodealers en woninginrichtingzaken verrijzen. De overeenkomst met de gemeente Vlaardingen was een streep door de rekening van de Moermanstichting. Deze was, volgens een schrijven van de voorzitter H.A.M. Schram, opgericht met het doel het landgoed Hoogstad na Moermans overlijden te gaan beheren en ten dienste te stellen van de Moermantherapie. Dit in overeenstemming met de wens van Moerman zelf:

"Hiervoor was het nodig, dat de stichting eigenaar

van het landgoed zou worden. Moerman maakte een testament op, waarin hij de stichting tot zijn erfgenaam uitriep. Helaas heeft hij dit testament nooit ondertekend. ... Wie schetst de verbazing van het bestuur van de Moermanstichting toen ons bleek in juni 1988, dat Moerman een optiecontract had ondertekend op 9 maart 1987."

Een poging om Moerman alsnog een testament ten gunste van de Moermanstichting te laten tekenen, liep vast op bezwaren van notaris Deurloo:

"In een gesprek met notaris Van Deurloo, dat namens de stichting gevoerd werd door advocaat Bordewijk en waarbij aanwezig waren Mw. Diane van Linden-Ikink en H. Schram, stelde de notaris dat Moerman niet in staat was zijn testament te ondertekenen, wegens verminderde toerekeningsvatbaarheid."

De Moermanstichting zette de plannen echter door en trachtte vervolgens Hoogstad te kopen:

"Op 6 juli 1988 heeft de stichting samen met Moermans advocaat een voorlopig koopcontract aan de oude heer voorgelegd. Over alles waren wij het eens, zoals de prijs, het verblijf en onderhoud van Moerman, de doelstellingen van de stichting wat het huis betreft, edoch weer weigerde Moerman zijn handtekening te zetten, want "hij had nog genoeg tijd om erover na te denken, want hij was van plan de 21e eeuw te halen". Zo dacht toen de 95-jarige. Een maand later kreeg hij zijn herseninfarct en op 27 augustus 1988 overleed Moerman."

Schram weet het mislopen van de plannen aan het "inpalmen van de familie" en het feit dat Moerman zo gecharmeerd was geraakt "van de persoonlijke inzet van de burgemeester".[182]
De Burgemeester Heusdenslaan hield niet alleen de gemeenteraad jarenlang bezig. Ook onder de bevolking riep de aanleg van de weg veel reacties en emoties op. Met name linksgeoriënteerde gelederen lieten zich horen, maar ook de volkstuinders die direct in hun belang geschaad werden, kwamen in het geweer. Met name de PSP, PPR en SP, maar ook de SGP/GPV roerden zich nadrukkelijk. In het lokale partijorgaan *Rood Vlaardingen* stelde de PSP het in september 1975, toen de aanleg van de weg net begonnen was, aldus:

"De noodzaak van de weg kan zonder meer worden ontkend. En in plaats van het aanleggen van een onnodige weg, zou de gemeente en zeker dit college zich met het terugdringen van het autoverkeer moeten bezig houden."

De PPR, in 1975 coalitiegenoot in het gemeentebestuur, sprak eveneens in 1975 over een "overbodige en onzinnige" weg, begreep dat dit om financiële redenen geen keer meer kon nemen maar vond het toch een "gemiste kans voor Samen Links".[183] In juli 1975 vroeg de SGP/GPV-fractie het College de werkzaamheden stop te zetten in afwachting van de uitkomsten van de gerechtelijke uitspraak. Hierbij verwees fractievoorzitter M. Lensvelt naar de eerdere toezegging uit de jaren vijftig, waarin de Gemeente had verklaard de landerijen ongemoeid te laten zodra bleek dat de Moermantherapie van medisch en daarmee maatschappelijk belang was.[184] Achterliggende gedachte was dat alleen hernieuwd onderzoek naar de Moermanmethode uitsluitsel kon geven over de wenselijkheid van het intact laten van het complex Hoogstad. De consequentie zou wederom jarenlang uitstel van de aanleg van de weg hebben betekend en dat bleek geen politiek wenselijke optie. Toen de aanleg van de weg vorderde, verstomde geleidelijk het protest. In 1989 kwam R. Poppe, fractievoorzitter van de SP, nog een laatste keer terug op de zaak toen ook de resterende volkstuinen dreigden te verdwijnen. Tevergeefs trachtte hij, toen de gemeente plannen maakte voor het net verworven grondgebied, te bereiken dat de volkstuinders niet hoefden te wijken. De tuinders kregen een alternatieve locatie aan de Marathonweg aangeboden, waar zij de Volkstuinvereniging Dr. Moerman oprichtten. Poppe verwees in zijn pleidooi in de gemeenteraad dat aan deze verhuizing voorafging, naar de jarenlange strijd over het grondgebied tussen de gemeente en Moerman:

"Misschien weet u [burgemeester Van Lier/JtB] het niet – het was voor uw tijd - , maar die verbittering was ontstaan door het feit dat de gemeente grond van dokter Moerman onteigende ten behoeve van de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan. Die weg ging overigens ook dwars door de volkstuinen; de betrokken volkstuinders waren daarover zeer boos en gingen zelfs tot actie tegen de aanleg van de weg over, waarbij wij ze toen hebben gesteund. (...) Ik ben in die periode enige malen bij hem op bezoek geweest en hij wist mij ervan te overtuigen dat zijn duiven direct na de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan ziek waren geworden. Zijn verbittering was dus zeer begrijpelijk".[185]

Poppe verwees hierbij naar de protesten tegen de aanleg van de weg, waarbij zijn partij een voortrekkersol vervulde. De SP stond vrijwel alleen in de strijd voor het behoud van de volkstuinen. In het afdelingsorgaan trok de partij in 1989 nog fel van leer:

"Er zijn (geheime) plannen van het PvdA-CDA-VVD college om alle volkstuinders daar weg te sturen voor de bouw van industrie, kantoren en woningen. Doctorandus Kandel (PvdA-raadslid, die graag wethouder wil worden) was daarin duidelijk, hij riep door de raadszaal: 'De SP denkt toch niet dat we 2,7 miljoen voor die grond geven om daar volkstuinders op te laten zitten?'"[186]

Van het enthousiasme van de SP voor Moerman is na het bekendraken van diens antisemitische uitspraken weinig meer over. Wethouder A. Hoekstra zegt daarover:

> "Dr. Moerman was een kettingroker die na onderzoek op duiven beweerde dat met bepaalde voeding zoals bietensap en volkorenbrood kanker te genezen zou zijn. Er is door het Moermandieet nog nooit iemand genezen van kanker, het enige wat hij bereikte was dat zijn patiënten onterechte hoop kregen. (...) Wat mij betreft verdient deze levensgevaarlijke plattelandssjamaan geen museum, maar kunnen we beter onze cultuurgelden uitgeven aan de expositie van Vlaardings verleden waar we wél trots op kunnen zijn."[187]

Vanuit de bevolking werd door een tweetal groeperingen actie tegen de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan gevoerd: de tuindersvereniging en de Aktiegroep "Dr. Moerman". Deze kwamen in beweging toen in 1975 een begin werd gemaakt met de aanleg van de laan. Om deze te voorkomen, stelde de Aktiegroep een dossier samen met argumenten die voor uit- en afstel pleitten, dat aan alle raadsleden werd verzonden. Ook werd (oud-)burgemeester Heusdens beschuldigd van het achterhouden van informatie, waardoor raadsleden volgens de Aktiegroep een verkeerd beeld van de zaak zouden hebben gekregen. Drijvende kracht achter de Aktiegroep, de hierboven genoemde mevrouw D. Stoorvogel-Klapwijk, richtte zich in de periode juli tot en met september 1975 in een drietal lijvige brieven met bijlagen tot de gemeenteraad en zond ook een brief aan de voorzitter van de vaste commissie voor de Volksgezondheid van de Tweede Kamer. Stoorvogel had een zeer goed contact met Moerman en kreeg van hem de beschikking over diverse relevant geachte stukken, zoals die over de onteigeningsprocedure die in 1950 op niets was uitgelopen. De brieven werden in nauw contact met Moerman opgesteld en vertonen een stijl die Moermans eigen hand verraden. Naast de juridische strijd, waarbij hij zich tot op zekere hoogte moest neerleggen bij de aanpak van de advocaten, was dit een manier om zijn inzichten te delen met degenen die over zijn land zouden besluiten, zonder zich geremd te weten door procedures, ontvankelijkheid van stukken en termijnen. In de brieven wordt verwezen naar het toen recent verschenen boek van journalist Cor van Groningen, *De Zaak dokter Moerman, een miskend kankertherapeut*, en ook werd een drietal typoscripts met de titel *Het Schandaal te Vlaardingen*, bijgevoegd. Onder de conceptversie van het eerste deel van *Het Schandaal* is de naam van de Vlaardinger B.S. Nieuwenhuizen als auteur vermeld, daar waar die in de definitieve versie ontbreekt. De geanonimiseerde definitieve versie en de opvolgende delen vormen een opsomming van de vruchteloze contacten met de gevestigde medische wereld en de op dit gebied verantwoordelijke overheidsinstanties, de grondbeginselen van de Moermantherapie en zijn ontstaansgeschiedenis. Hoewel *Het Schandaal* in de derde persoon over Moerman en zijn lotgevallen handelt, is zijn hand in de stukken ook hier weer herkenbaar, zowel in stijl en woordkeuze als in de opbouw.[188] De teneur van alle schriftelijke stukken was dezelfde: met de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan werd het werk van Moerman onmogelijk gemaakt, daar waar hij bewezen had baanbrekende resultaten te hebben geboekt. De toon van de brieven was geestdriftig en werd, toen de gemeenteraad anders besliste, directer met woorden als 'bedrog', 'vernietiging van het kankerinstituut' en betitelingen als 'inquisiteur' en 'leugenaars'. Ook werd niet geschroomd de dood van Jan Moerman aan de gemeentelijke besluitvorming te wijten:

> "Het gevolg echter was, dat de broer van dokter Moerman, die mede-eigenaar was van dat land [ten noorden van de rijksweg/JtB], uitriep: de gemeente Vlaardingen heeft mij door bedrog beroofd van mijn land en mijn levensbestaan. Dit kon hij niet verdragen. De volgende morgen pleegde hij zelfmoord."

Zoals beschreven, haalde de inzet van de Aktiegroep "Dr. Moerman" niets meer uit, dan dat de Moermantherapie nadrukkelijk onder de aandacht kwam en onderdeel van de politieke discussie werd, daar waar die in het juridische krachtenspel geen rol meer speelde.

Tijdens de behandeling van het beroep voor de Hoge Raad in 1974 waren al eerder acht 'actiegroepen' in het geweer gekomen. Het varieerde hierbij van samenwerkende individuen tot afsplitsingen van het Koningin Wilhelminafonds, die zich naast de Aktiegroep "Dr. Moerman" en de Patiëntenvereniging "Amnestie" roerden. Deze groepen hadden "vage plannen om naar de koningin te stappen". Aan haar, als Hoogste in ons land, zouden zij dan willen vragen af te zien van de onteigening".[189] Ook de media, met name de kranten, lieten zich niet onbetuigd. Zowel regionaal, maar zeker ook in landelijke dagbladen en tijdschriften verschenen geregeld interviews met Moerman, patiënten en andere sympathisanten, die zich tegen de onteigeningen uitspraken. Tientallen artikelen in die zin zijn in Moermans privéarchief aanwezig, met name in relatie tot de laatste onteigeningszaak in verband met de Burgemeester Heusdenslaan. In *Groot Vlaardingen* schreef columnist Klaas Vlaring ook over de kwestie. Op 20 april 1972 stelde hij het zo:

> "omdat de plannen voor een autoweg tussen Pruissingel en Hargalaan de zaak dokter Moerman opnieuw sterk in de publiciteit brengt mag ik mijn patiënt-mening best nog eens te berde brengen. Er zijn van buurtbewoners bezwaren ingebracht tegen die plannen voor de nieuwe autoweg, maar het protest van de arts Moerman telt voor velen het zwaarst en deed de pogingen van een groep bewonderaars van de Moerman-therapie dusdanig opleven, dat leden van ons parlement de zaak in de

kamer opnieuw ter sprake gingen brengen. (...) Er blijft alle reden om met groter kracht aan te dringen op een onpartijdig onderzoek in een daartoe aan te wijzen ziekenhuis waar bij een groep huidige gevallen door arts Moerman een behandeling mag worden toegepast, desgewenst onder het wakend oog van de deskundigen van ons ministerie. (...) Ik wens derhalve de strijders voor het gelijk van onze arts-stadsgenoot van harte succes en zou er persoonlijk het offer van de auto-verbinding best voor over willen hebben."[190]

De zaak trok buiten Vlaardingen grote belangstelling. Het televisiekijkende publiek kon ook kennis nemen van Moermans strijd. *Tros Aktua* zond bijvoorbeeld onder de noemer "Kankercentrum Moerman moet wijken voor weg" in juli 1975 een reportage uit, terwijl ook op de radio diverse keren aan de kwestie aandacht werd geschonken.[191]

Gedurende de ongeveer vijftig jaar dat Moerman met diverse overheden procedeerde, liet hij zich op juridisch vlak bijstaan door een reeks van elkaar opvolgende advocaten. Gezien de lange tijdspanne is het verklaarbaar dat hij zich bediende van verschillende juristen, maar het aantal had aanzienlijk kleiner kunnen zijn. Met name tijdens de laatste twintig jaar van zijn leven beëindigde Moerman lopende de diverse rechtsgangen diverse malen de zakelijke relatie met zijn advocaat. De reden hiervoor lag voor een belangrijk deel in het feit dat hij meende dat de advocaten te weinig druk op de zaak zetten en onvoldoende nadruk legden op de waarde van zijn kankertherapie, voorbijgaande aan het stadium waarin een proces geraakt was en de (ontbrekende) relevantie van inhoudelijke argumenten bij cassatiezaken.[192] Moerman stond open voor mensen die het voor hem wilden opnemen en pakte iedere strohalm beet. Zodra iemand hem een opening leek te bieden, was dit aanleiding zijn advocaat op het 'goede spoor' te zetten, ook al was dit om juridische redenen meestal niet relevant. A.C. van der Woude wees Moerman in 1975 op de strijdigheid met het bestemmingsplan, waarop hij op diens advies Huizenga als advocaat in de arm nam. De rechtbank ging om juridisch-technische redenen echter niet op dit argument in, waarna Moerman Van der Woude bij herhaling vroeg zijn advocaat nader bij te staan en te adviseren. Van der Woude had hier duidelijk geen zin in en adviseerde op 29 maart 1976 Moerman zich volledig op Huizenga te verlaten:

"Hoezeer ik ook met U te doen heb om aan te zien dat de weg toch wordt aangelegd en nagenoeg gereed is, het spijt me U te moeten meedelen dat ik verder niets voor U kan doen. Ik stel het echt op prijs als U mij zou willen ontzien urenlange telefoongesprekken te houden over door mij niet op prijs gestelde mogelijke andere door U vermeende ingangen tot verweer in deze zaak. (...) De wijze waarop Mr. Huizenga aan de orde steld enige mogelijkheid o.d. aan te tonen, heeft mijn volledige instemming. (...) Verder haald U U zelf veel frustratie op de hals door te pogen vermeende aanvullingen te vinden om de zaak meer inhoud te geven. Ze hebben geen enkele nut."

Mr. Huizenga deelde in essentie Van der Woudes mening, maar bleef tot 1982 Moermans advocaat. Hij berichtte Van der Woude in februari 1976:

"Ik ben niet bereid om in de lopende procedures de vraag naar de rechtsgeldigheid van de onteigening opnieuw aan de orde te stellen. Uit het voorgaande blijkt dat ik mij daarmee slechts belachelijk zou maken. Dat zou de geloofwaardigheid van de rest van mijn betoog niet ten goede komen."

Meer dan eens verbrak Moerman de samenwerking met zijn advocaten, die hier vervolgens verbaasd en geïrriteerd op reageerden. De financiële afwikkeling, vaak stonden er nog rekeningen open, was aanleiding tot de nodige correspondentie. In 1975 werd Hoekema aan de kant gezet, toen Moerman zich op de onteigeningsspecialist Huizenga verliet. Hoekema droeg de zaak pas over, nadat zijn laatste declaratie voldaan was. Huizenga zelf werd, zoals beschreven, in 1982 bedankt omdat er naar Moermans smaak te weinig voortgang in de zaak zat. Vier jaar voor zijn overlijden, in 1984, zette hij ook Bordewijk aan de kant, met het verzoek alle bescheiden aan mr. G.M. Blok over te dragen. Bordewijk zette in januari 1985 de cassatiezaak in het kader van de Burgemeester Heusdenslaan die hem was opgedragen echter door, waarna Moerman hem en de gerechtsdeurwaarder die namens de advocaat hiertoe de dagvaarding uit zou laten gaan, meedeelde dat zij hiervoor geen vergoeding tegemoet hoefden te zien. Bij de Orde van Advocaten diende Moerman in februari 1985 een klacht in tegen Bordewijk:

"Ondergetekende, C. Moerman, arts, beklaagt zich over het feit, dat hij aansprakelijk wordt gesteld voor handelingen, welke hij niet heeft opgedragen en waaraan hij part noch deel heeft."

Bordewijk had enige tijd tevoren een collega gevraagd advies uit te brengen over de lopende cassatiezaak en had de kosten bij Moerman in rekening gebracht. De deken van de Orde van Advocaten, mr. A. van Peski deed navraag bij Bordewijk, die hem kon berichten dat hij er bij Moerman op had aangedrongen de overdracht van de zaak uit te stellen, gezien het vergevorderde stadium. Op herhaalde verzoeken aan Moerman daartoe was niet gereageerd en om de vervaltermijn van de cassatiezaak te halen, had hij de stukken toch voorbereid en meende daarmee te goeder trouw gehandeld te hebben. Of Moerman zich van deze ontwikkelingen goed bewust is geweest, kan betwijfeld worden. Zijn brieven werden opgesteld door een vertrouweling, C. Lems uit Schiedam. Moerman ondertekende de brieven, in een zeer bibberig

handschrift, maar Bordewijk betwijfelde of hij zich van de consequenties bewust was. Het vertrouwen in Bordewijk was echter verdwenen en Moerman beklaagde zich er in zijn omgeving over dat hij te traag werkte en fouten maakte.[193] Dit laatste was gebleken toen Bordewijk een juridische overeenkomst op papier had gezet, waarin de overdracht van het complex Hoogstad aan de Moermanstichting werd geregeld. Hij zou in deze akte vergeten zijn te vermelden dat Moerman gedurende zijn leven op Hoogstad gratis onderdak zou hebben. Op basis van het voorwerk van Bordewijk stelde notaris mr. Deurloo in 1980 een testament op, waarmee de onroerende goederen en een "te legateren spaartegoed" aan de stichting zouden zijn toegevallen. Het testament bleef jaren in een kast liggen en werd nooit door Moerman ondertekend.[194]

De nieuwe advocaat, Blok, die door Lems was geïntroduceerd, werd op 25 maart 1985 door Moerman ook verzocht zijn werkzaamheden voor hem te stoppen. Ondertussen liep de cassatiebehandeling voor de Hoge Raad door en Blok wees Moerman er in december 1985 op, wellicht hopende op een nieuwe opdracht, dat deze opvolging behoefde. Namens Moerman berichtte vertrouweling H. Ribbens hem daarop het volgende:

> "Moerman is van mening dat men hem bij de Rechtbank toch niet serieus neemt en met name het K.B.-besluit hetgeen vermeld dat tot aan zijn verscheiden zijn landgoed alsmede zijn opstallen ongemoeid dienen te worden gelaten gewoon naast zich neer wordt gelegd."

Blok hield echter vol en meldde hem: "De grote financiele belangen die op het spel staan maken een uitdrukkelijke opdracht tot intrekking van de cassatieprocedure noodzakelijk", waarop Moerman hem nogmaals berichtte dat hij geen opdracht hiertoe had of zou krijgen. Blok reageerde andermaal niet, maar nam in februari 1986 wel namens Moerman contact op met de procureur van de Hoge Raad om te melden dat de dagvaarding was ingetrokken, waarvan hij zijn vermeende opdrachtgever schriftelijk melding deed. Op 7 maart daaropvolgend royeerde de Hoge Raad de zaak en Blok berichtte in augustus 1986 aan Moerman:

> "Alvorens over te gaan tot het opmaken van een gedetailleerde opgave van de door mij voor U verrichte werkzaamheden, verzoek ik U mij te berichten of U bereid bent mij een suggestie te geven omtrent hetgeen U meent aan mij verschuldigd te zijn."

Moerman reageerde op 18 augustus een laatste maal, verwijzende naar zijn schriftelijke mededelingen dat hij van zijn diensten geen gebruik wenste te maken. De conclusie was dan ook "dat u van mijn kant geen betaling of anderszins kunt verwachten. U gelieve derhalve op te houden mij te bestoken met brieven en/of declaraties." Ten slotte raakte hij ook met vertrouweling Lems in conflict. Deze stuurde hem in maart 1986 een rekening voor "gedane verrichtingen" in de periode 1984-1985, groot ruim f 10.000. In zijn door Diane van Linden opgestelde reactie van 22 maart 1986 meldt Moerman diep verontwaardigd te zijn over de in rekening gebrachte kosten voor wat hij zag als een vriendendienst. Het "komt het mij het beste voor maar aan te nemen dat u in een vlaag van verstandsverbijstering heeft gehandeld. (...) Dat u dit, nu op mijn 93e jaar, mij durft aan te doen, stelt mij diep teleur".[195] Een schriftelijk opdracht was nooit verleend en van loon was nooit sprake geweest.

Dat de jarenlange rechtszaken Moerman veel geld kostten, mag duidelijk zijn, maar dat was iets wat Moerman niet echt interesseerde. Zijn directe omgeving trachtte hem evenwel in bescherming te nemen tegen advocaten en juridisch adviseurs die aanboden zijn belangen te vertegenwoordigen en daar uiteraard ook aan verdienden. Met name in de laatste jaren van zijn leven was Moerman goedgelovig en geneigd hun beloftes, dat zij zijn zaak tot een goed einde zouden brengen, te geloven.[196]

Moermans strijdbaarheid bleek niet alleen uit het volhouden van de juridische strijd en het daartoe inschakelen van advocaten, ook trachtte hij bij de argumentatie zelf een actieve rol te spelen. Zoals ook bij de eerdere onteigeningszaken schreef hij zelf verweerschriften, vooral gericht op de waarde van zijn kankeronderzoek, vergezeld van allerhande bewijsstukken. Deze bestonden uit patiëntenattesten, adhesiebetuigingen van collega-artsen en onderzoekers en diverse door hem relevant geachte publicaties. De vier delen van *Het Schandaal van Vlaardingen* vormen hierbij een tussenvorm: beschrijvingen van de therapie en zijn strijd die erkend te krijgen, vergezeld van verklaringen ter ondersteuning. Van vroegere duivenverzorgers ontving hij schriftelijke verklaringen waarin zij de noodzaak van een ruim foerageergebied bepleitten, verklaringen die hij zelf gedicteerd had, blijkens de handschreven kladversies in zijn handschrift. Ook de voorzitter van de Nederlandse Algemene Bond van Postduivenhouders verklaarde schriftelijk op 6 april 1976:

> "Bij mijn bezoek aan U ben ook ik tot de slotsom gekomen dat de aanleg en miljeu van de nieuwe weg een storende invloed zullen uitoefenen op uw postduiven, welke U mede gebruikt voor zo'n belangrijk doel."

Een meer bekende sympathisant, zij het op afstand, was de tweevoudig Nobelprijswinnaar prof. Linus Pauling (1901-1994). Deze had kennisgenomen van Moermans onderzoek en verklaarde in korte bewoordingen zijn waardering voor diens behandelmethode. Het contact met Pauling was in 1975 gelegd door drs. O.G. Meyer, een aan de Vrije Universiteit verbonden ontwikkelingsbioloog en sympathisant. In een tweetal 'statements' wees Meyer in 1975 op Moermans

verdiensten, de tekortkomingen van het Rapport-Delprat en citeerde de door hem bezochte Pauling:

> "It is my opinion, that the medical profession will recognize before long the great value of the nutritional treatment of cancer and the contribution made by dr. Moerman in his pioneer work in this field."

Opvallend is dat de zin in de brief van 26 januari 1976 van Pauling aan Meyer die hieraan voorafging niet in de statement is opgenomen:

> "I have been interested to read about the work of Dr. Moerman. I have reached the conclusion that the treatment that he gave might well have been effective because of the increased intake of vitamins and other nutrients involved in it."

Deze frase was minder stellig dan in de onteigeningsprocedure gewenst was en kwam daarin vermoedelijk om die reden dan ook niet voor. Pauling genoot in die jaren veel maatschappelijk aanzien, ook in de academische wereld. Later werden zijn theorieën met betrekking tot de genezende kracht van vitamine C bekritiseerd, waarmee Pauling binnen de medische wereld niet meer de gedroomde pleitbezorger voor Moerman was. Toch speelden de beide statements van Meyer een belangrijke rol in de door Hoekema opgestelde rechtsstukken. Op medisch gebied werd laatstgenoemde daarin bijgestaan door dr. mr. W. Schuurmans Stekhoven. Ook de Amerikaanse vereniging van kankerpatiënten, de "International Association of Cancer Victims and Friends", steunde Moerman door middel van een in het Nederlands gestelde schriftelijke en aan de minister van Binnenlandse Zaken gerichte steunverklaring (september 1975):

> "Wij waren geschokt, toen we onlangs hoorden, dat het laboratorium van de grote en beroemde dr. C. Moerman vernietigd wordt. Wilt u a.u.b. een onderzoek instellen, naar wat in Vlaardingen gebeurd is en verder gaat gebeuren met deze unieke faciliteit."

Foto van het in 1867 geplaatste inrijhek van boerderij Hoogstad met dienstbode mevrouw Mans-de Goede, circa 1935 (SAV Archief Moerman).

Het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne reageerde in oktober 1975 met de geruststellend bedoelde, maar toen reeds weinig realistische woorden: "There is a good chance that this expropriation will not be effected as long as dr. Moerman is alive." Hoekema deed met de brief van de Association in handen nog een beroep op mr. W.F. de Gaay Fortman, minister van Binnenlandse Zaken, maar ook dat mocht niet baten. De band tussen Moerman en de Association was, zoals uit de brief bleek, warm en leidde in 1976 tot een reis naar de Verenigde Staten, waar Moerman voor de 'annual meeting' zijn methode toelichtte. De poging om ook de Amerikaanse ambassade in navolging van Pauling en de vereniging een steunverklaring te laten sturen, liep in 1975 op niets uit. Hoekema trachtte in diezelfde periode ten slotte ook dr. W. Drees jr. te bewegen kamervragen over de lopende onteigening te stellen, doch zonder het gewenste resultaat.

Het is ondoenlijk te becijferen hoeveel tijd, energie en geld gemoeid is geweest met de verschillende onteigeningszaken. Niet op de laatste plaats gold dit voor Moerman zelf. Naast zijn drukke praktijk wist hij tijd vrij te maken voor overleg, het schrijven van pleitnota's, rapporten en brieven en de gang naar de rechtbank. Tijd die hij daarmee niet aan andere zaken kon besteden, zoals aan het onderhouden van sociale contacten en zijn onderzoek. Daar waar anderen al lang zouden zijn afgehaakt, bleef hij het volste vertrouwen op een goede afloop behouden. Hoewel zijn ultieme doel, het integraal in stand houden van Hoogstad en het uitvoeren van zijn proeven, niet bereikt werd, heeft zijn strijdbaarheid voor Vlaardingen en voor het alternatieve kankerbestrijdingcircuit effect gehad. In ruimtelijke zin had de stad Vlaardingen er anders uitgezien als Moerman zich niet tegen de onteigeningen verzet had. Niet alleen geldt dit voor de plaats van sportaccommodaties, waaronder het zwembad, maar ook voor de locatie van het (inmiddels afgebroken) ziekenhuis. Het is geen gewaagde veronderstelling dat boerderij Hoogstad en het herenhuis daarnaast er nog staan door de onverzettelijkheid van de voormalige eigenaar. De tragiek was dat Moerman zijn ideaal probeerde te verwezenlijken op het grondgebied dat in het geografische middelpunt van Vlaardingen lag, aan het knooppunt van de belangrijkste verbindingswegen en in een stad die ambitieus aan haar toekomst bouwde. Tegelijk echter kreeg Moerman gedurende de procedures veel publicitaire aandacht, die automatisch ook de schijnwerpers zette op zijn kankertherapie. Uitbehandelde kankerpatiënten zagen in hun dokter, als vechter tegen een hogere macht die overheid heette, een zielsverwant, die net als zij aan de kant gezet dreigde te worden. Hoe zou het gegaan zijn als Moerman zich al in de jaren veertig had laten uitkopen en elders zijn proefnemingen en kankerpraktijk had voortgezet?

Hoofdstuk 8. De Moermantherapie

Hoewel de naamsbekendheid de laatste tien tot vijftien jaar duidelijk tanende is, was de Moermantherapie landelijk een in brede kringen bekend fenomeen. Zowel behandelend artsen als kankerpatiënten werden geconfronteerd met deze controversiële behandelmethode of complementair alternatief voor de reguliere behandeling. Exacte cijfers zijn niet bekend, maar vele duizenden kankerpatiënten volgden in min of meer striktere vorm de Moermantherapie. De Moermanvereniging, waarin kankerpatiënten die de Moermantherapie volgden en sympathisanten, elkaar troffen, had op zijn hoogtepunt meer dan 10.000 leden.
Rondom de Moermantherapie ontstonden al spoedig toen deze in de jaren vijftig bekendheid kreeg controverses tussen Moerman en de gevestigde medische wereld. De verschillen van inzicht, de hoog oplopende irritaties, wederzijdse beschuldigingen en verdachtmakingen werden voor een breed publiek breed uitgemeten. Aan de ene zijde van het spectrum bevond zich de wetenschappelijk georiënteerde medische orde en aan de andere de bevlogen, oprecht betrokken en niet op geld beluste plattelandsarts. De media wierpen zich op deze roeper in de woestijn, de David die het opnam tegen Goliath. De Moermantherapie werd hiermee een maatschappelijk bekend fenomeen, waar velen een mening over hadden. De publieke belangstelling had een onmiskenbare invloed op het zich ontwikkelende medische en politieke discours over de therapie.

De therapie zelf werd door Moerman geheel zelfstandig en op een originele manier ontwikkeld. Origineel in de zin dat hij een holistische benadering koos, proefnemingen deed met duiven en zich niet bediende van de onder medici gebruikelijke verslaglegging. Door de onwetenschappelijke wijze van theorievorming en de manier waarop hij deze theorie praktizeerde, werd hij niet geaccepteerd in de gevestigde medische wereld. De politiek en het grote publiek bleken echter lang niet altijd, en in veel gevallen juist niet, geïnteresseerd in de wetenschappelijkheid van de Moermantherapie. Voor de maatschappelijke acceptatie was erkenning door de gevestigde medische orde een noodzakelijkheid. Het gevolg was een reeks van, deels geslaagde, pogingen de therapie op een objectieve wijze op zijn merites te beoordelen. Dit leidde steevast tot heftige reacties uit een van beide kampen. De weerstand werd in de loop van dit proces gekanaliseerd. Rondom Moerman groepeerden zich de patiëntenvereniging "Amnestie" (later de "Moermanvereniging") en de op sympathiserende artsen gerichte Moermanstichting. Aan de kant van de gevestigde medische orde waren het op overheidsniveau de Inspectie voor de Volksgezondheid, het Ministerie van Volksgezondheid, de Vereniging van Oncologen en het Koningin Wilhelmina Fonds (KWF), in de jaren zeventig, tachtig en negentig op een meer radicale wijze kracht bijgezet door de Vereniging tegen de Kwakzalverij.

"Mijn kankeronderzoek verricht in de dertiger jaren"

In verschillende publicaties[197] en vraaggesprekken heeft Moerman aangegeven hoe hij ertoe kwam om zich met het vraagstuk van kanker bezig te gaan houden. Het meest uitgebreid beschreef hij dit in een boekje dat in 1985 ter gelegenheid van zijn vijftigjarig artsenjubileum verscheen: *Mijn kankeronderzoek verricht in de dertiger jaren; onderzoek – therapie – voedingslijst.* Het idee om zich bezig te gaan houden met het kankeronderzoek vatte hij op tijdens een van de door hem hooggeschatte hoogleraar Tendeloo gegeven colleges. Na een vanwege een daarop ontwikkeld kankergezwel geamputeerd onderbeen getoond te hebben, had Tendeloo volgens Moerman uitgeroepen: "en we begrijpen er niets van. Kanker is tot nog toe een ondoorgrondelijke ziekte." Moerman prentte deze uitspraak in zijn geheugen en voelde er weinig voor om na zijn afstuderen tegen een kankerpatiënt te moeten zeggen: "Mijnheer, ik kan niets voor u doen." Zijn vader beloofde hij na het behalen van het laatste diploma dat hij onbaatzuchtig zijn patiënten terzijde zou staan en werkelijk iets zou bijdragen aan de medische wereld. Dit bracht hem na 1930 al snel tot het ontwikkelen van een nieuwe wijze van kankerbestrijding, die zijn verdere leven in belangrijke mate zou bepalen. Dat hij weigerde zich neer te leggen bij onoplosbare problemen resulteerde erin dat hij zich met grote vasthoudendheid in het vraagstuk vastbeet. Zijn uitgangspunt was, ingegeven door de casus van het onderbeen, vanaf het begin het volgende:

> "Was daarentegen het lichaam als geheel wel volkomen gezond geweest, dan zou er naar mijn mening nooit een chronisch ulcus cruris [open been/JtB] zijn ontstaan, want de ervaring leert, dat in een ideaal gezond lichaam nog nooit een chronisch ulcus cruris is gediagnosticeerd en evenmin een kankertumor."

Volgens Moerman had het wezen van kanker niets te maken met een plaatselijk optredende ziekte. Kanker kon volgens hem alleen ontstaan en groeien door een "fout in de stofwisseling van de mens als geheel", want "in een ideaal gezond lichaam, waarin deze fout niet bestaat, vindt men dan ook nooit kanker." Hij ging daarmee in tegen de "cellulair-hypothese" van de gevestigde medische wereld, die kanker zag als een plaatselijk fenomeen, een tumor ontstaan uit abnormale cellen die een infiltrerende groei ondergaan. Moerman verzette zich in krachtige termen tegen deze in zijn ogen onwetenschappelijke nooit bewezen theorie:

> "Het ergste van alles is echter, dat de cancerologen zich blijven vastklampen aan de cellulair-hypothese, hoewel ik reeds in 1940 met een wetenschappelijk onderzoek had bewezen, dat deze hypothese onhoudbaar is. Zo sukkelde men vruchteloos voort, tientallen jaren, zonder de oorzaak van kanker te hebben gevonden, maar ook zonder de vraag te stellen of de vruchteloosheid van het onderzoek misschien te wijten is aan een fout in de hypothese, of dat achter deze oude zienswijze misschien een grote blunder verscholen ligt."

De medische bibliotheek van Moerman en de colleges die hij in Leiden gevolgd had, vormden diens theoretische kader bij het ontwikkelen van zijn kankertherapie. Het opmerkelijke is dat de meeste vakliteratuur aantoonbaar uit zijn studententijd stamt en dat uit de jaren dertig, de periode waarin hij zijn theorie ontwikkelde, nauwelijks meer medische boeken aanwezig zijn. Hij baseerde zich daarmee op wat hij tot 1930 tot zich heeft kunnen nemen. Slechts één boek, *Wege zur Verhütung der Entstehung und Ausbreitung der Krebskrankheit* van prof. dr. Fischer-Wasels, dateert van 1934. Het boekje, handelend over het voorkomen van het ontstaan en voortwoekeren van kanker, heeft hij zeer uitgebreid bestudeerd en gebruikt voor zijn onderzoek, getuige de vele onderstrepingen en opmerkingen in de marges. Bij de passage over de stofwisseling van de kankercellen noteerde hij bijvoorbeeld:

> "Hier ligt de clou: zorg dat alle suiker verbrandt dan heeft de kanker geen voedsel".[198]

Andere inspiratie haalde hij vermoedelijk uit het Duitstalige tijdschrift *Die Vitamine; Ergebnisse der neuesten Vitaminforschung,* een uitgave van de wetenschappelijk dienst van de Zwitserse firma Roche, die hij in de jaren dertig en vroege jaren veertig ontving. Zijn theorievorming heeft hij vermoedelijk verder volledig zelfstandig beredeneerd. Uit niets blijkt dat hij persoonlijke of schriftelijke contacten onderhield met medische wetenschappers aan de universiteiten. Het sociale aspect dat aan het bedrijven van wetenschap verbonden is, namelijk het hebben van een wetenschappelijk discours dat tijdens congressen en andere bijeenkomsten tot stand komt, had bij Moerman geen kans. Zijn op zijn zachtst gezegd eigenaardige manier van afstuderen maakte eveneens dat hij een niet graag geziene gast was. De medische wereld was klein en het gerucht ging snel. Moerman meende dat een hetze tegen hem was opgezet en liet dat ook blijken, waarmee de slechte verhouding vanzelf een feit werd.

Ondanks alles geloofde Moerman in 1985, na vijfenveertig jaar, nog steeds dat de medische wereld zijn gelijk niet wilde erkennen. Hij moet zich een roepende in de woestijn hebben gevoeld en vergeleek zich met anderen die in hun tijd niet geloofd werden, maar later op een voetstuk werden geplaatst. Veel aangehaalde voorbeelden waren Semmelweis, die een remedie tegen de kraamvrouwenkoorts bedacht, maar ook verwees hij naar Galilei en Copernicus, die in hun tijd verguisd werden maar later gelijk bleken te hebben: "Zij bewezen dat de oude zienswijze precies moest worden omgekeerd." De gedachte aan deze grote voorbeelden zal hem enige troost hebben gegeven, maar ook het vertrouwen dat hij eens in het gelijk gesteld zou worden.

Binnen de medische wereld was het gebruik van proefdieren voor medische experimenten en het uittesten van geneesmiddelen al lang praktijk. Moerman koos echter voor een ongebruikelijk proefdier: de postduif.

> "Het lot is mij gunstig geweest. Ik was namelijk in mijn jeugd reeds een enthousiast postduivenliefhebber en wist dus al vroeg, dat postduiven hetzelfde eten als een mens. Een beter proefdier als een postduif kon ik dus niet wensen. Want tarwe is voor ons brood, gerst is voor ons gort, haver is voor ons havermout, groene erwten zijn voor ons erwtensoep en maïs is voor ons maïzena. Een krop sla is in een postduivenhok in korte tijd verdwenen. De vogels zijn er dol op."

Moerman las in een brochure van het Duitse farmaceutische concern Bayer dat de stofwisseling van vierentwintig duiven gelijk stond aan die van één mens. Hij richtte zijn duivenhokken dusdanig in dat deze elk vierentwintig duiven konden bevatten op basis waarvan hij zijn proefnemingen met variërend voedsel nam. Naast het basisvoedsel voegde hij per hok een stof aan het voer toe die hij wilde uittesten, terwijl hij in een ander hok alleen de basisvoeding gaf. Na een periode van twee maanden controleerde hij of het toegepaste dieet invloed op de gezondheid van de duiven had gehad. Op die wijze kwam hij tot een reeks stoffen waarvan hij bewezen achtte dat die in positieve zin bijdroegen aan de 'ideale gezondheid': vitamine A, B, E en C, citroenzuur, ijzer, jodium en zwavelkies (zwavel en selenium).

> "Onvoldoende aanwezigheid van deze acht stoffen in de dagelijkse voeding der duiven veroorzaakt een ernstige daling van de gezondheid, in sommige gevallen zelfs een direkt zichtbare biologische degeneratie. Proefnemingen met mijn duiven hebben dit onomstotelijk aangetoond. (...) Tevens werd mij duidelijk, waarom men bij gezonde duiven, die dagelijks met de voeding voldoende van de acht stoffen naar binnen kregen, geen kanker kon verwekken, hetgeen door Bayer werd bevestigd. (...) Hiermede was bewezen, dat een onvolwaardige voeding de schuldige is aan het ontstaan van kanker".[199]

Het idee om zuren en jodium te testen op hun gunstige effecten kreeg Moerman na het lezen van een reclamebiljet van Franse wijnboeren, die zich erop beriepen dat er als gevolg van het drinken van hun (rode) wijn nauwelijks kanker voorkwam in hun productiestreek. Moerman realiseerde zich dat in wijn veel jodium en zuren zaten en nam deze stoffen op in zijn experimenten.[200]

Moerman sprak in het kader van het ontstaan van kanker graag over het 'deraillement' (ontsporing) in de stofwisseling, verwijzende naar een trein die zijn bestemming niet kon bereiken bij gebrek aan het beschikbare materieel. Van de proefnemingen deed Moerman geen ander verslag dan het in zijn publicaties en andere geschriften opsommen van zijn conclusies. Een nauwkeurige beschrijving van de proeven en de uitkomsten zelf, statistisch onderbouwd en met objectieve parameters, gaf hij niet en voet- of eindnoten waarin hij had kunnen verwijzen naar door hem bestudeerde onderzoeken ontbreken, net als een literatuurlijst. De in zijn ogen geslaagde toepassing was het bewijs van de wetenschappelijke betrouwbaarheid van zijn onderzoek en methode. Ook in zijn privéarchief zijn geen rapporten of aantekeningen gevonden die aan de conclusies ten grondslag hebben gelegen, los van een enkel schrift met toegediende maar onbenoemde stoffen. De conclusie dat hij geen aantekeningen bijhield kan echter niet getrokken worden, daar niet bekend is of hij deze bewaard heeft.

Naast de acht stoffen die hij als bepalend voor een gezond lichaam had bestempeld, richtte hij zich ook op het diagnosticeren van het ontbreken van deze bij zijn patiënten. Hij noemde de fysieke kenmerken van het ontbreken van deze stoffen de "kleine klinische symptomen": een dorre droge huid, rhagaden [kloven/JtB] bij de mondhoeken, geschubde rode kringen om de neusvleugels, doffe brosse nagels, een zeer rode tong, haarafwijkingen, tandvleesbloeding, frequent optredende blauwe plekken, vertraagde wondgenezing, flodderig regeneratieweefsel, onverklaarbare vermoeidheid, bleekzucht, behoefte aan zure voedingsmiddelen, apathie, lusteloosheid en verminderde vitaliteit. Daarnaast constateerde hij dat het gebrek aan jodium celgisting tot gevolg heeft, doordat er onvoldoende zuurstof kan toetreden. In een gezonde cel zorgt de zuurstof voor oxidatie, terwijl in cellen met te weinig of geen oxidatie zich kanker zal ontwikkelen. Vermagering treedt op als er een zwaveltekort is, daar deze stof voedsel omzet in lichaamseigen stoffen. Dus niet alleen de stofwisseling van het menselijk lichaam als geheel was belangrijk, ook de stofwisseling in de cel speelde in Moermans theorie een cruciale rol, of, zoals hij het zelf stelde:

> "Bewezen is hiermee, dat in een ideaal gezond lichaam de stofwisseling geen basis is, waarop kankercellen kunnen ontstaan. Hieruit volgt dat een mens (en ook de postduif) pas kanker kan krijgen, wanneer eerst deze gezonde basis is verdwenen. En dit geschiedt door een langdurig gebruik van een onvolwaardige voeding, waarin de acht stoffen, die ten grondslag liggen aan een ideale gezondheid, geheel of gedeeltelijk ontbreken, zodat het lichaam zelf de noodklokken luidt door middel van de kleine klinische symptomen."

De Moermantherapie raakt bekend

Toen Moerman zijn theorie van enerzijds gezonde voeding en anderzijds het toedienen van medicijnen of supplementen had ontwikkeld, kwam het moment om deze in praktijk te brengen. Vanuit zijn huisartsenpraktijk had hij geregeld patiënten

bij wie door de ziekenhuisspecialist de diagnose kanker was vastgesteld:

> "Tussen 1940 en 1944 heb ik vier ernstige kankerpatiënten met de door mij ontdekte therapie volkomen genezen, ondanks het feit dat de behandelende specialist had vastgesteld: kanker, en de prognose infaust [met dodelijke afloop/JtB]."

Deze vier waren de Vlaardingers Leendert Brinkman, Piet van Velzen en de dames Maat en Van Oeveren. Kort na de oorlog volgde een vijfde: de Vlaardingse schipper Leen Muis. Van deze vijf was Brinkman de meest spraakmakende en hij werd geregeld door Moerman als voorbeeld van zijn kunnen naar voren geschoven. Bij Brinkman, die vlakbij Hoogstad aan de Broekkade woonde, was door dr. P.A. Vos van de Schiedamse Dr. Noletstichting een inoperabel buikgezwel (dikke darm) geconstateerd. Binnen een half jaar zou hij hieraan, volgens Vos, sterven. Moerman:

> "Toen Brinkman thuis kwam, begin ik terstond met mijn therapie. Het bleek, dat hij het dieet en de medicijnen uitstekend kon verdragen. Hij ging zienderogen vooruit en binnen een jaar was hij genezen. Het gezwel was verdwenen. Zijn vrienden en bekenden juichten, maar van medische en politieke zijde brak er een afschuwelijke hetze los, met als gevolg dat geen enkele van de Nederlandse medische tijdschriften mijn werk wilde publiceren."[201]

Brinkman zou, net als Van Velzen, negentig jaar oud worden. Vos bevestigde nadien zijn diagnose van kanker en ook de andere artsen in de andere vier gevallen bevestigden op Moermans verzoek dat het in alle gevallen om carcinomen ging. Moerman had deze verklaringen bij zijn collegae opgevraagd, aangezien hij geconfronteerd werd met de suggestie dat deze onverklaarbare genezingen verklaard moesten worden uit het feit dat zijn patiënten geen kanker hadden gehad, maar een minder ernstige ziekte. Het hielp hem echter niet in zijn pogingen zijn bevindingen gepubliceerd te krijgen in een Nederlands wetenschappelijk tijdschrift:

> "Deze onvergeeflijke fout, begaan door de top van de Nederlandse geneeskunde, is er de oorzaak van, dat nog jarenlang duizenden mensen onnodig aan kanker zijn *gestorven. (...) het is de schuld van de toenmalige gevestigde orde*, die de tijdschriften controleerde en beheerste, en alles schrapte wat niet paste in hun 'cellulair-hypothese. (...) Veertig jaar lang heeft de gevestigde orde mijn kankeronderzoek en de oplossing van het kankervraagstuk gesaboteerd, vervalst en belachelijk gemaakt, waardoor in deze veertig jaar 40 maal 25.000, ofwel één miljoen kankerpatiënten in Nederland, aan hun ziekte zijn gestorven, terwijl men daarvan minstens de helft met mijn profilaxe en mijn therapie had kunnen redden. En tot nu toe is er niemand daarvoor vervolgd en gestraft."[202]

Inderdaad publiceerde geen enkel Nederlands medisch tijdschrift enig artikel van Moerman. In 1949 nam hij het heft zelf in handen. Hij bracht in eigen beheer een drukwerkje uit dat het midden houdt tussen een brochure en een boekje, met de Latijnse titel *Cancer, post tenebras lux* (= Kanker, na

Het te volgen dieet

Geen vlees, vis of gevogelte.
Geen water, koffie of thee drinken.
Wel sap van rode bieten, peen, zure appelen en peren
gemaakt met behulp van een sapcentrifuge;
vers geperst en gedronken.
Geen suiker of voedsel waarin suiker is verwerkt.
Matig zout.

Per dag ½ tot 1 liter karnemelk of pap daarvan.
Sap van citroenen, eventueel te verdunnen met sap
van sinaasappelen.
Bessensap.

Een of twee eidooiers (geen eiwit) per dag.
Bruin brood (volkorenbrood) met roomboter en kaas.
Geen aardappelen, maar rijst met roomboter en groene groenten,
vooral sla met komkommers en augurken.
Ook zijn andere groenten, zoals worteltjes, rode bieten
en asperges toegestaan.

Zilvervliesrijst gebruiken, dus rijst waarvan het
zilvervlies niet is verwijderd.
Deze rijst kan grof gemalen worden en mag
in zoete melk worden gekookt.
Toegestaan hierbij zijn:
pruimen, abrikozen, moes van zure appelen, peren
en perziken.

Erwtensoep zonder vlees of spek, wel met uien, peen,
knolselderij en groenten.

Geen laxeermiddelen gebruiken, maar, indien nodig,
driemaal daags een paplepel olijfolie.

Veel fruit.

*

C. MOERMAN, ARTS TE VLAARDINGEN

Voeding- of dieetlijst, zoals door C. Moerman opgesteld en verspreid onder patiënten, circa 1975 (SAV Archief Moerman).

Leen Brinkman (1884-1974), Moermans 'eerste succes', circa 1960 (SAV Archief Moerman).

de duisternis het licht), dat zowel in het Nederlands, Engels, Frans als Duits verscheen. In het woord vooraf verklaart hij de reden van de publicatie:

> "Dit geschrift bevat een nieuwe zienswijze op het kankerprobleem. Op grond van de door mij bereikte resultaten leef ik in de veronderstelling dat dit werk de weg zal openen tot een effectieve bestrijding van het zo gevreesde carcinoom. Alle geneesheren, waar ook ter wereld, wens ik in staat te stellen kennis te nemen van mijn arbeid. Daarvoor is dit geschrift opgesteld in vier talen, met name: Nederlands, Duits, Frans en Engels. ... Dat het zijn weg moge vinden en vruchten dragen voor alle volkeren der aarde".[203]

Uit de ambitieuze woorden valt een aantal zaken te concluderen. Moerman was reeds in 1949 overtuigd van de waarde van zijn methode. Vanuit overtuiging wilde hij dat iedere medicus ("waar ook ter wereld") er kennis van zou nemen, waarbij enige eigenwaan ook niet ontbreekt. Opvallend ook is de wens dat het geschrift zou bijdragen aan het welzijn van "alle volkeren", daar waar hij zich in het eerste deel van zijn *De Wedergeboorte van het Christendom*, zacht uitgedrukt, over welke laatdunkend had uitgelaten. Hij zond onder andere exemplaren wereldwijd aan alle universiteiten met een medische faculteit, en aan alle bekende kankerinstituten en ministeries van gezondheid, zo blijkt uit de appendix. In Nederland voegde hij daar nog eens alle medische hooglerarен persoonlijk aan toe, alsmede het Ministerie van Sociale Zaken, de Inspecteur van Volksgezondheid, de Nederlandse pers en "enkele persoonlijk belanghebbenden". Het boekje omvat de eerste beschrijving van zijn theorie, zoals die ook uit latere publicaties van zijn hand bekend is. Waar Moerman op gerekend had, is niet bekend, maar uit niets blijkt dat hij respons, positief of negatief, op het boekje kreeg. In zijn privéarchief ontbreken brieven of aantekeningen die naar aanleiding van de verzending zijn ontvangen en zelf refereert hij ook nergens aan een reactie. Deze actie, zonder referenties van vooraanstaande academici op het gebied van het kankeronderzoek, had nauwelijks effect gesorteerd, los van een onderzoek dat door de Centrale Commissie voor de Kankerbestrijding werd opgestart. Dit onderzoek was ingegeven door de onteigeningsprocedure die in Vlaardingen speelde en was in strikte zin geen gevolg van zijn publicatie. Het resultaat van dit onderzoek verliep ongunstig voor Moerman: een positief effect van zijn methode werd onbewezen geacht. Het is dan ook niet vreemd dat hij zijn heil aan de ene kant bij zijn patiënten en Nederlandse geestverwanten en aan de andere kant bij de buitenlandse medische wereld zocht. In 1952 hield Moerman in respectievelijk Amsterdam en Utrecht een voordracht over zijn therapie voor de Artsenvereniging voor Natuurgeneeswijze. Na deze voordrachten volgden, voor zover bekend, tot de jaren zeventig geen presentaties meer voor collega-artsen. In laatstgenoemde periode ging hij een enkele keer in op een uitnodiging om voor medische studenten aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam te spreken. In Duitsland en België vond Moerman in de late jaren vijftig enige weerklank. In het Duitse medische tijdschrift *Hippokrates* verscheen in 1956 een publicatie van zijn hand, waarin hij de gangbare benaderingswijzen tegen het licht hield, om te concluderen dat de stofwisselingstheorie in zijn ogen de enige relevante was.[204] In hetzelfde jaar bracht hij die theorie tijdens een congres in Bad Kreuznach te berde. Tijdens het eerste en tweede Internationaal Kankercongres (1957 en 1959) in het Belgische Aalst hield Moerman voordrachten over zijn kankertherapie. In 1959 gaf hij zijn presentatie de titel *De oplossing van het kankervraagstuk*, gelijk aan die van het boekje dat hij in eigen beheer in 1957 het licht had doen zien.[205] In Nederland maakten deze publicaties en spreekbeurten voor congressen onder zijn collega-medici niet veel indruk. De gezelschappen waarvoor hij schreef of sprak zaten in de paramedische en alternatieve hoek, zoals voor *Hippokrates*, het orgaan van de Aerztlichen Gesellschaft für Hydrotherapie, Physiotherapie, Kneippärztebund, voor

Zentralverbandes der Aerzte für Naturheilverfahren en Forschungs- und Arbeitsgemeinschaft für Chiropraktik. Na de jaren vijftig droogden ook deze buitenlandse contacten op tot hij in 1976 door de International Association of Cancer Victims and Friends in Los Angeles werd uitgenodigd te spreken tijdens hun congres. Een jaar later (1977) publiceerde hij een artikel over zijn benaderingswijze in een Amerikaans tijdschrift, getiteld *An "all natural" cancer program*, vermoedelijk naar aanleiding van zijn voordracht.[206]

De Moermantherapie onder de loep

Uit alle beschikbare stukken en publicaties[207] blijkt dat Moerman oprecht en met goede bedoelingen heeft getracht zijn therapie onder de aandacht van de gevestigde medische orde te brengen. Zijn doel was daarbij uiteraard dat zijn methode omarmd en toegepast zou worden. Het versturen van zijn brochure *Cancer, post tenebras lux* in 1949 aan deskundigen op dit gebied, is in dat kader exemplarisch. Het was tegelijk ook een ongebruikelijke en opmerkelijke manier om een nieuwe behandelwijze geaccepteerd te krijgen. Daar waar die nu als een afgerond geheel gepresenteerd werd, had hij er beter aan gedaan eerst medestanders in de academische wereld te vinden. Vanuit hun gezag en positie hadden zij de therapie kunnen ondersteunen en wellicht ook nog enige invloed kunnen uitoefenen op het resultaat. De pogingen van een kennis van Moerman, K.A. van der Burgh, om de therapie onderzocht te laten worden door de inspecteur voor de Volksgezondheid in Zuid-Holland had in 1949 geen concreet resultaat. Naar aanleiding van de Vlaardingse onteigeningsprocedure zou wel een onderzoek worden verricht en wel door dr. D. den Hoed, die echter voortijdig overleed. Moerman had nog hoop geput uit diens eerste bezoek aan zijn praktijk, waarbij hij drie behandelde kankerpatiënten had onderzocht. Het onderzoek werd voortgezet door een andere specialist, dr. J.J. Brutel de la Rivière, voorzitter van de Gezondheidsraad. Het ongepubliceerde onderzoek, waartoe hij door Moerman behandelde patiënten had onderzocht, resulteerde in een interne notitie. Hij concludeerde dat er geen aanwijzingen waren voor de werking van Moermans behandelwijze en medicijnen, maar een vervolgonderzoek wilde hij niet uitsluiten. Moerman reageerde zeer verongelijkt en maakte de onderzoeker over diens benadering ernstige verwijten, maar dat mocht niets baten. Op de achtergrond speelde prof. dr. P. Muntendam een belangrijke rol als opdrachtgever voor het onderzoek, eerst als directeur-generaal van Volksgezondheid en vanaf 1950 als staatssecretaris van Volksgezondheid. In de ogen van Moerman was Muntendam de kwade genius die hem steeds weer in de weg zat, tot ver in de jaren zeventig.[208]

Toen de Moermantherapie in 1955 landelijk publieke belangstelling kreeg en veel kankerpatiënten de methode Moerman gingen volgen, werd de roep om een wetenschappelijk oordeel groter. Aanvankelijk wenste Muntendam, in 1955 inmiddels weer directeur-generaal van Volksgezondheid, hier geen medewerking aan te verlenen. Hij verklaarde in het dagblad voor de Zaanstreek *De Typhoon*:

> "dat reeds in 1950 in opdracht van de Centrale Commissie voor de Kankerbestrijding een nauwkeurig onderzoek werd ingesteld naar de waarde van de behandelingsmethode van Dr. Moerman. Ik acht het dan ook niet noodzakelijk mijn medewerking te verlenen voor het openen van een hernieuwd onderzoek."

Muntendam liet zich ook nog een typering van Moerman ontvallen (waarvan het niet bekend is of hij dit zo gezegd heeft), die Moerman later nog verschillende malen zou aanhalen:

> "De arts Moerman is een man, ergens buiten Vlaardingen op een boerderijtje, met een beetje land en een paar duiven. Moerman is een verstoorde kwakzalver met een grote invloed op zijn patiënten, die hij inspuit met duivenbloed".[209]

In 1956 zou het er toch van komen. Onder voorzitterschap van de huisarts-internist dr. C.H. Delprat werd door de Stichting Landelijke Organisatie van de Kankerbestrijding (LOK), de voorloper van het KWF, een onderzoekscommissie in het leven geroepen. Moerman reageerde enthousiast en zegde alle medewerking toe. In de loop van 1957 stuurde Moerman de commissie patiëntenstaten en berichtte hij per brief de commissie over zijn opvattingen betreffende kanker. Ook verscheen hij in Amsterdam voor de commissie om zijn zienswijzen toe te lichten. Het zou op een deceptie uitlopen. Daar waar Moerman ervan overtuigd was dat de commissie positief zou oordelen, mede op basis van de door hem aangeleverde patiëntgegevens en uitvoerige beschrijving van zijn methodiek die hij zelfs liet drukken[210], was de conclusie van de Commissie-Delprat vernietigend. Al in de loop van 1957 werd het Moerman duidelijk dat het met het onderzoek naar zijn smaak de verkeerde kant op ging. Niet alleen bleek bij navraag bij een van de specialisten dat er bij patiënt Muis geen sprake van kanker was geweest, ook was het Moerman gebleken dat de commissie tegen de gemaakte afspraak ook de andere diagnoses wilde bijstellen. Dit zou zijn kankeronderzoek onderuit halen, want van kanker genezen kan alleen als de ziekte geconstateerd was. Moerman maakte deze bezwaren op 26 april 1957 schriftelijk aan de commissie kenbaar, nadat hij vier dagen tevoren voor het gezelschap verschenen was en hij geconfronteerd werd met het voornemen diagnoses aan te passen. Het rapport dat naar aanleiding van het onderzoek verscheen, oordeelde in 1958 uiteindelijk negatief over de effecten van de Moermantherapie. Slechts bij een klein aantal patiënten had de commissie een verbetering geconstateerd, maar het belangrijkste kritiekpunt was dat de commissie niet bewezen achtte dat de bewuste patiënten daadwerkelijk aan kanker hadden geleden. Pathologische monsters waren in de vaak oude gevallen niet genomen of

bewaard gebleven, terwijl op basis van de beschreven ziektebeelden ook andere diagnoses getrokken konden worden. Dit ondanks verklaringen van medisch-specialisten, wier schriftelijke verklaringen hierover door Moerman in enkele gevallen waren aangeleverd. Ook de beroemde eerste kankerpatiënt Leendert Brinkman had volgens de commissie niet aan kanker geleden, maar zou een blindedarmontsteking hebben gehad. Een opvallend aspect in het rapport is een verklaring die de commissie gaf voor het succes van Moerman. Hem werd een "suggestieve invloed" op zijn patiënten toegeschreven, gevoed door een "onbeperkt vertrouwen in zijn eigen kunnen", oftewel: hij had een grote psychische invloed op hen. Het Rapport-Delprat zou decennia lang grote invloed hebben op de houding van overheden als gezondheidsautoriteiten en medici ten aanzien van de Moermantherapie.
De reactie van Moerman liet zich raden. Bevlogen en met een zeker enthousiasme, omdat er eindelijk aandacht vanuit de academische wereld voor zijn therapie kwam, had hij aan de commissie medewerking verleend. Groot moet de teleurstelling zijn geweest toen de conclusies, in eerste instantie via krantenberichten, hem duidelijk werden. Het feit dat de commissie de bevindingen niet van tevoren aan Moerman kenbaar had gemaakt, maar ervoor koos deze via de media de verspreiden, stak hem begrijpelijk zeer. Hij diende op 30 oktober 1958 een klacht tegen de commissieleden in bij het Medisch Tuchtcollege, die in 1959 niet ontvankelijk werd verklaard. Moerman schreef bovendien in een aantal delen een klaagschrift getiteld *Het schaamteloos bedrog*, waarin hij nog in 1972 omstandig de conclusies trachtte te weerleggen.[211] Het Rapport-Delprat ontving niet alleen van Moerman maar ook van anderen kritiek. Belgische artsen, zoals dr. H. Gravez uit Aalst, dr. M. Spyers en dr. R. Cavenaile uit Antwerpen, hadden op basis van Moermans publicaties en diens presentatie in 1958 in Aalst zelf proefnemingen gedaan en zich daarover in positieve zin uitgelaten. Zij verwonderden zich openlijk over het rapport en betoonden hun schriftelijke steun aan Moerman. Dr. P.A.I.J. Nuijsink, een Nederlandse sympathisant, verwoordde het in 1962 aldus:

> "De vernietigende uitspraak van de commissie tot onderzoek naar de betekenis van Moerman's methode wordt niet alleen in België door de insiders zonderling geacht, maar verwekt ook wrevel bij degenen onder het publiek die opvallend goede resultaten aan den lijve hebben ondervonden, nadat deskundigen hen als ongeneeslijk naar huis hadden gestuurd. Vooral het feit, dat deze commissie –terwijl Moerman zijn medewerking had gegeven– buiten hem om in alle kranten het vernietigend oordeel liet plaatsen (toch zeker geen gebruikelijke methode!) heeft aan het medisch prestige geen goed gedaan."[212]

Nuijsink was alternatief arts en vond dus binnen de gevestigde medische wereld weinig weerklank. Zijn waarneming klopte echter wel degelijk. Hij koos voor de underdog, die Moerman in deze zaak was. Het Rapport Delprat werd echter, voor zover dat al zou kunnen, niet herroepen. In 1971 volgde de meest kritische reactie erop, zowaar afkomstig van de Leidse arts en hoogleraar prof. dr. J.G. Defares. Hij beschouwde het rapport als bevooroordeeld, niet-objectief en zelfs haatdragend. Defares verweet de commissie de feiten te hebben verdraaid, gegevens te hebben achtergehouden en gegevens te manipuleren. Het Moermankamp verheugde zich in deze academische medestander, maar als spoedig bleek dat Defares een reputatie had opgebouwd die er in 1975 toe zou leiden dat zijn professoraat niet werd verlengd. Verschillende keren werd hij zelf van kwakzalverij beschuldigd vanwege de door hem ontwikkelde 'celatietherapie', gericht op het vertragen van het verouderingsproces bij de mens. Leek het rapport van deze Leidse hoogleraar aanvankelijk een opsteker, al snel was het tegenovergestelde het gevolg. Het Senaatslid Van Wijk had de minister naar aanleiding van de analyse van Defares vragen gesteld en die liet de Gezondheidsorganisatie van TNO hierover een advies opstellen. Deze oordeelde:

> "Samenvattend kan worden gesteld, dat het betoog van Defares zeer onvoldoende door controleerbaar feitenmateriaal wordt gestaafd."

De geboekte winst moest al snel weer worden ingeleverd, ook al zouden Moerman en zijn volgelingen nog lang met het rapport van Defares schermen.[213] Defares had zijn nota in 1971 opgesteld naar aanleiding van de politieke discussie die kort te voren weer was opgestoken. Het PSP Eerste Kamerlid mr. J.H. van Wijk had in juli 1970 aan staatssecretaris Kruisinga tevergeefs vragen gesteld naar aanleiding van de lopende Vlaardingse onteigeningsprocedure en nul op het rekest gekregen. De voorzitter van de vaste kamercommissie voor Volksgezondheid, prof. dr. A. Querido, pakte de bal echter op en hield namens de kamercommissie een pleidooi voor een hernieuwd onderzoek naar de Moermantherapie. Onder druk van dit verzoek vroeg Kruisinga de geneeskundig hoofdinspecteur, R. Drion, om in gesprek te gaan met de 'Commissie Moerman', die zich als pleitbezorger van de Moermantherapie had opgeworpen. Drion had ernstige twijfels aan de Moermantherapie, maar bood de staatssecretaris aan de ziektegeschiedenissen die door de Commissie-Delprat onderzocht waren nog eens te onderzoeken. Dat beloofde Kruisinga de Eerste Kamer, eraan toevoegend dat hij niet twijfelde aan de conclusies van de Commissie-Delprat, maar dat gezien het voortschrijdend inzicht een aanvullend onderzoek naar de mogelijkheden van een versterking van afweermechanismen bij kanker gerechtvaardigd was. De Commissie Moerman interviewde zo veel mogelijk patiënten om een redelijk aantal dossiers (vierenveertig stuks) aan Drion te kunnen overleggen. Binnen drie maanden had Drion zijn onderzoek afgerond. Op 18 augustus 1971 bracht hij verslag uit aan minister dr. L.B.J. Stuyt van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, die deze taak van Kruisinga had overgenomen.

Drion rapporteerde dat hij tweeëndertig dossiers geschikt had geacht en concludeerde na bestudering van deze:

> "Een objectieve analyse van het mij ter beschikking staande materiaal, het resultaat waarvan in het voorgaande is weergegeven, geeft mij geen grond u te adviseren aan het verzoek van het comité-Moerman te voldoen aan een Wetenschappelijk Instituut een nader onderzoek op te dragen betreffende de waarde van de methode-Moerman ter genezing van kanker."

Verder gaf Drion nog aan dat de resultaten geen enkele statistische waarde hadden, aangezien het dossiers betrof die bewust gekozen waren als behorende bij patiënten die volgens Moerman baat hadden gehad bij de therapie.[214] Eerder nog had Drion aanbevolen om vervolgonderzoek te doen naar de conditieverbetering van kankerpatiënten. Om onduidelijke redenen is dat advies uit het definitieve rapport weggelaten. De minister wilde op basis van het Rapport-Drion geen opdracht voor een wetenschappelijk onderzoek geven.

Sinds 1976 was het de Alkmaarse huisarts J.A. Wiese die zich ging verdiepen in de Moermantheorie en zich ervoor ging inzetten. Hij liep stage bij Moerman en de Moermanartsen Albert Ronhaar en H. Wagenaar, maar zou zich ook langdurig inspannen voor een groot wetenschappelijk onderzoek naar de waarde van de Moermantherapie. Op zijn initiatief werden wederom dossiers met patiëntengegevens verzameld, maar ook werd nagedacht over het vervolgonderzoek. Dit zou niet alleen retrospectief (het analyseren van de oude dossiers) moeten zijn, maar ook prospectief (onder huidige ziektegevallen), zodat er onbetwistbare en controleerbare data verzameld konden worden. Wiese realiseerde zich dat een dergelijk onderzoek onmogelijk met alleen de inzet van particuliere middelen bekostigd kon worden. Om die reden vroegen Wiese en de andere artsen, O.G. Meijer, B. van Ommen en J.M.C. Bijl, in 1978 aan staatssecretaris E. Veder-Smit om een dergelijk gecombineerd onderzoek te bespoedigen. Zij hield de boot af, mede om financiële redenen.

Retrospectief onderzoek

De druk op de politiek eind jaren zeventig en begin jaren tachtig om een hernieuwd onderzoek naar de effecten van de Moermantherapie te beginnen, groeide. De respectieve staatsecretarissen van Volksgezondheid wezen een onderzoek af. Een van de organisaties die zich jarenlang beijverde voor een dergelijk onderzoek was de in 1979 opgerichte Stichting Interdisciplinair Kanker-Onderzoek Nederland (SIKON). In deze stichting was een aantal artsen verenigd, die van mening waren dat te weinig onderzoek werd verricht naar alternatieve kankergeneeswijzen, met name de Moermantherapie. Trekkers van het SIKON waren de Moermanarts Wiese, de sociaal geneeskundige dr. C.W. Aakster, arts-ontwikkelingsbioloog dr. O.G. Meijer, celbioloog dr. W. Linnemans, ortho-moleculair biochemicus dr. E.F. Vogelaar en de communicatiedeskundige A.M.L. Antonczyk. Dit gezelschap deed in 1979 in het veelgelezen tijdschrift *Intermediair* van zich spreken met een artikel dat vraagtekens plaatste bij het Rapport-Delprat. De schrijvers verweten de onderzoekscommissie vooringenomenheid en verkeerde uitgangspunten bij haar onderzoek, die onherroepelijk in een negatief oordeel zouden resulteren. Bovendien zou de commissie in haar oordeel inconsequent zijn geweest. De conclusie van de schrijvers:

> "Het lijkt ons noodzakelijk dat er een nieuw, maar dan wel grondig wetenschappelijk onderzoek plaatsvindt naar de merites van de Moerman-behandeling."

De auteurs pleitten voor een vergelijkend, prospectief, onderzoek, waarbij een groep kankerpatiënten wel en een andere groep niet met de Moermantherapie zou worden behandeld. De auteurs kondigden aan dat de SIKON een dergelijk onderzoek zou gaan opzetten en dat dit ongeveer twee miljoen gulden zou gaan kosten.[215] De druk op de politiek groeide en het CDA Tweede Kamerlid F. Borgman diende een door alle partijen ondersteunde motie ten gunste van het onderzoek in:

> "Verzoekt de Regering om: -over te gaan tot het instellen van een prospectief onderzoek, respectievelijk nadere wetenschappelijke toetsing van de therapie van dr. Moerman; - op zo kort mogelijke termijn aan de Kamer voorstellen te doen voor de wijze waarop bedoeld onderzoek c.q. toetsing zal worden opgezet."

De motie werd aangenomen en het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne stelde reeds in mei 1979 de Begeleidingscommissie Onderzoek Moermanmethode (BOM) in. Hierin hadden vertegenwoordigers van het ministerie zitting, maar ook enkele hoogleraren en een vertegenwoordiger van de SIKON. Een moeizame periode van voorbereiding begon, die meer het karakter droeg van onderhandelen. De SIKON zag eindelijk een kans een onderzoek uit te laten voeren dat uitzicht bood op een resultaat dat recht zou doen aan de grondbeginselen van de Moermantherapie. Een groot deel van de commissieleden zette echter vraagtekens bij de door de SIKON voorgestelde prospectieve aanpak. Twee jaar lang werd gediscussieerd over het onderzoeksprotocol waarbij overeengekomen werd dat zowel Moermanartsen als reguliere artsen een 'eigen' groep patiënten mochten onderzoeken, met een onafhankelijk arts als objectieve waarnemer. Verantwoordelijk minster M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen verzocht in 1982 het KWF het onderzoek te financieren, maar dat weigerde op dit verzoek in te gaan, daarin geadviseerd door de Wetenschappelijke Raad voor de Kankerbestrijding van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Vanuit de reguliere geneeskunde, met name de oncologen en radiologen, bestond grote weerstand tegen het onderzoek, waar geen enkele positieve

uitkomst van werd verwacht. Bovendien, zo meende men, kon het geld dat hiervoor zou worden aangewend veel beter aan ander kankeronderzoek besteed worden. Ook vanuit het Moermankamp bestond weerstand, niet zozeer vanwege het onderzoeksprotocol, maar door het feit dat veel Moermanartsen, inmiddels verenigd in de ANTTT, door het Staatstoezicht op de Volksgezondheid voor onoordeelkundig medisch ingrijpen aangeklaagd waren. Zolang die situatie zou voortbestaan, zou geen medewerking aan dit gemeenschappelijk onderzoek worden verleend. De staatssecretaris van Volksgezondheid, J.P. van der Reijden, reageerde in december 1982 teleurgesteld, maar het KWF week niet af van het eerder ingenomen standpunt. De BOM geraakte in een impasse en voortgang werd nauwelijks bereikt, anders dan dat het protocol steeds verder werd afgezwakt. In 1984 zag het SIKON vanwege het "verwaterd compromis" af van verdere samenwerking en trok de vertegenwoordiger uit de BOM terug. Ook de in 1974 opgerichte patiëntenvereniging "Amnestie" zag eind 1984 af verdere samenwerking, waarmee het initiatief feitelijk op niets was uitgelopen. In 1985 gaf de BOM haar opdracht terug. Na deze teleurstelling besloot de SIKON, zonder steun van het ministerie maar daartoe financieel in de gelegenheid gesteld door het Steunfonds Amnestie, het retrospectief deel van het onderzoek (het onderzoek naar de oude ziektegevallen) naar eigen maatstaven uit te gaan voeren. De SIKON besloot Wiese opdracht te geven het retrospectief onderzoek op te zetten. Wiese beperkte zich tot patiënten die door Moerman zelf genezen zouden zijn. Waar deze beperkte keuze door bepaald was, wordt uit de bronnen niet duidelijk. Inmiddels waren tientallen Moermanartsen actief geworden en het had voor de hand gelegen als ook hun al dan niet vermeende successen onderzocht zouden zijn. Kort daarop werd dan ook besloten ook patiënten van andere Moermanartsen bij het onderzoek te betrekken. Door uittreden van bestuursleden en het niet vervullen van vacatures was de SIKON genoodzaakt zich in 1984 op te heffen. Wieses onderzoek vond met instemming van het Steunstichting Amnestie echter voortgang, maar stuitte op problemen bij het afsluiten van een contract ten behoeve van de opdracht. Na bemiddeling door het ministerie, dat zich nog steeds voor de taak gesteld zag de motie uit 1979 uit te voeren, werden de verschillen van inzicht tussen Wiese en de Steunstichting Amnestie bijgelegd en werd een Begeleidingscommissie Retrospectief Onderzoek Moermantherapie (BROM) ingesteld, met vertegenwoordigers uit de stichting en het ministerie. De nieuwe staatssecretaris D.J.D. Dees besloot in 1986 positief te reageren op een verzoek om aanvullende financiering van het retrospectief onderzoek, waarna het eindelijk kon beginnen. Doel was het onderzoek nog in 1987 te kunnen afronden, maar dat bleek al snel geen haalbare kaart. Het onderzoeksteam, naast Wiese bestaande uit Antonczyk, die de administratie verzorgde, werd in 1987 uitgebreid met de arts-bioloog E. Valster, bijgestaan door een begeleidingscommissie. Ondanks de extra inzet werd het onderzoek pas in 1990 afgerond en verscheen in 1991 bij de Staatsdrukkerij het eindrapport: *Retrospectief onderzoek naar de effectiviteit van de Moermantherapie bij kankerpatiënten.* Moerman was toen al overleden. In totaal waren negenentachtig geselecteerde patiënten geïnterviewd, terwijl de ziektegeschiedenissen van vijfendertig personen in detail werden beschreven. Van eenentwintig van hen achtten de auteurs bewezen dat zij waren genezen door de Moermantherapie, terwijl dat van de andere veertien waarschijnlijk werd geacht.[216] Kritiek op het dikke boek volgde al snel, met name vanuit de hoek van de Vereniging tegen de Kwakzalverij. Internist-oncoloog G.H. Blijham kwam in het *Tijdschrift Kanker* op basis van de geschetste casussen op twee tot hooguit zeven patiënten waarbij mogelijk sprake was van een geslaagde behandeling, terwijl P. Borst in het *Nederlands Tijdschrift tegen de Kwakzalverij* zijn bezwaren tegen de Moermantherapie onomfloerst etaleerde.[217] Van een prospectief onderzoek naar het effect van de Moermantherapie is het hierna nooit meer gekomen.

Moerman had met het uitvoeren van het Retrospectief onderzoek vanwege zijn vergevorderde leeftijd nauwelijks meer enige bemoeienis. Opvallend genoeg had hij in de laatste jaren van zijn leven nog wel een enkele keer contact met zijn oude tegenstander Muntendam. Moerman stuurde hem ter gelegenheid van zijn 55-jarig artsenjubileum nog zijn boekje *Mijn Kankeronderzoek verricht in de dertiger jaren,* waarvoor Muntendam hem vriendelijk bedankte, maar ook nam Muntendam Moerman enigszins in bescherming tegen collegae die hem als kwakzalver typeerden. Muntendam was van mening dat iemand alleen een kwakzalver was als diens intenties slecht of opzettelijk misleidend waren en Moerman was volgens hem volledig te goeder trouw en oprecht.[218]

De Moermantherapie na 1988

Na het overlijden van Moerman zette de Moermanvereniging de werkzaamheden uiteraard voort. Hoewel het ledenaantal daalde, kent de vereniging in 2011 nog steeds ruim 6.000 leden. Het verenigingsorgaan *Uitzicht* ging in vormgeving met zijn tijd mee en in de diverse brochures en flyers werd de controverse met de gevestigde medische wereld minder vaak opgezocht of op de spits gedreven. De realiteit dat veel verenigingsleden tegelijk ook in het ziekenhuis behandeld werden, was men zich goed bewust en werd ook niet ontraden. Wel werden de voor- en nadelen van beide benaderingswijzen tegenover elkaar afgezet, zoals in de brochure *Leef Gezond* (1979). Als grote voordelen van de Moermantherapie werden de onschadelijkheid van de therapie en een verbeterde levenskwaliteit genoemd. Door het gevolgde dieet en de behandeling door de Moermanarts met onder andere voedingssupplementen verbeterde de algehele conditie van de patiënt immers, waardoor die zich, ook al sloeg de therapie verder niet aan, beter voelde:

"De Moermantherapie is geen wondermiddel. Sommige mensen genezen erdoor, bij anderen groeit de tumor minder snel. Wie de Moermantherapie volgt, voelt zich vrijwel altijd fitter en sterker en kan eventuele reguliere behandelingen beter aan. Wie niet geneest, heeft in de tijd die hem rest in elk geval een kwalitatief beter leven."[219]

Het isolement waarin Amnestie/Moermanvereniging in de eerste twintig jaar van haar bestaan verkeerde, heeft in de eenentwintigste eeuw plaats gemaakt voor een open houding naar andere alternatieve behandelwijzen en de reguliere geneeskunde. De website meldt in 2011:

"Kiezen voor de Moermantherapie hoeft geen kwestie van 'of-of' te zijn. De therapie past uitstekend binnen de reguliere zorg. Voor veel mensen is de Moermantherapie een aanvulling op een reguliere therapie, zoals operatie, chemotherapie of bestraling. Door de Moermantherapie te volgen versterken ze de natuurlijke afweerkracht van hun lichaam, waardoor ze beter in staat zijn de klassieke behandelingsmethoden te ondergaan. De Moermanvereniging vindt dit een goede zaak. Waar mogelijk werkt ze graag samen met andere partijen. In de strijd tegen kanker mag het immers niet gaan om 'gelijk krijgen', het is noodzakelijk zoveel mogelijk de handen ineen te slaan om een gemeenschappelijke vijand buiten de deur te houden."

De Moermanartsen hebben zich rond 1980 aangesloten bij de Artsenvereniging voor Niet Toxische Tumor Therapie (ANTTT), waarmee de niet-schadelijke aard van de therapie benadrukt werd en de naam Moerman op een tweede plan kwam te staan. De inzichten zijn door de jaren heen gewijzigd en het spectrum aan niet-toxische behandelwijzen is groter dan alleen de Moermantherapie. De voedingslijst van Moerman is in de kern nog in stand gehouden, maar daar zijn veel zaken aan toegevoegd en in gewijzigd. Hoewel dat nergens expliciet gevonden is, zullen Moermans antisemitische uitspraken, zoals die eind jaren tachtig/begin jaren negentig breed werden uitgemeten, ook niet in positieve zin hebben bijgedragen aan het gebruik van zijn naam. De ANTTT-artsen maken sinds enige jaren als vakgroep deel uit van de Artsenvereniging voor Biologische en Natuurlijke Geneeskunde-2000 (ABNG-2000) en werken nog steeds nauw samen met de Moermanvereniging. Aan de Moermanvereniging is het Steunfonds Amnestie verbonden, van waaruit wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de niet-toxische kankerbestrijding wordt gefinancierd.[220] Een belangrijk punt voor de Moermanvereniging is altijd de vergoeding vanuit de ziektekostenverzekering geweest, waarvan de therapie lange tijd uitgesloten is geweest.[221] Opname hierin zou niet alleen een praktische en financiële tegemoetkoming zijn, maar zou impliciet ook een morele erkenning betekenen. De Moermantherapie maakte geen onderdeel uit van de basisdekking van de nieuwe zorgverzekering die in 2006 van kracht werd. Wel hebben de meeste zorgverzekeraars natuurgeneeskundige behandelingen vanaf dat moment opgenomen in een of meer aanvullende pakketten. Voorwaarde hierbij was wel dat de behandelend arts stond ingeschreven in het landelijke Register Natuurgeneeskunde.

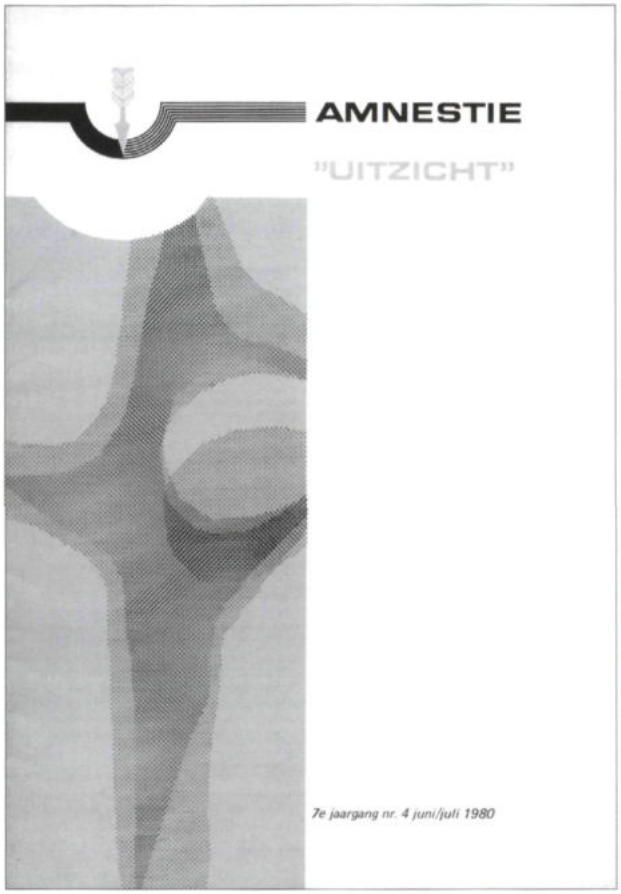

Titelblad van het orgaan van de patientenvereniging Amnestie, "Uitzicht", 1980.

Van een algehele erkenning van de Moermantherapie is het nog niet gekomen, maar van een toenadering tussen de reguliere medische wereld en de aanhangers/praktisanten van de Moermantherapie kan in de afgelopen twintig jaar gerust gesproken worden. Niet alleen de Moermanvereniging stelde zich meer en meer open voor een duale benadering, ook het gezaghebbende KWF bleek geen hartgrondige tegenstander meer te zijn, ondanks de protesten van de Vereniging tegen de Kwakzalverij. Het KWF meldt over de relatie kanker en voeding het volgende (2011):

"Er bestaat geen kant-en-klaar dieet waarvan wetenschappelijk is bewezen dat het een positieve invloed heeft op het verloop van kanker. Er zijn ook onvoldoende wetenschappelijke gegevens bekend om het innemen van grote hoeveelheden vitamines en mineralen aan mensen met kanker te adviseren."

Tegelijk adviseert het KWF iedereen gezond te eten, verwijzende naar de 'schijf van vijf' en wijst op aanwijzingen voor een relatie tussen voeding en bepaalde kankersoorten:

"Maar in voeding zitten ook stoffen die het risico op kanker juist verkleinen. Het dagelijks eten van 2 ons groenten en 2 stuks fruit verkleint bijvoorbeeld het risico op slokdarmkanker. En mogelijk ook op maagkanker en longkanker. Voor voeding geldt eigenlijk: er bestaan geen goede of slechte voedingsproducten. Maar wel een goed of slecht voedingspatroon."

Het KWF stelde zich sinds de jaren negentig open voor onderzoek naar de relatie tussen het ontstaan, voorkomen en mogelijke genezen van kanker en voeding. Het verschafte de Moermanvereniging een subsidie voor een communicatietraining voor de verenigingstelefonisten en verwees in divers voorlichtingsmateriaal naar de Moermanvereniging en andere alternatieve behandelmethoden. Op het jubileumcongres ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan vaardigde de Moermanvereniging een spreker af terwijl bij die gelegenheid ook het boekje *Wegen en afwegen*, een samenwerkingsproduct van de KWF, Moermanvereniging en de ANTTT, ten doop werd gehouden.[222] Tijdens dit congres sprak ook Moermannavolger A.J. Houtsmuller, die de Voedingslijst van Moerman verder had uitgewerkt (het 'Houtsmuller-dieet') en in korte tijd veel bekendheid en navolgers kreeg. Een in 1999 uitgevoerd onderzoek naar het aantal gebruikers van alternatieve behandelwijzen in het Anthoni van Leeuwenhoekziekenhuis, wees uit dat het Houtsmuller-dieet het Moerman-dieet had verdrongen. Het grootste deel van de patiënten die een dieet volgden (ongeveer een kwart van het aantal geënquêteerden) bleek een voorkeur voor deze nieuwe variant te hebben.[223] Toen bleek dat Houtsmuller zelf geen uitgezaaide kanker had gehad, waarvan hij zei genezen te zijn, verdampte diens populariteit in de navolgende jaren.

Moerman en L.W. Blok, journalist van *De Typhoon*, die als eerste de Moermantherapie onder de aandacht van een groot publiek bracht, 1979 (SAV Archief Moerman).

De media roeren zich

De media, met name de kranten, maar ook radio en televisie, hebben een belangrijke rol gespeeld bij de naamsbekendheid van Moerman en diens therapie. Moerman was een gedreven spreker, die scherpe uitspraken niet meed en, zeker toen hij ouder werd, een opvallende verschijning. Niet zelden begonnen artikelen met een beschrijving van de entourage waaronder Moerman werkte en woonde. Hij stond zeker niet afwijzend tegenover de media en ging vrijwel zonder uitzondering in op verzoeken tot interviews. Het gaf hem de gelegenheid zijn visie op het kankervraagstuk uiteen te zetten, tegenover niet altijd goed ingevoerde journalisten. Het platform dat de media hem bood, zorgde voor een groot publiek en een groeiende patiëntenkring.

In 1955 stuurde Nuijsink een patiënte met de diagnose van een tumor in het hoofd door naar Moerman. Van het gezwel bleek drie maanden later en na behandeling door Moerman geen sprake meer. Moerman:

"De echtgenoot van de patiënte kwam hiervan zodanig onder de

indruk, dat hij uitriep: ik ben journalist. Over dit kunststuk van dokter Moerman zal ik een artikel schrijven in *De Typhoon* te Zaandam."[224]

Het artikel van de hand van de bewuste journalist L.W. Blok verscheen op 5 oktober 1955 en zou een eerste in een reeks van tientallen, zo niet honderden in kranten en tijdschriften over de Moermantherapie zijn. De polemiek tussen Moerman en de reguliere artsen en verantwoordelijke instanties werd in de media gevoerd. Naar aanleiding van ontwikkelingen rondom de Moermantherapie werden over en weer standpunten gevraagd, die weer aanleiding vormden voor reacties. Een opvallend aspect rondom de media-aandacht voor Moerman is de publieke betrokkenheid daarbij. Niet alleen werd patiënten en sympathisanten geregeld om commentaar of ervaringen gevraagd, ook klommen zij zelf vaak in de pen en schreven ingezonden brieven. Het Moermandiscours kreeg daarmee een breed maatschappelijk karakter.[225]

Wetenschappelijkheid en Kwakzalverij

Vanuit de gevestigde medische wereld heeft de Moermantherapie nooit op enthousiasme mogen rekenen. De eerder geschetste 'onwetenschappelijkheid' was daarbij het belangrijkste punt van kritiek. Wetenschappers toetsen elkaars werk voordat het met succes in de praktijk gebracht kan worden en dat begint bij het analyseren van de theoretische grondslagen. Moerman publiceerde in 1949, 1957 en 1958 wel over zijn benaderingswijze en behandelmethode, maar deze publicaties hadden vooral een beschrijvend karakter en bevatten geen inhoudelijke en statische onderbouwing, met name op biochemisch gebied. Verslagen van zijn proefnemingen deelde hij ook niet met het academisch-medische veld waarmee de behandelwijze niet getoetst kon worden. Zoals beschreven vond Moerman het niet nodig zijn onderzoek en proefnemingen te publiceren of anderszins te overleggen, los van het feit dat hij die onderbouwing niet op papier had gezet. Het aanbod in de jaren vijftig om zijn onderzoek in een ziekenhuislaboratorium te verrichten, met de mogelijkheid gebruik te maken van moderne apparatuur en onder stabiele condities, wees hij van de hand. Het argument dat hij hierbij naar voren bracht, was dat hij zijn proeven met postduiven deed en die lieten zich met hun foerageergedrag uiteraard niet naar een laboratorium verplaatsen. Vanuit de reguliere wetenschap vroeg men zich af of het moreel verantwoord was, daartoe mede door het KWF in staat gesteld, om mee te werken aan een onderzoek dat patiënten zou blootstellen aan een "onzinnige behandeling en die behandeling te dekken met het gezag van het KWF". Maar toch was ook de medische wereld hier verdeeld over. Verschillende artsen vonden dat gehoor moest worden gegeven aan de publieke en politieke wens om de, op zichzelf onschadelijke, Moermantherapie te onderzoeken.

Aan het eind van zijn leven werd Moerman uitgebreid door het tijdschrift *Hervormd Nederland* geïnterviewd. Dit interview trok vooral de aandacht doordat het zijn boek *De Wedergeboorte van het Christendom* onder de aandacht van het publiek bracht en met name de antisemitische passages daarin. Tijdens het vraaggesprek reflecteerde Moerman echter ook op het gebrek aan erkenning van zijn werk vanuit de medische wereld, die vooral het ontbreken van een wetenschappelijke aanpak kritiseerde:

> "Ze zeggen dat ik bronnen moet vermelden. Maar er zijn geen bronnen. De bronnen zijn mijn eigen experimenten en daar komen misschien nog wat gesprekken met kankerdeskundigen en enkele tips van het Bayer-concern bij. Wat zou ik moeten publiceren?"[226]

Moerman was van mening dat de medici zich veel te druk maakten over de al dan niet wetenschappelijkheid van zijn theorie. Terwijl er jaarlijks tienduizenden mensen aan kanker stierven, moesten medici zich daarover niet zo druk maken, vond Moerman. Beter konden zij zich op zijn methode storten, die immers bewezen had te werken.[227] Wetenschappelijk onderbouwd of niet. Dit principiële verschil van inzicht was bepalend voor de verstandhouding tussen de reguliere medische wereld en Moerman. De academische wereld weigerde tijd, energie en geld te besteden aan het onderzoeken, laat staan toepassen van de Moermantherapie, omdat de beschikbare onderbouwing haar niet overtuigd had van de waarde. Sterker nog, men zag geen enkel bewijs en was zeer sceptisch. Moerman was aan de andere kant overtuigd van zijn gelijk, begreep niet dat de wetenschappers een andere taal spraken en dat hij hieraan tegemoet moest komen, wilde hij een vorm van erkenning krijgen.
Hoewel de Moermantherapie op zichzelf onschadelijk is, er worden immers geen ingrepen in het lichaam gepleegd en geen schadelijke stoffen toegediend, moesten Moerman en zijn volgelingen rekening houden met verwijten en zelfs klachten van verwijtbaar medisch optreden. Door patiënten af te raden of anderszins in de gelegenheid te stellen een reguliere behandeling te ondergaan, kon hun belang geschaad worden. In de praktijk kwamen veelal uitbehandelde patiënten of diegenen die ook bij een reguliere kankerarts in behandeling waren bij Moerman, waarmee dit verwijt hem niet kon treffen. Maar zijn tegenstanders waren uiteraard alert. In 1954 resulteerde dit voor de eerste (en laatste) keer in een klacht bij het Medisch Tuchtcollege, tegen hem ingediend door de inspecteur voor de Volksgezondheid in Zuid-Holland. Een deel van de klacht werd gegrond verklaard en hij kreeg een boete van f 1.000, maar kon zijn artsenpraktijk voortzetten.

De grootste weerstand ondervond Moerman van de Vereniging tegen de Kwakzalverij (VtK). Deze in 1880 opgerichte vereniging strijdt tegen (para-)medische behandelingen of medicaties die onoordeelkundig en in veel gevallen

misleidend worden toegepast, zonder adequate toetsing en die actief onder het publiek gepropageerd worden. Zij vond in Moerman een van de belangrijkste doelwitten. De weerstand tegen Moerman had uiteraard te maken met het feit dat hij veel media-aandacht kreeg, een grote bekendheid onder de Nederlandse bevolking had en vele duizenden zijn therapie volgden. Wat de VtK verder stak, was dat de Moermanbeweging politieke steun kreeg, die naar het oordeel van de vereniging regelrecht inging tegen hun medisch-ethische uitgangspunten:

> "De Vlaardingse arts Moerman (1893-1988) bleef decennialang kankerpatiënten trekken en slaagde er, ondanks verzet van de medisch-oncologische wereld, die hem als charlatan beschouwde, bij herhaling in om de sympathie van Kamerleden te wekken en zo tot viermaal toe een officieel onderzoek naar de waarde van zijn methode te verkrijgen."[228]

Met de toenmalige voorzitter van de VtK, A.P.N. de Groot, kreeg Moerman het in 1975 aan de stok. De Groot had in het blad *Het Binnenhof* beweerd dat:

> "de heer Moerman uit Vlaardingen kanker wil bestrijden door mensen duivenvoer te laten eten."

Moerman klaagde hem aan en werd door de president van de rechtbank van Amsterdam in het gelijk gesteld: De Groot moest zijn uitspraak rectificeren op straffe van een dwangsom van f 5.000.[229] In 2000 publiceerde de VtK een lijst van de grootste kwakzalvers van de eeuw en bovenaan de lijst stond dokter Moerman. Op basis van een uitgebreide lijst van criteria scoorden de genomineerde kwakzalvers punten, waarbij de grote bekendheid en het bereik van de Moermantherapie in belangrijke mate had bijgedragen aan de hoge positionering.[230] De uitverkiezing trok veel media-aandacht en voor een aantal weken was Moerman weer even, zij het negatief, in het nieuws.

De Moermantherapie wordt in de literatuur maar ook in het algemene spraakgebruik getypeerd als een alternatieve behandelwijze. Deze term, bedacht door Muntendam om deze van de reguliere behandel- en geneeswijzen te onderscheiden, kreeg voor velen al snel een negatieve lading, voor anderen was het meer een geuzennaam, waarvoor voorheen ook wel het begrip 'niet-officiële geneeswijze' werd gebruikt. De Moermantherapie werd daarbinnen gerekend tot de groep 'voedingstherapieën' maar soms ook wel tot die van de 'natuurgeneeswijzen'.[231]

Medestanders

De Moermantherapie heeft zich vanaf de jaren vijftig in een grote belangstelling mogen verheugen, niet alleen vanuit de media, maar zeker ook door de grote schare patiënten die deze volgde. In de literatuur wordt dit succes aan een aantal factoren toegeschreven, onder andere het feit dat de therapie een actieve behandelwijze is. De patiënten hadden het gevoel zelf bij te kunnen dragen aan hun herstel, daar waar bij een reguliere behandeling zij de ingrepen (operatie, chemokuur en bestraling) passief ondergingen. Daarnaast hadden het dieet en de 'medicijnen' (vitaminen, mineralen en sporenelementen) een overwegend positief effect op de stofwisseling, de conditie en het welbevinden van de betrokkenen. Hierdoor hadden zij vaak het gevoel dat het met hen beter ging. Een laatste fenomeen dat een rol speelde, was Moermans charismatische uitstraling, waarvan de zelfverzekerde houding, de benaderingswijze en de traditionele setting van zijn praktijk kenmerkend waren. Het volgen van Moermantherapie werd door de patiënten desondanks vaak als erg zwaar ervaren. Door hun ziekte hadden zij het al moeilijk, maar de door Moerman opgestelde voedinglijst stelde zijn beperkingen aan het dagelijkse menu. Het niet mogen gebruiken van onder andere vlees, vis, aardappelen, water, koffie en thee en zeker ook suiker, was voor velen een beproeving. De overgang naar dit voor velen als spartaans ervaren dieet, met veel groenten, fruit, bruin brood, zilvervliesrijst en karnemelk, week af van wat men gewend was. De recepten verschenen in diverse, regelmatig herdrukte boekjes.[232]

Rondom Moerman ontstond een groep mensen die veelal uit eigen positieve ervaring zijn werk wilden ondersteunen en bijdragen aan de bekendheid van de therapie. Zij deden dit door het schrijven van brieven aan verantwoordelijke instanties en personen op het gebied van de volksgezondheid en de media. De groep groeide en de behoefte aan samenwerking en informatie-uitwisseling nam toe. Gericht op het bereiken van weerklank bij de politiek was in 1968 de Commissie Moerman opgericht, waarin betrokken particulieren het voor de zaak opnamen. In 1974 werd vervolgens de patiëntenvereniging "Amnestie" opgericht. De naam werd gekozen om uitdrukking te geven aan het feit dat de leden binnen de vereniging ruimte kregen voor een alternatieve benadering van hun specifieke ziekte (kanker), daar waar de reguliere medici hun die ontzegden. Om een einde te maken aan de verwarring met de organisatie voor politiek vervolgden Amnesty International en als eerbetoon aan de grondlegger van de methode, werd in 1988 gekozen voor de nieuwe naam "Moermanvereniging". De vereniging richtte zich op de begeleiding en adviseren van kankerpatiënten, onder andere door het uitbrengen van receptenboekjes en sinds het jaar van oprichting door middel van het verenigingsorgaan *Mededelingenbrief van de Patiënten- en Sympathisantenvereniging Amnestie*, dat vanaf 1977 *Amnestie Bulletin* heette en dat in 1980 werd voortgezet onder de titel *Uitzicht*. In dit tijdschrift deelden patiënten hun ervaringen, werd verslag gedaan van ontwikkelingen binnen het kankeronderzoek en werden praktische tips en adviezen gegeven over het dieet en de verkrijgbaarheid en bereiding van passende voeding. "Amnestie" werd opgericht

door familieleden van en betrokkenen bij kankerpatiënten, waaronder G.G. Strating-IJben, wier zoon door Moerman behandeld was. De vereniging werkte in de jaren zeventig regelmatig samen met de Ecologische Beweging "Anders Denken! Anders Doen!". Gezamenlijk brachten zij enkele handzame brochures voor patiënten uit: *Kanker, voorkomen en genezen; alternatieve kankerbestrijding door de Moermantherapie* (1977) en *Recepten Moerman Diëet* (1979). In 1992 nam de "Moermanvereniging" samen met de in 1990 opgerichte "Stichting Dokter Moerman Gezondheidscentrum" het initiatief tot het oprichten van een gezondheidscentrum:

> "Doel van het Gezondheidscentrum is om kankerpatiënten, die voor hun behandeling gekozen hebben voor de Moermantherapie – als enige of als aanvullende behandeling – zo goed mogelijk toe te rusten voor het volgen ervan, om een optimaal effect van deze geneeswijze te kunnen bereiken. Daarnaast zal het Gezondheidscentrum een belangrijke functie kunnen vervullen in het kader van de bevordering van kankerpreventie, door het geven van voorlichting over leefwijze en voeding."

De goede voornemens ten spijt is het gezondheidscentrum niet van de grond gekomen.[233]

Op individuele basis hadden bestuursleden van Amnestie/Moermanvereniging vaak goede contacten met Moerman, maar met de vereniging zelf hield hij zich nauwelijks bezig.[234] Op 26 mei 1979 organiseerde de Ecologische Beweging een groots opgezette manifestatie in de Haagse Houtrusthallen, met de bedoeling erkenning te krijgen voor de Moermantherapie. Naast Moerman spraken de politici E. Verkerk-Terpstra (VVD) en R. Beckers (PPR), die een pleidooi hielden voor een hernieuwd onderzoek naar de Moermantherapie. Ook aanwezig was de directeur van het KWF, dr. L. Meinsma, met wie Moerman voor het oog van de aanwezige media in discussie ging. De mediabelangstelling was groot. Onder andere het NOS-journaal deed verslag van de bijeenkomst, waar enkele duizenden belangstellenden op af kwamen.[235] Ook in het buitenland had Moerman succes. Patiënten van buiten Nederland kwamen met name uit België en - opmerkelijk - Israel, terwijl zijn therapie in Duitsland, Italië en de Verenigde Staten van Amerika ook in de belangstelling stond. Zoals eerder vermeld beschouwde Moerman de tweevoudige Nobelprijswinnaar Linus Pauling tot zijn belangrijkste supporter. In een boekje van zijn eigen hand liet hij een handgeschreven opdracht voor Moerman achter:

> "To Dr Moerman, in sincere appreciation of his great contribution to the solution of the cancer problem, Linus Pauling".[236]

C. Moerman (met hoed) bij het betreden van de Houtrusthallen ter gelegenheid van de manifestatie over de Moermantherapie georganiseerd door de Ecologische Beweging, 1979 (SAV Archief Moerman).

Overigens ontving Moerman tijdens het congres in de Verenigde Staten in 1976 van de "Association of Cancer Victims" een onderscheiding van de organiserende partij.[237] Zijn publicaties werden in het Duits, Engels en Spaans vertaald, sommige in verschillende drukken, illustratief voor de weerklank die zijn theorie buiten Nederland vond.[238]

Moermanartsen

Moerman zocht duidelijk erkenning en acceptatie van zijn behandelwijze, waarbij hij zich in zijn geschriften vooral richtte op de academische wereld en de landelijke gezondheidsautoriteiten. Op zichzelf was dit een logische zaak, aangezien deze vanuit hun statuur en verantwoordelijkheden als gezaghebbend en doorslaggevend beschouwd mochten worden. Aanvankelijk had Moerman dan ook geen aandacht voor zijn collega-huisartsen, wat vanuit zijn slechte verstandhouding met zijn Vlaardingse collegae verklaarbaar is. Toen begin jaren zeventig op een zondag Albert Ronhaar, een huis-

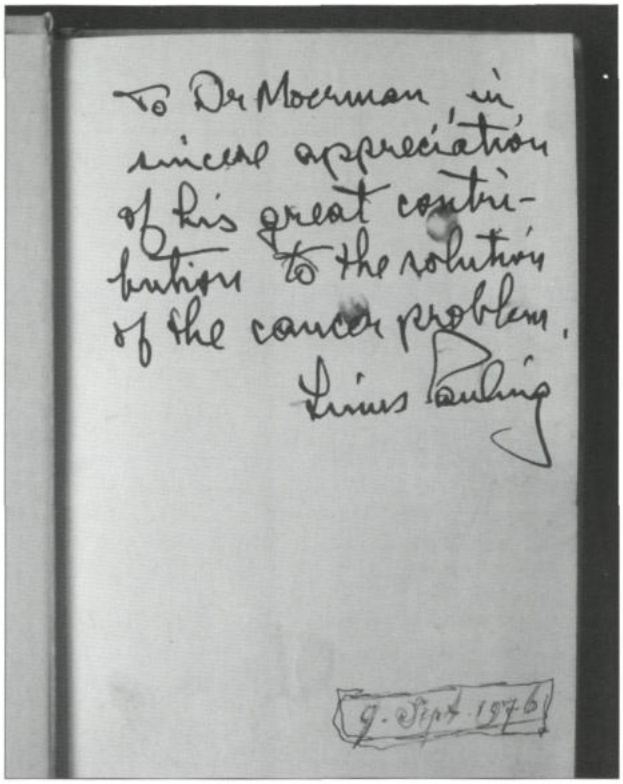

Rechts: Handgeschreven opdracht van Nobelprijswinnaar Linus Pauling aan Moerman in diens 'Vitamin C and the common cold', 1976 (SAV Archief Moerman).

Onder: Moerman in discussie met dr. L. Meinsma, directeur van het Koningin Wilhelmina Fonds tijdens de manifestatie over de Moerman-therapie in de Houtrusthallen, 1979 (SAV Archief Moerman).

Cardbord ter promotie van het Moermanbrood, circa 1990 (SAV Archief Moerman, appendix).

arts uit het Overijsselse De Krim, bij hem meldde, reageerde Moerman aanvankelijk afhoudend. Ronhaar hield echter aan en wist het vertrouwen van Moerman te winnen. Overtuigd van het gelijk van de Moermantherapie volgden vele bezoeken, waaruit een jarenlange vriendschap zou volgen.[239] Hij werd een navolger en was in feite de eerste van enkele tientallen 'Moermanartsen' en één van de boegbeelden van "Amnestie". Samen met journalist C. van Groningen schreef Ronhaar het boek *Dokter Moerman. Een weg tot genezing van kanker* (1980), dat vier drukken zou beleven en waarin de kwintessens van de Moermantherapie voor een breed publiek uit de doeken werd gedaan. Van samenwerken met Moerman ten behoeve van het kankeronderzoek lijkt geen sprake geweest te zijn. Moerman beschouwde zijn therapie als klaar en afdoende. Ronhaar en de andere Moermanartsen gingen echter verder, waarbij een bijzondere relatie met Moerman zelf ontstond. Deze bleef in de regel een goede, aangezien de basis van de therapie door hem ontwikkeld was en zijn naam droeg. Met het uitdragen van de Moermantherapie was hij dan ook zeer ingenomen, maar bemoeide zich er verder niet mee. Tijdens de manifestatie in de Houtrusthallen (1979) en ook in 1985 nog betrekt hij zijn 'leerlingen' in zijn succes:

> "Het aantal kankerlijders dat langs deze weg door mij en mijn leerlingen is genezen, is zodanig, dat niemand de grote waarde van mijn methode zal ontkennen."[240]

De Moermanartsen beseften dat hun leermeester weinig toegevoegde waarde in hun verdere research zag en hoewel ze hem niet uit de weg gingen, betrokken zij hem daar ook niet verder bij. "Amnestie" en later de "Moermanvereniging" was een autonome organisatie en kon in dat licht zelfstandig, zonder directe bemoeienis van Moerman, haar werk doen.[241] De term 'Moermanarts' was geen beschermde titel, waarmee het risico bestond dat malafide individuen onder deze noemer kwaad zouden aanrichten. Daarom stelde de vereniging een register samen met daarop de namen van erkende Moermanartsen. Uitgangspunt daarbij was dat Moermanartsen een universitaire medicijnenstudie afgerond moesten hebben, waarna zij zich als zodanig konden specialiseren. In 1995 werd een tweejarige specialistische opleiding aan de Moermanacademie opgezet, op initiatief van de Moermanvereniging in samenwerking met de Stichting Orthomoleculaire Educatie.[242] Naast de Moermanvereniging was ook

Pak 'Dr. Moermanmeel' Moermanbrood geproduceerd door de ambachtelijke korenmolen Aeolus te Vlaardingen, 2011 (SAV Archief Moerman, appendix).

een Moermanstichting actief, die in 1974 werd opgericht met het doel de Moermantherapie onder artsen te propageren.[243]

Moermanbrood

Meeliftend op de populariteit van de Moermantherapie, vanuit een mate van ideële betrokkenheid en tegemoetkomend aan de vraag naar producten die binnen het Moermandieet pasten, trachtten kleine ondernemers en middenstanders Moerman-voedingsmiddelen op de markt te brengen. Het bekendste voorbeeld is het zogenaamde Moermanbrood. De Vlaardings bakker L.B. van Gaalen uit de Voorstraat, kwam midden jaren zeventig met Moerman in contact. Het was hem opgevallen dat er verschillende klanten gevraagd hadden naar brood met geplette en gebroken tarwe "volgens voorschrift van dokter Moerman". Nieuwsgierig geworden naar de redenen voor deze vraag, maakte hij een afspraak met Moerman en werd door hem in de salon ontvangen. Het idee was snel geboren om een brood te ontwikkelen dat was samengesteld volgens voorschrift van Moerman. Deze stelde als voorwaarde dat de tarwe uit de Hoekse Waard moest komen en dat deze gemalen moest worden in de Vlaardingse korenmolen 'Aeolus'. Verder werd het brood bereid met rauwe melk, gluten, gist, zout en een 'poeder' (vitamenmengsel). Na diverse proeven werd na ongeveer vier weken een eerste proefbrood door Moerman goedgekeurd: het 'Moermanbrood' was geboren. Van Gaalen registreerde de naam Moermanbrood bij het octrooibureau in Den Haag, wat een verstandige keuze bleek, want kort na de introductie van het brood nam ook de Vlaardingse bakker F. Hazenberg, net als Van Gaalen aangesloten bij het verband van Echte Bakkers, het Moermanbrood in zijn assortiment op. Toen Van Gaalen hem weigerde het recept te geven (hij had van Moerman het alleenrecht verkregen), werd hem oncollegialiteit verweten en volgde zijn royement uit het verband van de Echte Bakkers.[244] Ook later probeerden andere bakkers onder Moermans naam brood te verkopen, zij het na tussenkomst van advocaten steeds tevergeefs.[245] Van Gaalen gaf het Moermanbrood een eigen verpakking, een papieren zak met opdruk, voorzien van Moermans handtekening. Aanvankelijk vermeldde de tekst op de zak onder andere 'vitaminerijk brood voor een goede stofwisseling', maar op last van de Keuringsdienst van Waren moesten deze woorden eraf. Vanuit heel Nederland maar ook uit België werden broden besteld, die bezorgd werden in een busje. Bij bakkers bracht hij ook het kant-en-klare meel met gebruiksaanwijzing. Van Gaalen had veel werk aan het Moermanbrood, maar een commercieel succes werd het niet. De hoeveelheden waren daarvoor te gering, de onkosten hoog en het verspreidingsgebied te groot. Rond 1995 verkocht Van Gaalen de rechten aan de molenaar van de Aeolus, N. Boekestijn. Nog steeds wordt het meel in de Aeolus samengesteld en in het Molenwinkeltje verkocht.[246]

Naast Moermanbrood heeft er ook enige tijd Moermankaas bestaan. Deze werd in 1978 door een boer in Overijssel op de markt gebracht, zonder toestemming en inbreng van Moerman. De media berichtten: "Aan die kaas wordt een geneeskrachtige werking toegeschreven", volgens de uitgangspunten van de Moermantherapie.[247] Het is niet bekend of Moerman tegen het onder zijn naam op de markt brengen van deze kaas heeft geageerd.

Besluit

De impact van Cornelis Moerman op de samenleving is gedurende circa vijftig jaar groot geweest. Vele duizenden volgden zijn kankertherapie, wat hem een schare aan enthousiaste volgelingen opleverde. Aan de andere kant was er de kritiek op zijn therapie, vanwege de gebrekkige onderbouwing en de weigering om inzicht te geven in de onderzoeksresultaten. Ook op locaal gebied kende Moerman zijn controverses. Niet alleen lag hij met zijn collega-artsen overhoop, ook heeft hij ruim vijftig jaar met gemeente en Rijkswaterstaat geprocedeerd over te onteigenen grond.

Dat hij steeds weer in conflictsituaties terecht kwam, heeft duidelijk met zijn karakter te maken. Moerman was zeer overtuigd van zijn eigen gelijk en wenste niet tegengesproken te worden. Niet voor niets noemde hij zijn publicatie in 1957 *De oplossing van het kankervraagstuk*. Hij had zijn therapie ontwikkeld en die behoefde verder geen aanpassing en ook geen analyse. Dat de medische stand deze behandelwijze niet wilde overnemen, was in zijn ogen onbegrijpelijk. Ook als huisarts profileerde hij zich als iemand met een eigen agenda. Zo domineerde hij bijvoorbeeld het ziekenfonds Unitas, als ware het van hemzelf. In zijn studententijd wekte hij onder vrienden irritatie, omdat hij in woord en geschrift een betweterige boventoon voerde. En bij verbouwingen voerde hij zelf de regie en gaf aanwijzingen over wat er gedaan moest worden. Moerman was doelgericht en had een inventieve, ondernemende geest. De holistische benadering van het kankervraagstuk, maar ook het feit dat hij wel eens achter de naaimachine zat, tonen inventiviteit. Bevriend raken met Moerman was vrijwel uitgesloten: niet alleen werkte hij lange dagen, ook duldde hij geen tegenspraak, op welk niveau dan ook. Degenen die zijn kankertherapie negeerden of tegenspraken, hadden binnen zijn kring geen plaats. Patiënten die niet luisterden naar zijn adviezen, kregen de wind van voren, terwijl hij tegen medestanders die niet tegen hem ingingen, zeer vriendelijk kon zijn.

Opvallend is dat Moerman vrijwel zijn hele leven op Hoogstad is blijven wonen. Dit had te maken met zijn Leidse isolement aan het einde van zijn studietijd, maar is ook een teken van het zich afschermen en afkeren van de gevestigde medische stand. Hierdoor verloor hij het contact met zijn collega-artsen en bleef hij verstoken van invloeden van buitenaf. Veel nascholing zal hij niet gevolgd hebben. Hoogstad betekende

rust: weinig mensen in de directe omgeving, geen aanloop van familie en vrienden, Enige zelfoverschatting kan hem ook niet ontzegd worden. Zijn therapie was de enige oplossing van het kankervraagstuk en er was niets beters en ook locaal bracht zijn eigenmachtige optreden hem in een isolement. Veel realiteitszin lijkt hij ook niet altijd gehad te hebben. Toen allang duidelijk was dat hij de onteigeningen niet kon tegenhouden, zette hij de juridische procedure toch door. Voor hem was dit een principezaak. Bovendien wordt hij in sommige bronnen als achterdochtig of licht paranoïde gekenschetst. Veel vertrouwen in het door derden uitgevoerde onderzoek had hij niet. De oorlog zal hieraan hebben bijgedragen. Tot twee keer toe werd hij beschuldigd van het NSB-lidmaatschap en gevangen gezet. In 1945 moest hij zich na afloop van de oorlog dagelijks melden bij het interneringskamp aan de Vergulde Hand en hij vermoedde dat het een opzetje betrof om hem te sarren, wat gezien zijn openlijke Duitsgezindheid en antisemitistische uitspraken ook wel weer begrijpelijk was. Tegelijk kon hij de vriendelijkheid zelve zijn tegenover patiënten, vrienden en relaties. Patiënten die hun rekening niet konden betalen kregen geregeld kwijtschelding of hij rekende een zeer laag tarief. Het hogere doel was de mensheid gezond te maken en te houden.

De combinatie van karaktereigenschappen heeft een productief maar controversieel leven opgeleverd. Een spraakmakende kankertherapeut met duizenden volgers, maar met de kwalificatie 'Kwakzalver van de eeuw'. Geliefd bij zijn patiënten, maar in onmin levend met zijn collega-huisartsen en

Blanco rekening uit de jaren dertig (SAV Archief Moerman).

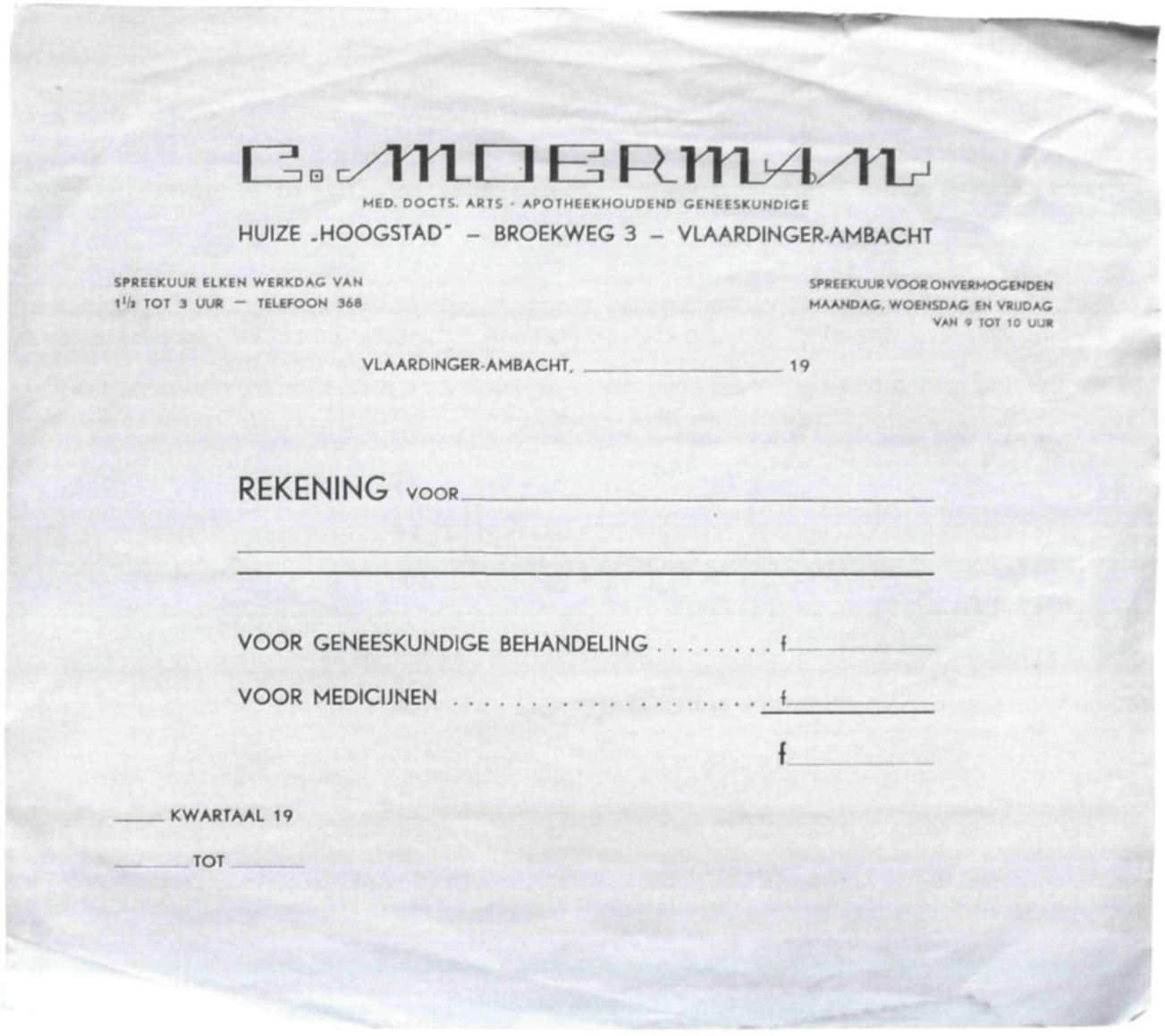

C. MOERMAN

MED. DOCTS. ARTS - APOTHEEKHOUDEND GENEESKUNDIGE

HUIZE „HOOGSTAD" – BROEKWEG 3 – VLAARDINGER-AMBACHT

SPREEKUUR ELKEN WERKDAG VAN
1½ TOT 3 UUR — TELEFOON 368

SPREEKUUR VOOR ONVERMOGENDEN
MAANDAG, WOENSDAG EN VRIJDAG
VAN 9 TOT 10 UUR

VLAARDINGER-AMBACHT, _____ 19

REKENING VOOR _____

VOOR GENEESKUNDIGE BEHANDELING . . . . . f _____

VOOR MEDICIJNEN . . . . . f _____

f _____

_____ KWARTAAL 19

_____ TOT _____

specialisten. Dwarsligger bij de realisatie van gemeentelijke plannen, maar daarmee behoeder van een groene oase in de stad. Moerman had verschillende gezichten, die hem tot een intrigerende persoon maken.

Dankwoord

Deze biografie had niet geschreven kunnen worden zonder de welwillende hulp van velen: archief- en museummedewerkers, familieleden, vrienden en kennissen van Cornelis Moerman en andere informanten. In alfabetische volgorde zijn dit: C. Aalders, J. Anderson (Streekmuseum Vlaardingen), J. van Baarle, J. Baart, J. van den Berg, D. van den Berg-de Koning, H. Blaauw, A. Bos, W.C. den Breems, T. Bijl-Vellekoop, dr. K.P. Companje (Vrije Universiteit), M.T. Dijkstra, M.-C. Engels (Nationaal Archief), prof.dr. W.Th.M. Frijhoff (Erasmus Universiteit), L.B. van Gaalen, H. van Gaalen-Paauwe, A.A. Hoogendam, J. Jansen (Gemeentearchief Schiedam), A.T. de Koning, M.A. Korpershoek, prof. dr. M. van Lieburg (Erasmus Universiteit), I. van Lier-te Flierhaar, B.J.Th. van Linden-Ikink, H.J. Luth (Stadsarchief Vlaardingen), C. Maarleveld, K.W. Moerman, M. Moerman, mevr. Molendijk, J. Mostert-van Berkel, Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie, prof. dr. W. Otterspeer (Universiteit Leiden), A. Ouwendijk, A. Poldervaart (Museum Vlaardingen), A.M. Sonneveld-van Buuren, J. Stigter, E. Stock (Stadsarchief Vlaardingen), D. Stoorvogel-Klapwijk, M. Thurmer, D.W. Tichler-Moerman, I. Vellekoop, J. Vellekoop, E. Verloop (Stadsarchief Vlaardingen), A.P. van Vliet (Nederlands Instituut Militaire Historie), J.P. van de Voort (Museum Vlaardingen), A. Wapenaar, P.J. Weber-Schippers, J. Weerheijm, W.M. de Zeeuw en M.P. Zuydgeest.

Literatuur

Aakster, C.W., J.A. Wiese, T. van Kampen-Donker, O.G. Meijer en G. Becht, 'Hoe een kankertherapie geen kans kreeg', in: *Intermediair*, 23 maart 1979

Anderson, J. en J. Teunissen, *De donkere jaren van Vlaardingen 2. Van mobilisatie tot bevrijding* (Vlaardingen 2010)

Antonczyk, A., E. Valstar en J.A. Wiese, *Retrospectief onderzoek naar de effectiviteit van de Moermantherapie bij kankerpatiënten* (Den Haag 1991)

Assenberg, F.W. 'Boerderijen in de Holierhoekse Polder in Vlaardinger Ambacht', in: *Tijd-Schrift Historische Vereniging* 42 (1989) 7-101

Baart, J., *Rotterdam Oorlogshaven* (Zutphen 2010)

Blijham, G.H., Boekbespreking Antonczyk e.a., in: *Tijdschrift Kanker* 16 (1992) 58

Borsboom, P., *"De Timmerwinkel"; herinneringen aan het Timmer- en Aannemingsbedrijf Gebroeders Van Vliet Kortedijk 44 te Vlaardingen 1933-1942* (Vlaardingen 1987)

Borst, P., 'Moerman revisited', in: H. van Maanen, *Kwakzalverij; 125 jaar medische folklore* (Amsterdam 2005) 124-131

Borst, P., 'Omzien naar Moerman', in: *Nederlands Tijdschrift tegen de Kwakzalverij*, september 2004, 7-11

Brouwer, J. en anderen, *A. de Jong 1877-2002. De geschiedenis van een bijzonder bedrijf* (z.p. 2002)

Dam, F.S.A.M. van, 'Meer gebruik van alternatieve diëten en van andere alternatieve behandelingen door kankerpatiënten: Houtsmuller is in, Moerman is uit', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 143 (1999) 1421-1424

Dijk, P. van, *Geneeswijzen in Nederland; compendium voor de niet-universitaire geneeskunde met een woord vooraf van prof. dr. J. C. van Es* (Deventer 1977[3])

Fischer-Wasels, B., *Wege zur Verhütung der Entstehung und Ausbreitung der Krebskrankheit* (Berlijn 1934)

Groningen, C. Van, *De zaak Moerman. Reportage over een miskend kankertherapeut* (Delft z.j. [1972])

Groningen, C. van en A. Ronhaar, *Dokter Moerman; een weg tot genezing van kanker* (Rijswijk 1980)

Geest, L. van der en L. Sleutel, *Kookboek voor het Moermandieet. Richtlijnen, adviezen en recepten om gezond en smakelijk te eten. Menu's, fruit en sappen, broodmaaltijden, warme maaltijden, graanprodukten, groenten, sauzen, volwaardige voeding* (Andelst 1988)

Hartsink, T., *Meer variaties op Moermanrecepten* (Deventer 1997)

Hartsink, T., *Lekkere variaties op de Moermankeuken. Als het dieet geen echte noodzaak meer is* (Deventer 1987)

Honing C., E. Valstar en P. van 't Veer, *Wegen en afwegen, het belang van voeding bij kanker* (Amsterdam 1999)

Jochems, R., *Het gelijk van Moerman* (Naarden 1990, ook in Engelse en Italiaanse versie verschenen).

Jochems, R., *Dr. Moerman's Anti-Cancer Diet. Holland's Revolutionary Nutritional Program for Combatting Cancer* (z.p. 1990)

Jochems, R., *La dieta Anti-Cáncer del Dr. Moerman* (Mexico City 1993)

Kooistra, J. en A. Oosthoek, *Recht op wraak; liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009)

Kornaat, K., *De schok van het onbekende; Vlaardingen tijdens crisis, bezetting en bevrijding (1936-1947)* (Zaltbommel 1994)

Kroon, J.E., *Album Studiosum, Lugduno Batavae MDCCCXXV-MCMXXV* (Leiden 1925)

Landman-Kasper, J., *De Moerman-therapie. Voorkomen en genezen van kanker door volwaardige voeding* (Deventer 1977)

Landman-Kasper, J., *Verhütung und Heilung von Krebs, die Moerman-Therapie* (Freiburg 1979)

Linzel, E.J., 'In memoriam Gerhard David Birnie', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 99 III.31 (1955) 2328

Meijer, O.G. en T. van Kampen, *Kijk op kanker. De vele kanten van een probleem* (Assen 1984)

Merx, M., 'Krijgt Moerman toch gelijk? Eindelijk onderzoek naar omstreden therapie, maar voor de 90-jarige dokter hoeft het niet meer', in: *Panorama* (1983)
Moerman, C., *Dagboek van "Het Treurspel van Leiden"* (z.p. 1928) Onuitgegeven typoscript.
Moerman, C., *De Wedergeboorte van het Christendom. Eerste deel. Het probleem der schepping* (z.p. [1945/1946])
Moerman, C., *Cancer, post tenebras lux* (z.p. 1949, in Nederlandse, Engelse, Franse en Duitse versie verschenen)
Moerman, C., *De Wedergeboorte van het Christendom* (Den Haag 1956)
Moerman, C., 'Eine biologische Krebstherapie', in: *Hippokrates; Zeitschrift für praktische Heilkunde und für die Einheit der Medizin* 11 (1956) 2-6
Moerman, C., *De oplossing van het kankervraagstuk* (Vlaardingen 1957)
Moerman, C., *Voordracht gehouden op 22 april 1958 te Amsterdam ten overstaan van de commissie van onderzoek, aangevuld met mededelingen, welke reeds bij vroegere contacten en conferenties ter tafel zijn gebracht.* (z.p. 1958)
Moerman, C., *De oplossing van het kankervraagstuk*, tweede uitgebreide druk (Vlaardingen 1958)
Moerman, C., 'De oplossing van het kankervraagstuk', in *Verslag van het Tweede Internationaal Kankercongres te Aalst, 21 juni 1959. Geneeskundig kankercongres te Aalst* (z.p. 1959) 81-111
Moerman, C., *The Solution of the Cancer Problem* (Vlaardingen z.j. [1969])
Moerman, C., *Het schandaal te Vlaardingen*, typoscript (Vlaardingen, z.j. [ca. 1970])
Moerman, C., *Het schaamteloos bedrog* (Vlaardingen 1972)
Moerman, C., 'An "all natural" cancer program', in: *The Choice* (z.p. 1977), ook verschenen in: R.W. Bradford en M.L. Culbert, *The Metabolic Management of Cancer. A Physician's Protocol and Reference Book* (Los Altos 1980) 155-159
Moerman, C., *Mijn kankeronderzoek verricht in de dertiger jaren; onderzoek – therapie – voedingslijst* (Vlaardingen 1985)
Moerman, C., *Cura del cancro con terapie naturali* (Rome 2002)
Moerman, C. en R. Breuß, *Krebs, Leukämie und andere scheinbar unheilbare Krankheiten – mit natürlichen Mitteln heilen* (Wangen 2009)
Moerman, P., *Genealogie van het geslacht Moerman te Vlaardingen (afkomstig van het eiland Rozenburg)* (Vlaardingen 1995)
Nelissen, E. en M. van Tijum, *Recepten Moerman-dieet* (Norg 1979)
Nooy-Blokzijl, L., *Moerman menu's* (Amsterdam 1985)
Nuijsink, P.A.I.J., *De diepste oorzaken van de kankerziekte en de daarop berustende behandeling* (Den Haag 1962)

Straatnaambord van de hernoemde 'Dokter Moermanlaan', 1997.

Owel, M., *Moerman dieet, met een lijst van natuurvoedingsprodukten* (Enschede 1996)
Owel, M. (i.s.m. A. J. Houtsmuller), *Moerman dieet en de voedingsadviezen van dr. Houtsmuller, met een lijst van natuurvoedingsproducten* (Enschede 1998)
Pronk, P., 'Dokter Moermanlaan werd onterecht 'doodlopende straat'. Het vermeende antisemitisme van Cornelis Moerman', in: *Uitzicht* 1 (december 1997)
Pronk, P., 'Moerman was geen antisemiet. Mensen op de bres voor dokter Moerman', in: *Uitzicht* 2 (december 1997)
Renckens, C.N.M. en S.J.M. Josephus Jitta, *Kwakzalverij in de twintigste eeuw. De top twintig, zoals in oktober 2000 vastgesteld door de Vereniging tegen de Kwakzalverij* (Utrecht 2000)
Renckens, C.N.M., *Genezen is het woord niet. Biografische schetsen van de twintig meest notoire genezers van de twintigste eeuw* (Utrecht 2001)
Renckens, C.N.M., *Dwaalwegen in de Geneeskunde; over geneeswijzen, modeziekten en kwakzalverij* (Amsterdam 2004)
Ridder, T. De, *Lezing over WO II/Anker opgebaggerd met Duits hakenkruis.* Persbericht gemeente Vlaardingen (Vlaardingen 2011)
Roza, C., *Leef gezond! Moermantherapie: preventief en genezend* (Delft 1995)
Scholl, W.J. (red.), *Van Olivier tot Casimir. Facetten van 130 jaar Vlaardings Openbaar Voortgezet Onderwijs* (Vlaardingen 1991)
Struijs, M.A., *Zwemmen in Vlaardingen; 'Een krachtig middel om ons lichaam gezond, sterk en lenig te maken'* (Schiedam 1997)
Struijs, M.A., met medewerking van M.P. Zuydgeest en D. van Os, *Om een bevaren schip te maecken. Geschiedenis van de Vlaardingse scheepswerven* (Vlaardingen 1997)
Teunissen, J., 'Het antisemitisme van dokter Moerman', in: *Hervormd Nederland* (1988)
Teunissen, J. en B. Kromhout, 'Geen Dr. Moermanlaan', in: *Hervormd Nederland* (1997)
Veterinaire Studenten Almanak voor 1914 (Utrecht 1913)
Veterinaire Studenten Almanak voor 1915 (Utrecht 1914)
Veterinaire Studenten Almanak voor 1916 (Utrecht 1915)
Veterinaire Studenten Almanak voor 1917 (Utrecht 1916)
Visser, J., B. Crul, I. Lutke Schipholt en E. Nyst, *Witte Jassen en Bruinhemden. Nederlandse artsen in de Tweede Wereldoorlog. Bijzondere getuigenissen van artsen en geneeskundestudenten, 1940-1945* (Breda 2010)
Vleer, E. (i.s.m. H. Wagenaar), *Kanker voorkomen en genezen. Alternatieve kankerbestrijding door de Moerman-therapie* (Norg z.j. [1977])
Vries, Ph. De, 1941 M.C. 1945; *Geschiedenis van het verzet der artsen in Nederland* (Haarlem 1949)
Wannee-Immerzeel, E., *Het Moerman dieet: gezond en lekker. Recepten* (Deventer 1980)
Wiese, J.A., 'De Moerman-Methode', in: O.G. Meijer en T. van Kampen, *Kijk op kanker, de vele kanten van een probleem* (Assen 1984)
Witte, T., *Bomengroei of huizenbouw. 50 jaar bestuurlijk geploeter rond de Broekpolder* (Vlaardingen 1998)

Noten

1 In dit artikel is veelvuldig gebruik gemaakt van het privéarchief van C. Moerman, opgenomen in het Stadsarchief Vlaardingen (SAV). Omwille van de ruimte en leesbaarheid zijn verwijzende noten in de meeste gevallen achterwege gelaten.

2 Notariële akten voor notaris J. Deurloo, Vlaardingen, 9 maart 1987 en januari 1989.

3 Mededeling van de dochter van de vervaardiger van de kopie. Zie ook: Moerman (1995) 4.

4 Assenberg (1989) 17-25. De eerste steen van de in 1961 gesloopte boerderij, gelegd door Willem Moerman (1855-1936), is bewaard gebleven en in het eigendom van een familielid.

5 Mededeling van W.M. de Zeeuw te Hellevoetsluis.

6 SAV, Archief Gemeentebestuur Vlaardinger-Ambacht, inv.nr. 285.

7 Gemeentearchief Schiedam, Archief HBS, inv.nr. 961.

8 Mededeling van mevrouw. D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

9 Mededeling van de heer J. Vellekoop te Waverveen.

10 Ibidem.

11 Mededeling van de heer W.M. de Zeeuw te Hellevoetsluis en mevrouw D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

12 Mededeling van mevrouw A. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

13 Brief van 5 januari 1923: "Ik hoop van harte Cor dat de tijd niet ver meer is jou gevestigd te zien met al het geluk dat je zoo ruimschoots verdient."

14 Mededeling van mevrouw P.J. Weber-Schippers te Baden (Zwitserland).

15 Mededeling van mevrouw A. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

16 Mededeling van mevrouw D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

17 Mededeling van de heer J. Vellekoop te Waverveen.

18 Mededeling van mevrouw D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp en de heer J. Vellekoop te Waverveen.

19 Mededeling van de heer A.A. Hoogendam te Vlaardingen.

20 Video-opname van de uitvaartplechtigheid van C. Moerman, vervaardigd door de heer A. Ouwendijk in 1988. Ingewijden verklaarden te betwijfelen of Moerman en J.J. den Outer (1898-1989) het contact sindsdien hebben onderhouden.

21 Moerman was sinds zijn jeugd bevriend met Jan van Linden (1895-1962), zoon van een veehandelaar, en Diana van Linden-Ikink, jarenlang persoonlijk assistente van Moerman. Het echtpaar woonde in Voorburg en later in Den Haag. In de jaren zeventig bracht mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen regelmatig bezoeken aan Moerman, die altijd de huisarts van het ouderlijk gezin Korpershoek was. De heer Hoogendam, oud-boerenarbeider zowel in de Broekpolder als de Aalkeet-Buitenpolder, bezocht Moerman eveneens regelmatig. Mededeling van mevrouw B.J.Th. van Linden-Ikink te Den Haag, mevrouw M.A. Korpershoek te

Vlaardingen en de heer A. Hoogendam te Vlaardingen.

22 Mededeling van mevrouw B.J.Th. van Linden-Ikink te Den Haag.

23 Verder had Moerman regelmatig contact met de duivenverzorgers en na het overlijden van zijn broer Jan (1961) met de toezichthouders over de volkstuinen, de heren Pakvis en Van der Borden, beiden politieagent. Mededeling van mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen en B.J.Th. van Linden-Ikink te Den Haag, alsmede de heer A.A. Hoogendam te Vlaardingen.

24 Mededeling van de heer A.T. de Koning te Vlaardingen en Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83.

25 De toevoeging 'Van Sapoeroea' is niet op Anna Emma van den Berg van toepassing, maar de associatie is verklaarbaar. Van den Bergh van Saparoea is de naam die een neef van haar vader, Jean Lubbert, mocht dragen. Hij was de enige uit het gezin van zijn ouders die een moordpartij in 1817 door Indische opstandelingen op het eiland Saparoea, waar zijn vader resident was, overleefde. De slachtpartij maakte grote maatschappelijke indruk en zal in de familie vaak verteld zijn.

26 Anna Emma Jeanne Meijer (1916-1995) en Albert Otto Meijer (1916-1986).

27 Onder andere vermeld in *Het Vaderland*, 28 oktober 1939.

28 *Schiedamsche Courant*, 21 december 1939.

29 Tweetal krantenknipsels uit onbekende kranten in het privéarchief van C. Moerman.

30 Mededeling van mevrouw A. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

31 *Onze Bode. Vrijzinning Christelijk maandblad voor Vlaardingen en omgeving* (januari 1940, nr. 5).

32 SAV, Archief Remonstrants Gereformeerde Gemeente te Vlaardingen, inv.nr. 270.

33 Mededeling van mevrouw A. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

34 Mededeling van mevrouw D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

35 Collectie Museum Vlaardingen, inv.nr. F12767.

36 Borsboom (1987) 113-115.

37 Mededeling van de heer J. Vellekoop te Waverveen.

38 Mededeling van mevrouw M.A. Korspershoek te Vlaardingen.

39 Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83.

40 *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (10 juli 1907); Gemeentearchief Schiedam, Archief HBS, inv.nr. 961 en *Schiedamsche Courant* d.d. 11 juli 1907.

41 Scholl (1991) 9-11.

42 Gemeentearchief Schiedam, Archief HBS, inv.nr. 47.

43 SAV, Bulletin van de Nieuwe Vlaardingsche Courant, d.d. 27 september 1912; Nationaal Archief, Archief van het Ministerie van Oorlog, Stamboek Officieren Landmacht en KNIL (2.13.05), inv.nr. 506-5222 en Archief Ministerie van Oorlog, Militieregisters Zuid-Holland 1881-1941 (2.13.09), inv.nr. 3404-78945.

44 Gemeentearchief Schiedam, Archief HBS, inv.nr. 961.

45 *Veterinaire Studenten Almanak voor 1914* (Utrecht 1913), p. 126 en 191.

46 *Veterinaire Studenten Almanak voor 1915* (Utrecht 1914), p. 118, 125, 186 en 249.

47 *Veterinaire Studenten Almanak voor 1916* (Utrecht 1915), p. 116, 121 en 184; en *Veterinaire Studenten Almanak voor 1917* (Utrecht 1916), p. 76, 78 en 115.

48 Ingelijst diploma in het huis C. Moerman, Westlandseweg 252.

49 Dit uniform bewaarde hij gedurende zijn leven zorgvuldig in zijn klerenkast op Hoogstad en het bevindt zich daar nog steeds.

50 Nationaal Archief; Archief Ministerie van Oorlog, Militieregisters Zuid-Holland 1881-1941 (2.13.09), inv.nr. 3404-78945 en SAV, Archief Moerman; Lastgeving 'Opkomst met Spoed' (1 oktober 1926), Brief Departement van Oorlog aan Moerman (14 juni 1927) en Bewijs van Ontslag (1 oktober 1933)

51 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr. 57.

52 Kroon (1925) 301 nummer 9066.

53 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr. 57 en de ingelijste diploma's van het Kandidaats- en Doctoraalexamen II in het huis van C. Moerman, Westlandseweg 252. Vreemd genoeg staat op het diploma 1920 als (voorgedrukt) jaar vermeld, daar waar het universiteitsarchief over het werkelijke jaar (1926) geen onduidelijkheid laat.

54 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr. 57.

55 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr. 52, fol. 304 en 311; *Schiedamsche Courant*, 20 oktober 1927.

56 Mededeling van W.M. de Zeeuw, bevestigd door J. Weerheijm.

57 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr. 52 fol 384.

58 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr.57 en SAV, Archief Moerman, brief van Moerman aan (22 juni 1930).

59 Universiteit Leiden, Archief Faculteit Geneeskunde (1847-1958), inv.nr. 68.

60 *Rotterdams Nieuwsblad* (11 mei 1964) en SAV Burgerlijke Stand.

61 Linzel (1955).

62 Hiertoe is de database (uitgaven Van Sijn & Zoonen) van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag geraadpleegd.

63 Mededeling van mevr. Molendijk.

64 Mededeling van W.M. de Zeeuw, 1996.

65 J. Edgar Hoover (1895-1972), 48 jaar lang directeur van de Amerikaanse FBI.

66 *Almanak van het Leidsch Studentencorps* over de jaren 1919-1930.

67 Waarom Van Stockum het boek uitgaf, is moeilijk te verklaren. Inhoudelijk paste het niet in het fonds van deze gerespecteerde oude Haagse uitgever. In 1955 verscheen bij Van Stockum het standaardwerk voor de duivenliefhebber *Onze duivenrassen*. Mogelijk heeft dit boek Moerman op het spoor gezet.

68 Merx (1983).

69 Teunissen (1988).

70 Ibidem.

71 Mededeling van mevrouw D. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

72 Mededeling van mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen.

73 Brief van A. Aronson aan het College van Burgemeester en Wethouders van Vlaardingen, 11 december 1997; Pronk (1997-2).

74 Brief van J.H.G. Mulder aan het College van B&W van Vlaardingen (6 april 1998).

75 Teunissen/Kromhout (1997).

76 Pronk (1997-1).

77 Jaaroverzicht antisemitisme in Nederland 1997, samengesteld door CIDI.

78 Brief van M.A. Struijs aan het CIDI met afschrift aan het College van B&W van Vlaardingen (6 december 1997)

79 Pronk (1997-1)

80 Bouwhulpgroep; *Haalbaarheidsonderzoek Herontwikkeling Landgoed Hoogstad* (2010).

81 De publicist en literator Beversluis was aanvankelijk een overtuigd socialist, bekeerde zich later tot het communisme en richtte zich aan het einde van de jaren dertig op het christendom en het fascisme. Hij sloot zich aan bij de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), de SS en werd op gezag van de Duitse bezetter burgemeester van Veere. Zie: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (www.iisg.nl/bwsa/bios/beversluis.html).

82 Mededeling van de heer J. van Baarle te Vlaardingen.

83 De bandjes zelf zijn helaas afwezig, de horoscopen (1936 en 1965 bij H. Punt aan de Bentincklaan in Rotterdam) bevinden zich in het Moerman-archief.

84 Moerman (1945/46) en Moerman (1956).

85 Moerman 'Verweerschrift' (1946).

86 Moerman (1945/1946).

87 Nationaal Archief Den Haag. Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83.

88 Mededeling van mevrouw B.J.Th. van Linden-Ikink te Den Haag.

89 Mededeling van mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen en de heren J. van den Berg te Spijkenisse en A.T. de Koning te Vlaardingen.

90 Mededeling van mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen.

91 Mededeling van de heer J. Vellekoop te Waverveen.

92 Mededelingen van verschillende oud-patiënten en bekenden.

93 Artsenij, medisch NOS TV-programma van Aart Gisolf (23 april 1981), alsmede mededelingen van verschillende oud-patiënten.

94 Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83 (verhoor Jacob Poot, bode van de vereniging 'Unitas').

95 SAV. Archief Gemeentebestuur Vlaardinger-Ambacht, inv.nr. 968. Berghuis werd in 1938 reeds opgevolgd door mevrouw C.W. de Boer.

96 Mededeling van mevrouw D. W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

97 Mededeling van W.M. de Zeeuw te Vlaardingen en D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

98 Carel Fredrik Theodoor Birnie (1925-1995), oprichter en eerste directeur van het Nederlands Dans Theater.

99 Paulus de Zeeuw (1925-), zoon van Arij de Zeeuw en Sijtje Moerman, zuster van Cornelis Moerman.

100 Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83.

101 Ibidem (Verhoor Paul de Zeeuw, student).

102 Oudere Vlaardingers melden gevraagd of ongevraagd en bijna zonder uitzondering dat Moerman Duitsgezind was en niet zelden wordt (ten onrechte) gezegd dat hij ook NSB'er was.

103 Visser, 22-23.

104 Met uitzondering van de typemachine (verkocht in 1957) zijn deze in 1997 aan het Museum Vlaardingen overgedragen.

105 Mededeling van mevrouw M.E. de Koning te Vlaardingen en de heren J. van den Berg te Spijkenisse en A.T. de Koning te Vlaardingen.

106 Het eerste bestuur bestond uit: A.Th. de Koning (voorzitter), T. Goedknegt (secretaris), J.F. Smit (penningmeester), H. Mooij (lid) en A.J. Damsteeg (lid).

107 Bewaard zijn staten uit 1943 en 1949, die, aangevreten door insecten, in 2005 in de wagenschuur op Hoogstad werden aangetroffen.

108 Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83 (Verhoor Jacob Poot, bode van de vereniging 'Unitas').

109 Mededeling van de heren J. van den Berg te Spijkenisse en A.T. de Koning te Vlaardingen.

110 Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83.

111 Ibidem (Verhoor Jacob Poot, bode van de vereniging 'Unitas').

112 Ibidem (verhoor A. van der Valk en verklaring J. Mosterd).

113 Mededeling van mevrouw M.A. Korperhoek te Vlaardingen.

114 Mededeling van mevrouw A. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

115 Kornaat (1994) 71-72.

116 Nationaal Archief; Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Archief Politieke Opsporings Dienst, sectie Vlaardingen/Westland, Inv.nr. 110498, dossier 83. In dit hoofdstuk wordt hier verder niet naar verwezen, aangezien de meeste gegevens hieraan zijn ontleend.

117 Gestapo = Geheime Staats Polizei

118 SAV, Archief Gemeentepolitie Vlaardingen, inv.nr. 1174.

119 Groene politie = Grüne Polizei, Duitse ordepolitie met slechte reputatie.

120 Nationale Jeugdstorm = jeugdbeweging op nationaalsocialistische grondslag.

121 Mededeling van de heer A. Bos te Vlaardingen. Zie ook: Kooistra en Oosthoek (2009), p. 254-255 voor een verslag van de liquidatie van Poldervaart en p. 293-294 voor het neerschieten van Nouwt.

122 Pronk (1997-2).

123 Mededeling van mevrouw T. Bijl-Vellekoop te Vlaardingen.

124 Mededeling van mevrouw T. Bijl-Vellekoop te Vlaardingen en de heer J. Vellekoop te Waverveen.

125 Mededeling van mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen, die met haar ouders tijdens de oorlog aan het Narcisplein woonde.

126 Baart (2010).

127 Mededeling van de heer M.P. Zuydgeest te Vlaardingen. In 2010 werd bij baggerwerkzaamheden een anker gevonden in het Buizengat ter hoogte van de voormalige werf van De Jong. Op dit anker waren een hakenkruis en adelaar aangebracht, wat erop wijst dat er werkzaamheden voor de Kriegsmarine werden verricht. Zie hiervoor: Ridder (2011).

128 Medisch Front: een op nationaalsocialistische leest geschoeide

vereniging van artsen.

129 Winterhulp Nederland, de hulporganisatie voor maatschappelijke noden op nationaalsocialistische grondslag.

130 Nationaal Front, een Nederlandse fascistische organisatie, in 1941 op last van de bezetter verboden.

131 Zie bijvoorbeeld Anderson/Teunissen (2010), p. 112.

132 SAV, Woningkaart Prins Bernhardlaan/Anna van Saksenlaan 35.

133 Mededeling van mevrouw D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

134 Mededeling van prof.dr. M.J. van Lieburg te Zwolle.

135 Archief Medisch Contact (KNMG), inv. nr. 73, stuknr. 161. Het verschil in aantallen is veroorzaakt doordat de Artsenkamer de in de voormalige Gemeente Vlaardinger-Ambacht gevestigde artsen niet had meegeteld.

136 Archief Medisch Contact (KNMG), inv. nr. 20 (16 april 1942).

137 *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 90 (1946) 1402-1403.

138 De Vries (1949) en Visser e.a. (2010).

139 Mededeling van prof.dr. M.J. van Lieburg te Zwolle, die het archief van het Medisch Front beheert en onderzocht heeft.

140 Mededeling van mevrouw A. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

141 Mededeling van mevrouw B.J.Th. van Linden te Den Haag, mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen en W.M. de Zeeuw te Hellevoetsluis.

142 Mededeling van van mevrouw B.J.Th. van Linden te Den Haag en mevrouw A.M. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

143 Mededeling van mevrouw B.J.Th. van Linden te Den Haag.

144 Mededeling van de heer A.A. Hoogendam te Vlaardingen, mevrouw B.J.Th. van Linden te Den Haag, mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen, de heer en mevrouw B. van Gaalen te Vlaardingen, mevrouw. D. Stoorvogel-Klapwijk te Gulpen en de heer K.W. Moerman jr. te Rotterdam.

145 Interview in NOS televisieprogramma Artsenij met A. Gisolf, 23 april 1981 en mededeling van A.A. Hoogendam te Vlaardingen.

146 Mededeling van prof.dr. M. van Lieburg te Rotterdam.

147 Mededeling van mevrouw D.W. Tichler-Moerman te Leiderdorp.

148 Mededeling van mevrouw P.J. Weber-Schippers te Baden (Zwitserland).

149 Mededeling van de heer J. Stigter te Vlaardingen, die dit van kleermaker Bos hoorde.

150 Mededeling van mevrouw J. Mostert te Vlaardingen.

151 SAV, Archief Gemeentebestuur Vlaardinger-Ambacht, inv.nr. 1095 (nr. 28c).

152 Idem, inv.nr. 1097 (nr. 9c).

153 Gedateerd door Ring; Stichting Nederlands Centrum voor Dendrochronologie (1997, dendrocode vlb120)

154 Mededeling van de heer J. Weerheijm te Vlaardingen.

155 Mededeling van mevrouw A.M. Sonneveld-van Buuren te Vlaardingen.

156 Ibidem.

157 Ibidem.

158 Ibidem.

159 Mededeling van mevrouw J. Mostert te Vlaardingen.

160 Bevolkingsregisters Vlaardinger-Ambacht en Vlaardingen, alsmede mededelingen van mevrouw J. Mostert te Vlaardingen en de heer B.J.Th. van Linden te Den Haag.

161 Mededeling van de heer J. Vellekoop te Waverveen.

162 Ibidem.

163 Mededeling van de heer A.A. Hoogendam te Vlaardingen.

164 Struijs/Zuydgeest/Van Os (1997) 121-122 en 240-241.

165 SAV, Kadastrale Leggers, artikelnummers 8688 en 9078.

166 Voor de beschrijving van de onteigeningsprocedure en het conflict dat hierover tussen Moerman c.s. en de gemeente Vlaardingen voortvloeide, is dankbaar gebruik gemaakt van het manuscript "De andere zijde" (1995), van de hand van het voormalig hoofd Stadsontwikkeling van de gemeente Vlaardingen, M. Bot. Tevens is gebruik gemaakt van de stukken in het privéarchief van Moerman.

167 Handelingen van de Gemeenteraad van de Gemeente Vlaardingen, voorstel van B&W aan de Gemeenteraad d.d. 24 november 1947 (nr. 221.1 en 222.2/nr. 654).

168 Handelingen van de Gemeenteraad van de Gemeente Vlaardingen, voorstel van B&W aan de Gemeenteraad d.d. 23 januari 1951 (nr.19.13/142).

169 Handelingen van de Gemeenteraad van de Gemeente Vlaardingen, voorstel van B&W aan de Gemeenteraad d.d. 7 augustus 1951 (nr. 634).

170 Struijs (1997) 36-37.

171 Witte (1998) 11-23.

172 Handelingen van de Gemeenteraad van de Gemeente Vlaardingen, voorstel van B&W aan de Gemeenteraad d.d. 28 januari 1959 (nr. 19.43/14).

173 Handelingen van de Gemeenteraad van de Gemeente Vlaardingen, voorstel van B&W aan de Gemeenteraad d.d. 24 augustus 1961 (nr.19.43/64).

174 De restauratie vond plaats op initiatief van de Stichting Archeologie en Bouwhistorie Vlaardingen en werd uitgevoerd door leden van de archeologische werkgemeenschap Nederland, afdeling Helinium, die in de stal van Hoogstad onderdak heeft. De firma Tomaello (terrazzo en sierbeton) sponsorde het herstel van de gebroken natuurstenen staander.

175 Verslag van de Handelingen der Eerste Kamer, zitting 1970-1971, aanhangsel (nav ingezonden vragen d.d. 24 juli 1970.

176 Handelingen van de Gemeenteraad van de Gemeente Vlaardingen, voorstel van B&W aan de gemeenteraad d.d. 2 en 3 december 1970.

177 Per brief van 1 december 1970 verbrak Velterop de contacten met Moerman en diens sympathisanten vanwege het overleggen van vertrouwelijke stukken aan de pers.

178 *Vlaardings Dagblad*, 27 maart 1974 en *Reformatorisch Dagblad*, 27 maart 1974.

179 Foto bij artikel in *Groot Vlaardingen*, 15 juli 1975.

180 'Rechtspraak van de Week', bijblad bij het *Nederlands Juristenblad*, afl. 18 (28 juli 1979), 427-431.

181 Mededeling van mevrouw I. van Lier-te Flierhaar te Vlaardingen.

182 *Nieuwsbrief Dokter Moerman Gezondheidscentrum* 1 (1994).

183 *Vlaardings Dagblad*, 3 september 1975.

184 *De Havenloods*, 15 juli 1975 en *Vlaardings Dagblad*, 9 juli 1975.

185 Verslag van de vergadering van de Gemeenteraad van Vlaardingen, 1 februari 1989 (1989, nummer 2)

186 *Partijblad Socialistiese Partij*, afdeling Vlaardingen, 10 februari 1989.

Cornelis Moerman in de salon van Hoogstad, 1980 (SAV Archief Moerman).

187 Weblog Arnout Hoekstra, 16 september 2006.

188 Nadien verscheen ook een vierde deel, getiteld 'De vernietiging werd harde werkelijkheid!', waarin werd teruggekeken op het Rapport Delprat en hoe dit door derden weerlegd was.

189 *Vlaardings Dagblad* van 6 april 1974.

190 *Groot Vlaardingen/De Maaskoerier* van 20 april 1972.

191 *Tros Aktua* van 21 juli 1975. Voor een overzicht van bewaard gebleven uitzendingen waarin Moerman voorkomt zie www.archieven.beeldengeluid.nl.

192 Mededeling van mevr. B.J.Th. van Linden te Voorburg en de heer W.M. de Zeeuw te Hellevoetsluis.

193 Mededeling van mevr. B.J.Th. van Linden te Voorburg.

194 Mededeling van mevrouw E.M. Korpershoek te Vlaardingen en de heer W.M. de Zeeuw te Hellevoetsluis.

195 Privéarchief Moerman maar ook Mededeling van mevrouw. B.J.Th. van Linden, die de brieven voor Moerman opstelde.

196 Mededeling van mevr. B.J.Th. van Linden te Voorburg, maar ook rekeningen van advocaten in het privéarchief betreffende het bestuderen van dossiers met betrekking tot de aanleg van de Burgemeester Heusdenslaan in de jaren 80.

197 Deze paragraaf is voor een belangrijk deel gebaseerd op Moerman (1957) en Moerman (1985). Zie ook: Groningen (1972), Wiese (1984) en Antonczyk/Valstar/Wiese (1991).

198 Fischer-Wasels, 35.

199 Moerman (1985).

200 Groningen/Ronhaar (1980) 23-24.

201 Moerman (1985) en Groningen (1972) 117-120.

202 Moerman (1985).

203 Moerman (1949).

204 Moerman (1956).

205 Verscheen in eigen beheer in een oplage van 1.043 exemplaren. In 1958 verscheen een uitgebreide tweede druk.

206 Moerman (1977).

207 Deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op Antonczyk e.a. (1991) 47-83 en de relevante dossiers in het Nationaal Archief, Archief Directoraat Generaal Volksgezondheid van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en haar taakvoorgangers. (1913) 1946-1982 (1989), inv. nr. 1458 en 1459.

208 Zie hiervoor onder andere Moerman, *Het Schandaal te Vlaardingen.*

209 *Dagblad voor de Zaanstreek "De Typhoon"*, 17 november 1955.

210 Moerman (1958 I) en Moerman (1958 II).

211 Moerman (1972).

212 Nuijsink, 29-30.

213 Zie hierover vooral ook het hoofdstuk over de Moermantherapie.

214 Verslagen Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1971-1972 nr. 80b en Natioaal Archief, *Archief Directoraat Generaal Volksgezondheid van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en haar taakvoorgangers. (1913) 1946-1982 (1989). Kanker*, iv.r. 1459.

215 Aakster (1979).

216 Antonczyk, Valstar en Wiese (1991) 90-114.

C. MAARLEVELD 1985

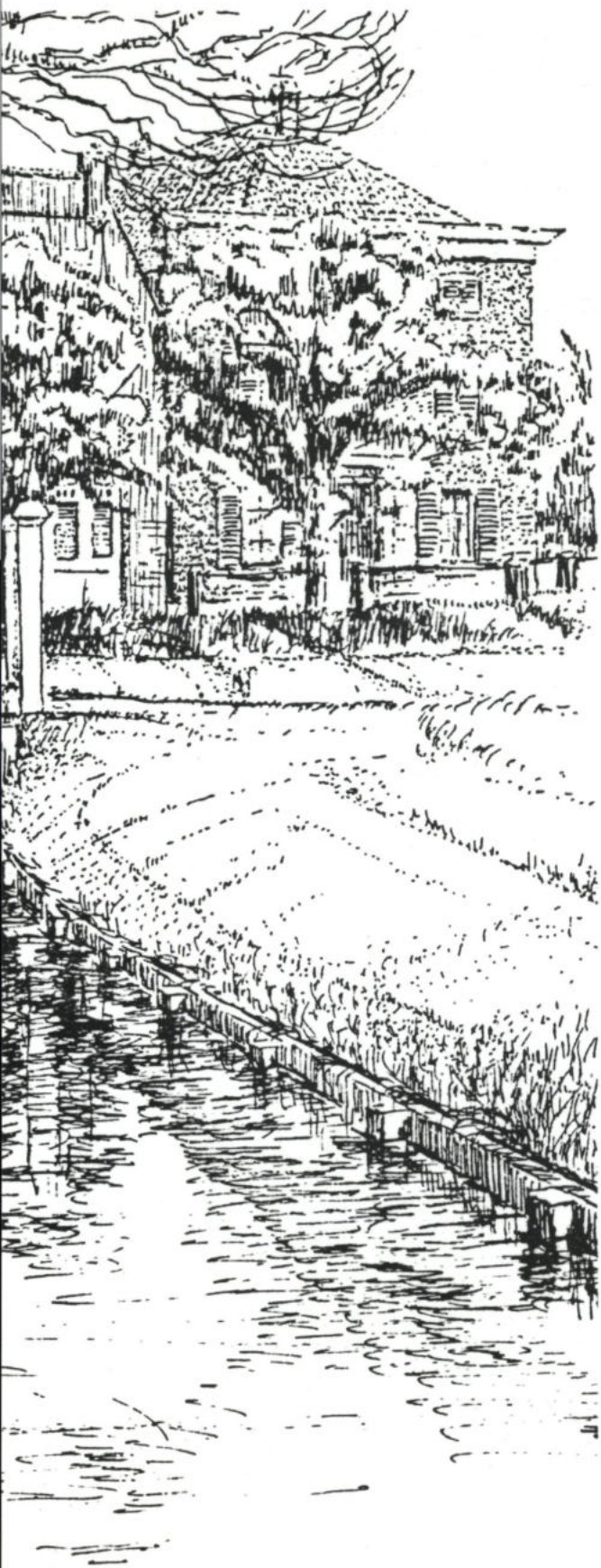

217 Blijham (1992) en Borst (2004).
218 Nationaal Archief; Archief prof.dr. P. Muntendam (1901-1986), inv.nr. 273.
219 Roza, 17-18.
220 Zie www.moermanvereniging.nl, www.anttt.nl en www.abng.nl.
221 Groningen en Ronhaar (1980) 194-195.
222 Honing (1999).
223 Dam (1999).
224 Moerman (1985) 28.
225 Zie hiervoor het Moermanarchief met daarin honderden krantenknipsels, alsmede berichten voor Televisie (Instituut Beeld en Geluid te Hilversum) en radio (collectie cassettebandjes familie Van Gaalen-Paauwe te Vlaardingen).
226 Teunissen (1988), 7.
227 Onder andere het interview voor het NOS-televisieprogramma *Artsenij* met A. Gisolf, d.d. 23 april 1981.
228 Borst (2000) en Renckens (2004) 48.
229 *Het Binnenhof*, 15 maart 1975 en de pleitmemorie voor de arrondissementsrechtbank te Amsterdam van 6 februari 1975.
230 Renckens en Josephus Jitta (2000) en Renckens (2001) 16-22 en 104-105.
231 Dijk (1977), 360-364.
232 Landman-Kasper (1977), Nelissen en Van Tijum (1979), Wannee-Immerzeel (1980), Nooy-Blokzijl (1985), Hartsink (1987), Geest en Sleutel (1988), Hartsink (1997), Owel (1998) en Owel (2000).
233 De plannen met betrekking tot het Gezondheidscentrum bevinden zich in de verzameling van mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen, voormalig voorzitter van Amnestie/ Moermanvereniging.
234 Mededeling van mevrouw D. Stoorvogel-Klapwijk te Gulpen.
235 Groningen en Ronhaar (1980) 193-194 en *NOS-Journaal*, 26 mei 1979 (raadpleegbaar in Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum).
236 Aanwezig in de bibliotheek van Moerman op boerderij Hoogstad, tevens afgedrukt in Moerman (1985), 45.
237 *Reformatorisch Dagblad* van 17 september 1976.
238 Bijvoorbeeld: Landman-Kasper (1979), Jochems (1990), Jochems (1993), Moerman (2002) en Moerman/Breuß (2009).
239 E. Hageman; 'De kroonprins van Moerman, Albert Ronhaar (1924-2009)', in: *Trouw*, van 23 maart 2009.
240 Moerman (1985), 29-30 en NOS-Journaal, 26 mei 1979 (te raadplegen bij het Instituut voor Beeld en Geluid te Hilversum).
241 Mededeling van mevrouw B.J.Th. van Linden te Den Haag en mevrouw M.A. Korpershoek te Vlaardingen.
242 Roza, 20.
243 Dijk (1977), 364.
244 Mededeling van de heer L.B. van Gaalen en mevrouw H. van Gaalen-Paauwe te Vlaardingen.
245 Mededeling van de heer C. Aalders te Doorwerth.
246 Mededeling van de heer L.B. van Gaalen en mevrouw H. van Gaalen-Paauwe te Vlaardingen.
247 N.N., 'Ambachtelijke kaas komt meer in trek', in: Trouw, 23 november 1978.

Zicht op boerderij Hoogstad en het naastgelegen herenhuis, tekening Cor Maarleveld, 1985 (Collectie C. Maarleveld).